

K.T.

Zanîngeha Mardîn Artukluyê

Enstîtuya Zimanên Zindî yên li Tirkîyeyê

Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî

Teza Lîsansa Bilind

**BERAWIRDÎYEK LI SER DESTANA *MEMÊ ALAN* Û *MEM* Û *ZÎNA*
EHMEDÊ XANÎ JI ALÎYÊ BINYAD Û HONAKÊ VE**

VOLKAN KORKMAZ

14711016

Şêwirmend

Doç. Dr. Hayrullah ACAR

Mêrdîn – 2019

K.T.

Zanîngeha Mardîn Artukluyê

Enstîtuya Zimanên Zindî yên li Tirkîyeyê

Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî

Teza Lîsansa Bilind

**BERAWIRDÎYEK LI SER DESTANA *MEMÊ ALAN* Û *MEM*
Û *ZÎNA EHMEDE XANÎ* JI ALÎYÊ BINYAD Û HONAKÊ VE**

VOLKAN KORKMAZ

14711016

Şêwirmend

Doç. Dr. Hayrullah ACAR

Mêrdîn – 2019

TAAHHÜTNAME

TÜRKİYE’DE YAŞAYAN DİLLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği’ne göre hazırlamış olduğum “**Berawirdîyek li ser Destana Memê Alan û Mem û Zîna Ehmedê Xanî ji Alîyê Binyad û Honakê ve**” adlı tezin/projenin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin/projemin kâğıt ve elektronik kopyalarının Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği’nin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- Tezimin/Projemin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Projem sadece Mardin Artuklu Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Projemin ... yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/projemin tamamı her yerden erişime açılabilir.

21/02/2019

Volkan KORKMAZ

KABUL VE ONAY

Volkan KORKMAZ tarafından hazırlanan “**Berawirdiyek li ser Destana Memê Alan û Mem û Zîna Ehmedê Xanî ji Alîyê Binyad û Honakê ve**” adındaki çalışma 03/05/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalında **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak oy birliği ile kabul edilmiştir.

Prof.Dr. Abdurrahman ADAK (Başkan)

Dr.Öğr. Üyesi Osman ASLANOĞLU (Üye)

Doç.Dr. Hayrullah ACAR (Üye)

PÊŞGOTIN

Destana *Memê Alan* yek ji destanên navdar ên folklorê kurdî ye. Li gelek herêmên kurdan belav bûye û heta roja me hatiye. Li ser vê destanê gelek lêkolîn hatine kirin û ev destan ji hêla gelek kesan ve hatiye analîzkirin û şîrovekirin. Hin kesan ev destan wek destaneke neteweyî ya kurdan dîtiye, hinan jî wek destana herî berbelav û navdar dîtiye û ji ber vê yekê girîngîyeke zêde daye vê destanê. Vê destanê bi taybetî bala folklorzanên kurd û bîyanî kişandîye û gelek varyantên li herêmên curbicur hatine tomakirin. Îro jî ev destan di nav gel de zindî ye û li gelek herêman tê vegotin. Mesnewîya *Mem û Zînê* jî di edebîyata kurdî ya klasîk de xwedî roleke girîng e û em dikarin bibêjin ku navdartirîn berhema edebîyata kurdî ya klasîk e. Me dît ku têkilîyeke xurt di navbera vê mesnewîyê û destana *Memê Alan* de heye, me jî xwest ku em van her du berhemên navdar ên edebîyata kurdî ji hin alîyan ve binirxînin û me di vê xebatê de hin manendî û cudatîyên van berheman destnîşan kirin. Me lêkolîn kir bê ka çi manendî û cudatî di navbera wan de hene û *Mem û Zîna Xanî* û *Memê Alana* Lescot çi bandor li ser hev kirine.

Heta îro li ser van berheman gelek xebat hatine kirin, lê me dît ku hê jî gelek alîyên van berheman ên şîrovekirin û ronîkirinê hene. Me jî xwest ku em alîyên van berheman ên ku bûne mijara nîqaşên curbicur, hinekî din zelal bikin. Heta ji me hat me behsa fikrên lêkolîneran kir û me şîroveya xwe piştî nirxandina berhemên wan kir. Me xwest ku em hem behsa fikrên curbicur ên di heqê van berheman de bikin, hem şîroveyên xwe li wan zêde bikin, hem jî alîyên van berheman ên ku berê bala lêkolîneran nekişandîye derxin holê û analîza wan bikin. Carcaran em ketin nav sahaya folklorê kurdî û me bi dengbêjan re têkilî danî, carcaran jî me serî li lêkolîneran da û me çavkanî di ber çavan re derbas kirin.

Ji lêkolîna me wisa xuya bû ku destana *Memê Alan* ji mesnewîya *Mem û Zînê* kevntir e û bandor li ser mesnewîyê kiriye. Lê digel vê, me çend amaje dîtin ku li gor van amajeyan piştî ku Xanî mesnewîya *Mem û Zînê* nivîsîye, vê mesnewîyê jî bandor li ser varyantên gelêrî kiriye. Em dikarin bibêjin ku *Memê Alan* û *Mem û Zîn* herçiqas berhemên du êkolên ji hev cuda bin jî di navbera wan de gelek manendî û cudahî hene. Ji bo van cudahî û manendîyan jî mirov rasterast nikare yek ji van berheman wek resen bihesibîne û ya din jî wek berhemeke teqlîdî bibîne. Lewre herçiqas *Memê Alan* kevntir xuya be jî mesnewîya *Mem û Zînê* di nav lîteratûra kurdî de ji xwe re qadeke nû vekiriye û bûye yek ji berhemên şaheser ên edebîyata kurdî. Xanî, herçiqas destnîşan kiribe ku mesnewîya wî bingeha xwe ji vê destanê girtiye jî îro *Memê Alan* û *Mem û Zîn* du berhemên navdar ên xwedî şêwazên cuda ne û divê mirov van berheman di kategorîyên cuda de binirxîne.

Di amadekirina xebatên bi vî rengî de bêguman keda gelek mirovan heye. Xebat, herçiqas ji alîyê kesekî ve werin nivîsandin jî tenê berhema şexsekî nîn in. Ez di serî de ji bo şêwirmendîya wî spasîya Hayrullah Acar dikim. Spasîya mamoste Abdurrahman Adak û Osman Aslanoğlu dikim ku wan jî bi nirxandinên xwe ev xebat hinekî din kemilandin. Bi taybetî spasîya hevalên xwe Fahri Kerece û Ahmet Seyari dikim ku di pêvajoya nivîsandina vê xebatê de; wan bi sebir û semax li min guhdarî kir, di nirxandina vê xebatê de şîroveyan xwe yê biqîmet bi min re parve kirin û heta dawîya kemilandina vê xebatê digel min bûn. Ez spasîya hevalê xwe Edip Saydun jî dikim ku wî derîyê arşîva xwe ji min re vekir û motîvasyona min misêwa xurt dikir. Li alîyê din di pêvajoyê amadekirina vê xebatê de min hevsera xwe Fatê û keça xwe Solîn gelekî îhmal kirin. Ji ber vê yekê ez lêborîna xwe ji wan dixwazim û vê xebatê dîyarî wan dikim.

Volkan KORKMAZ

Mêrdîn 21/02/2019

KURTE

BERAWIRDÎYEK LI SER DESTANA *MEMÊ ALAN* Û *MEM Û ZÎNA* EHMEDÊ XANÎ JI ALÎYÊ BINYAD Û HONAKÊ VE

VOLKAN KORKMAZ

Di vê xebatê de du berhem tên berawirdkirin. Yek mesnewîya *Mem û Zînê* ye, ya din destana *Memê Alan* e. Mesnewîya *Mem û Zînê*; ji aliyê Ehmedê Xanî ve, di sala 1695an de, li gor usûl û qayîdeyên edebîyata klasîk hatiye nivîsandin. Destana *Memê Alan* berhemeke folklorîk a kevnar e ku bi zarekî (devkî) belav bûye. Ev destan, xwedîyê gelek varyantan e û îro jî di nav sahaya folklorê kurdî de hebûna xwe didomîne. Hatiye dîtin ku îskeleta vê destanê di varyantên li ber destê me de kêm zêde wek hev e. Di vê xebatê de ji bo berawirdkirinê, varyanteke vê destanê ya ku di sala 1942yan de ji hêla Roger Lescot ve hatiye berhevkirin, wek hîm tê girtin. Di xebata me de ev her du berhem; ji hêla kok, sêwirandin, vegotin, dem, mekan, leheng, bûyer, ziman, form û paşxaneyê ve tên berawirdkirin û beş bi beş manendî û cudatîyên van berheman tên analîzkirin. Di berawirdîyê de carcaran varyantên din jî li ber çavan tên girtin.

Di vê xebatê de armanca me ew e ku em têkilîya navbera destana *Memê Alan* a folklorîk û mesnewîya *Mem û Zînê* ya Ehmedê Xanî destnîşan bikin ku ev têkilî di çi astê de ye. Bi qasî ku hatiye çespendin, li dawîya vê xebatê tê dîtin ku gelek aliyên hevpar û cuda yên van her du berheman hene.

Bêjeyên Sereke: Memê Alan, Mem û Zîn, Ehmedê Xanî, destan, mesnewî, berawirdî

ÖZET

MEMÊ ALAN DESTANI VE EHMEDÊ XANÎ'NİN *MEM Û ZÎN*'İ ÜZERİNE YAPISAL VE KURGUSAL BİR KARŞILAŞTIRMA

VOLKAN KORKMAZ

Bu çalışmada iki eser karşılaştırılmaktadır. Bu eserlerden biri *Mem û Zîn* mesnevisi diğeri ise *Memê Alan* destanıdır. *Mem û Zîn* mesnevisi, Ehmedê Xanî tarafından 1695 yılında klasik edebiyat kurallarına uygun şekilde yazılmış bir eserdir. *Memê Alan* destanı sözlü olarak yayılmış; kadim, folklorik bir eserdir. Bu destan, birçok varyanta sahip olup günümüzde de Kürt folklor sahasında varlığını sürdürmektedir. Bu destanın elimizde bulunan varyantlarının iskelet olarak aşağı yukarı aynı olduğu kanısına varılmıştır. Bu çalışmada karşılaştırma yapılırken 1942 yılında Roger Lescot tarafından derlenen bir varyant esas alınmaktadır. Çalışmamızda bu iki eser; köken, betimleme, anlatım, zaman, mekan, kahraman, olay, dil, form ve arka plan açılarından karşılaştırılmakta ve bu eserlerin farklılık ve benzerlikleri bölüm bölüm analiz edilmektedir. Karşılaştırma yapılırken yer yer diğer varyantlar da göz önünde bulundurulmaktadır.

Bu çalışmada amacımız, folklorik bir eser olan *Memê Alan* destanı ile Ehmedê Xanî'nin *Mem û Zîn* mesnevisinin arasındaki ilişkinin ne seviyede olduğunu ortaya koymaktır. Tespit edildiği kadarıyla bu çalışmanın sonunda bu eserlerin birçok ortak ve farklı özellikler barındırdığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Memê Alan, Mem û Zîn, Ehmedê Xanî, destan, mesnevi, karşılaştırma.

ABSTRACT

A STRUCTURAL AND FICTIONAL COMPARISON ON THE *MEMÊ* *ALAN* EPIC AND EHMEDÊ XANÎ'S *MEM Û ZÎN*

VOLKAN KORKMAZ

In this study two works are compared. One is the *Mem û Zîn* Masnavi and the other is the *Memê Alan* Legend. The *Mem û Zîn* Masnavi was written down by Ehmedê Xanî in 1695 according to classical literary rules. Having been transmitted orally, it is an old folkloric work. It still exists in Kurdish folklore with different versions. The versions available are considered to be nearly the same as the original in terms of skeleton. In this study, the version compiled by Roger Lescot in 1942 was used. This study compares the two works in terms of origin, description, narration, time, place, hero, event, language, form and background and analyzes the similarities and differences between them. While analyzing the other versions were also considered when necessary.

This study aims to reveal the relationship between the *Memê Alan* Legend and the *Mem û Zîn* Masnavi by Ehmedê Xanî. It was concluded that these two works have both common and different features.

Keywords: Memê Alan, Mem û Zîn, Ehmedê Xanî, legend, masnavi, comparison

NAVEROK

PÊŞGOTIN	I
KURTE	III
ÖZET	IV
ABSTRACT	V
NAVEROK	VI
KURTEBÊJE	XIII
DESTPÊK	1
METODOLOJÎ	1
1. Mijara Xebatê	1
2. Armanca Xebatê	2
3. Çarçoveya Xebatê	3
4. Astengîyên li ber Xebatê	4
5. Rê û Rêbaz	4
6. Çavkanîyên Xebatê	6
TERMÎNOLOJÎ	7
1. Folklor	7
1.1. Pênaseya Folklorê	7
1.2. Folklor û Teorî	8
1.3. Zanista Folklorê	10
1.4. Folklor û Heqîqet	11
1.5. Têkilîya Folklorê bi Zanistên Din re.....	13
1.5.1. Folklor û Edebîyat.....	13
1.5.2. Folklor û Ziman	14

1.5.3.Folklor û Netewe.....	15
1.5.4. Folklor û Dîrok.....	16
2. Destan	17
2.1. Pênase û Wateya Destanê	17
5. Mesnewî.....	18
5.1. Wate û Pênaseya Mesnewîyê.....	18
5.2. Mesnewîyên li Rojhilat.....	19
5.3. Mesnewîyên Kurdî.....	19
6.3.1. Mesnewîya Yûsif û Zuleyxa	19
6.3.2. Mesnewîya Leyla û Mecnûn	20
6.3.3. Mesnewîya Xusrew û Şîrîn	21
6.3.4. Ehmedê Xanî, Mem û Zîn û Berhemên Wî yên din.....	21
2.2. Merhaleyên Destanan	24
2.3. Cureyên Destanan	25
2.3.1. Destan ji Hêla Binyada Xwe ve	25
2.3.1.1. Destanên Siruştî.....	25
2.3.1.2. Destanên Çêkirî	25
2.4. Destanên Kurdî	26
3.4.1. Destan ji Hêla Mijarên Xwe ve.....	26
3.4.1.1. Destanên Evînî	26
Zembîlfiroş û Gulxatûn.....	27
Sîyabend û Xecê	27
Binefşa Narîn	28
3.4.1.2. Destanên Lehengî	29
Dewrêş û Evdî.....	29
Ristemê Zal	29
Kela Dimdimê.....	30
Fîlîtê Quto	31
3. Dengbêj.....	32

4. Edebîyata Klasîk a Îslamî/Rojhilatî.....	35
TEORÎ.....	39
1. PÊWENDÎYA EDEBÎYATA ZAREKÎ Û NIVÎSKÎ.....	39
2. POETÎKA	41
3. EDEBÎYATA BERAWIRDÎ (COMPARATIVE LITERATURE)	44
BEŞA YEKEM	47
BERAWIRDÎ JI HÊLA NAVEROKÊ VE	47
1. Destana Memê Alan: Seyra Tarîxî	47
1.1. Varyantên Destana Memê Alan	50
1.2. Rûdan di Memê Alana Roger Lescot de	59
1.3. Koka Dîrokî ya Destana Memê Alan	65
1.4. Destana Memê Alan ji Alîyê Sêwirandinê (Şayesê) ve	72
1.5. Destana Memê Alan ji Alîyê Vegotinê ve	74
2. Wek berhemeke Klasîk li ser Mesnewîya Mem û Zînê Bandora Rewşa Dîrokî ya Dema Xanî	77
2.1. Rûdan di Mesnewîya Mem û Zînê de	84
2.2. Çavkanî û Bingeha Mesnewîya Mem û Zînê	89
2.3. Mesnewîya Mem û Zînê ji Alîyê Sêwirandinê ve.....	93
2.4. Mesnewîya Mem û Zînê ji Alîyê Vegotinê ve	95
3. Berawirdîya Memê Alan û Mem û Zînê ji Alîyê Kok-Çavkanî, Sêwirandin û Vegotinê ve	96
3.1. Kok	96
3.2. Sêwirandin	97
3.3. Vegotin	98
4. Paşxaneyê Fikrî di Destana Memê Alan de	99
4.1. Dîn û Tesewif	99
4.2. Kurdbûn û Neteweperwerî	102
5. Paşxaneyê Fikrî di Mesnewîya Mem û Zînê de.....	106

5.1. Dîn û Tesewif.....	106
5.2. Kurdbûn û Neteweperwerî	113
6. Berawirdîya Paşxaneyê Fikrî ya Her Du Berheman	124
BEŞA DUYEM	126
BERAWIRDÎYA DESTANA MEMÊ ALAN Û MESNEWÎYA MEM Û ZÎNÊ JI ALÎYÊ HÊMANÊN DEM, MEKAN, LEHENG Û BÛYERAN VE	126
1. Dem	126
1.1. Dem di Destana Memê Alan de.....	126
1.2. Dem di Mesnewîya Mem û Zînê de.....	127
1.3. Berawirdîya Demê ya di Her Du Berheman de	128
2. Mekan	129
2.1. Mekan di Destana Memê Alan de.....	129
2.1.1. Mixrib.....	129
2.1.1.1 Seray	133
2.1.2. Cizîr.....	134
2.1.2.1. Kanîya Qestelê	138
2.2. Mekan di Mesnewîya Mem û Zînê de	140
2.2.1. Cizîr.....	140
2.2.1.1. Seray	143
2.3. Berawirdîya Mekanên di Destana Memê Alan û Mesnewîya Mem û Zînê de	144
3. Leheng	145
3.1. Lehengên Mêr	146
3.2. Lehengên Jin	146
3.3. Leheng di Destana Memê Alan de.....	150
3.3.1. Mem	150
3.3.1.1. Hizir û Zihnîyeta Mem di Destana Memê Alan de	153
3.3.1.2. Mem wek Tîpekî Îdealîzekirî di Memê Alan de	155
3.3.2. Zîn	159

3.3.3. Beglî	160
3.3.4. Dêya Mem	161
3.3.5. Birayên Celalî.....	162
3.3.5.1. Hesên	162
3.3.5.2. Çeko.....	165
3.3.5.3. Qeretacîn	165
3.3.6. Mîr Ezîn	165
3.3.7. Sîfî	167
3.3.8. Mîr Şem.....	168
3.3.9. Beko	168
3.3.10. Qîza Beko.....	170
3.3.11. Elî Beg.....	170
3.3.12. Emer Beg.....	171
3.3.12.1. Emer Begê Apê Mem	171
3.3.12.2. Emer Begê Xalê Mem	171
3.3.13. Elmaz Beg	171
3.3.14. Mîr Zengîn	172
3.3.15. Rihan	172
3.4. Leheng di Mesnewîya Mem û Zînê de	172
3.4.1. Mem	172
3.4.1.1. Hizir û Zihnîyeta Mem di Mesnewîya Mem û Zînê de.....	173
3.4.1.2. Mem wek Tîpekî Îdealîzekirî di Mem û Zînê de.....	174
3.4.2. Zîn	175
3.4.3. Mîr Zeydîn	177
3.4.4. Bekir.....	181
3.4.5. Çeko	182
3.4.6. Arif.....	182
3.4.7. Tacdîn.....	183
3.4.8. Stî	185
3.4.9. Gurgîn	185

3.4.10. Heyzebûn.....	185
3.5. Berawirdîya Lehengên di Her Du Berheman de.....	187
3.6. Statûya Lehengên di Her Du Berheman de	189
3.6.1. Memê Alan.....	189
3.6.1.1. Statûya Mem di Destana Memê Alan de.....	189
3.6.1.2. Statûya Zînê di Destana Memê Alan de	191
3.6.2. Mem û Zîn.....	191
3.6.2.1. Statûya Mem di Mesnewîya Mem û Zînê de.....	191
3.6.2.2. Statûya Zînê di Mesnewîya Mem û Zînê de.....	191
3.6.3. Berawirdîya Statûyên Lehengên Destana Memê Alan û Mesnewîya Mem û Zînê	192
4. Bûyer.....	193
4.1. Bûyer di Destana Memê Alan de.....	193
4.2. Bûyer di Mesnewîya Mem û Zînê de.....	194
4.3. Berawirdîya Bûyerên di Her Du Berheman de.....	195
BEŞA SÊYEM.....	197
BERAWIRDÎ JI HÊLA BINYADÎ (RUXSARÎ) VE	197
1. Ziman.....	197
1.1. Zimanê Destana Memê Alan	197
1.1.1. Bandora Erebî.....	200
1.1.2. Bandora Tirkî.....	203
1.2. Zimanê Mesnewîya Mem û Zînê	204
1.2.1. Bandora Erebî.....	209
1.2.2. Bandora Farisî	211
1.2.3. Bandora Tirkî	212
2. CUREYÊ VEGOTINÊ.....	214
2.1. Cure di Destana Memê Alan de.....	214
2.1.1. Ristên Memê Alan.....	217

2.1.2. Ahenga Memê Alan	217
2.2. Cure di Mesnewîya Mem û Zînê de.....	217
2.2.1. Beşa Sebebê Telif.....	219
2.2.2. Malikên Mem û Zînê.....	219
2.2.3. Kêşa (Wezna) Mem û Zînê	220
2.2.4. Serwaya Mem û Zînê	220
ENCAM.....	222
ÇAVKANÎ.....	226

KURTEBÊJE

amd. Amadekar

bnr. Binêrin

h.b. Heman berhem

h.ç. Heman çavkanî

h.r. Heman rûpel

hwd. Her wekî din

r. Rûpel

Wer. Werger

DESTPÊK

METODOLOJÎ

1. MIJARA XEBATÊ

Mijara vê xebatê berawirdîya mesnewîya *Mem û Zînê* û varyanta *Memê Alan* a Roger Lescot e. Destana *Memê Alan* xwedî çend varyantên gelêrî ye û îro jî li gelek herêmên cografîk ên kurdan varyantên wê hene. Me di vê xebatê de varyanta Roger Lescot wek hîm girt. Lê ev varyant ne aîdê dengbêjekî ye. Lewre Lescot di destpêka vê destanê de dibêje ku wî di qeydkirina vê destanê de kêm zêde bîst dengbêj guhdarî kirine. Li gora ku Lescot dibêje wî bêhtir varyanta Miço wek hîm girtiye û piştî Miço jî zêdetir ji varyanta dengbêj Sebrî sûd wergirtiye. Anku em dikarin vê varyantê wek varyanteke komkirî yan jî têkel bibînin. Me di berawirdîyê de herçiqas a Lescot hîm girtibe jî ji varyantên din jî sûd wergirt. Me carcaran behsa cudatîyên van varyantan ên ji hêla leheng û rêzebûyeran ve kir.

Ji bo mesnewîya *Mem û Zînê* bi qasî ku me di pêvajoya amadekirina xebata xwe de dît, lêkolînerên ku me ji wan sûd wergirt di wê bawerîyê de ne ku vê mesnewîyê koka xwe ji destana *Memê Alan* wergirtiye. Ev berhem ji alîyê Ehmedê Xanî ve di sala 1695an de bi formata edebîyata klasîk hatiye nivîsîn.¹ Me li ber neynika xebatên di heqê *Mem û Zîna* Xanî de çendîn hêmanên hevpar di her du berheman de dîtine û me ew analîz kirine. Lê dikare were gotin ku mesnewîya Xanî herçiqas wek destana *Memê Alan* ne xwedîyê bi dehan versiyon û varyantan be û ji vî alî ve alozîyên wê tune bin jî ev mesnewî jî têra xwe kûr û berfireh e. Lewre dema lêkolînê me dît ku tê de gelek ilm û

¹ Mesûd Serfiraz, **Kurd, Kitêb, Çapxane**, Weşanên Peywend, Stenbol 2015, r. 150.

zanînên cîhanê hene û gelek zor e ku mirov di tezekê de yeko yeko analîza wan ilman bike. Ji ber vê, me ev mesnewî ji alîyê hemû taybetîyên wê ve nenirxand, tenê me taybetîyên wî yên wek çavkanî, sêwirandin, vegotin, dem, mekan, leheng, bûyer, ziman, form û paşxaneyê ve nirxandin ku ev taybetî di *Memê Alan* de jî hebûn. Mesnewîya Xanî, herçiqaq ilm û zanînên kûr di nav xwe de bihewîne jî ji ber ku metna me kifş bû û yek tenê bû, wek varyantên *Memê Alan* pirsgirêkên mezin derneketin pêşîya me. Lewre di mesnewîya Xanî de nivîsandin, qeydkirin û serdema berhemê hwd. kifş in. Lê di *Memê Alan* de metin ne yek tenê ye û ev berhem di sahaya Kurdistanê de bêserûber belav bûye.

Xebata me ji sê beşan pêk tê. Di beşa yekem de me behsa varyantên *Memê Alan* û çavkanîya *Mem û Zînê* kir û me ew ji hêla rûdan, sêwirandin û vegotinê ve berawird kirin. Me dema paşxaneyên van berheman nirxandin ji hêla kurdbûn û neteweperwerîyê ve jî nirxandin. Di vê nirxandinê de heta ji me hat em neketin pey şîroveyên populîst ên polîtîk û îdeolojîk. Em bi ihtiyat nêzîkî vê mijarê bûn û me şîroveyên xwe di vê çarçoveyê de kirin. Me jî di vî warî de ramana xwe zelal kir û me rexne li ramanên hin lêkolîneran girt. Me rexneyeke şexsî li tu kesî negirt, lê me li gor xwe rexne li fikrên wan lêkolîneran girt. Di beşa duyem de me ev her du berhem ji hêla hêmanên wek dem, mekan, leheng û bûyerê ve nirxandin, paşê jî me ew berawird kirin. Di beşa sêyem de jî me ew ji hêla forma wan ve (binyadî, ruxsarî) nirxandin. Di vê beşê de me ev her du berhem ji hêla ziman û cureyê vegotinê ve şîrove û berawird kirin.

2. ARMANCA XEBATÊ

Armanca me ew bû ku em fehm bikin bê ka di mesnewîya *Mem û Zînê* ya Ehmedê Xanî û di destana *Memê Alan* de çi cudatî û manendî hene. Em li pey şopa destana *Memê Alan* a di nav rûpelên dîrokê de ketin. Em lê gerîyan bê ka ev destan heta kîjan devera kûrahîya dîrokê diçe û digihîje kîjan heyamê. Piştî lêhûrbûna koka dîrokî ya vê berhemê, herçiqaq me rasterast dîroka derketina vê destanê tesbît nekiribe jî me tesbît kir ku destana *Memê Alan* ji mesnewîya Ehmedê Xanî kevntir e. Piştî vê, em jî di mesnewîya Xanî de li şopên *Memê Alana* folklorîk gerîyan. Me di vê şopgerîne de dît ku

vê destanê bandor li ser mesnewîya Xanî kiriye, lê di heman demê de me dît ku piştî nivîsandina mesnewîya *Mem û Zînê*, vê mesnewîyê jî bandora xwe li ser varyantên *Memê Alan* kiriye. Me lê kola, bê ka piştî van bandoran manendî û cudatîyên van berheman îro çawa xuya dikin. Me xwest em van manendî û cudatîyan bisenifînin û her senifandinê, bi sernavekî nû şîrove bikin.

3. ÇARÇOVEYA XEBATÊ

Me lêkolîna xwe ya li ser destana *Memê Alan*, bi giştî, bi nirxandina varyanta Roger Lescot bi sînor kir. Lewre di dema lêkolînê de me dît ku li piranîya cografyaya kurdan gelek guhertoyên (varyantên) destana *Memê Alan* hene û vê destanê, li cîhana folklorê kurdan cihekî berfireh ji xwe re girtiye. Me di sahayê de wisa dît ku li erdnîgarîya kurdan, kurd ne yekreng in û di nav xwe de çend şaxên wan ên dînî, zaravayî, mezhebî hwd. hene. Lê di destana *Memê Alan* de ev pirrengîya kurdan ji hêla me ve nehat dîtin. Bi qasî hat çespendin di hemû varyantên li ber destê me de şopên dînê îslamê xuya bûn û hemû lehengên destanê misilmanên sunnî bûn. Lê em baş nizanin bê ka ev destan di nav kurdên elewî, êzidî, yaresanî hwd. de belav bûye yan na. Heke varyantên wiha hebin, dibe ku Mem, Zîn û lehengên din ên destanê di van varyantan de kurdên elewî, êzidî, yaresanî bin û li gor seremonîyên van bawerîyan tevgerîyabin. Dibe ku di van varyantan de cudatîyên karakterîstîk hebin û ev cudatî di varyantên li ber destê me de tune bin. Di varyantên li ber destê me de ji bilî çend cudatîyên biçûk, taybetîyên mezin ên cuda di navbera van guhertoyan de nayên dîtin. Derfeta me tune bû ku em ewqas bi kûrahî bikevin nava sahayê û di nav hemû grûbên kurdan ên mezhebî, zaravayî hwd. de bigerin. Me nekarî em nexşeya belavbûna vê destanê, digel mezheb û bawerîyên dînî, li gor etnîsîte û zaravayên kurdî derxin holê û sînorên wê yek bi yek dîyar bikin.

Me ji bo nirxandina mesnewîya *Mem û Zînê* ya Ehmedê Xanî, berhema *Ehmedê Xanî Mem û Zîn Şîrove û Kurdiya Îro: Jan Dost* hîm girt. Me dît ku Xanî herçiqas ji hin alîyan ve ji nav daîreya edebîyata kurdî ya klasîk derketibe jî ev berhema xwe di çarçoveya edebîyata kurdî ya klasîk de nivîsiye. Me jî di vê çarçoveyê de li mesnewîya Xanî nihêrt û nirxandina xwe kir.

4. ASTENGÎYÊN LI BER XEBATÊ

Dema lêkolînê me dît ku destana *Memê Alan* zêdetir di nav kurmancan de belav bûye. Lê me nekarî em tesbît bikin bê ka di nav hemû herêmên kurmanca an jî hemû kurdan de ev destan belav bûye yan na. Wek mînak, di nav sahaya êzidîyan de, ku êzidî tev kurmanca in, me rasterast tesbîta hebûna vê destanê nekir. Wekî din li herêma Dêrsim, Sêwas, Mereş hwd. de kurmancên elewî hene ku em nizanin ev destan di nav wan de belav bûye yan na. Dîsa li Dêrsim, Sêwas, Erzingan, Çewlig hwd. de kirmancên (zazayên) elewî hene ku em nizanin haya wan ji vê destanê heye yan tune ye. Heke em li beşên din ên erdnîgarîya kurdan binêrin em dikarin bibêjin ku li Başûr, li herêma Helebçe, kurdên kakayî yên nêzîkî şîeyan hene, li Rojhihat kurdên goran ên yaresan hwd. hene. Heke bi awayekî hûrgilî em vekolin em dikarin şaxên vê darê zêdetir bikin, lê derfeta me ya gerîna sahaya tevahîya Kurdistanê tune bû ku em vê armanca xwe bigihînin serî. Ji ber vê yekê ev mesele wek pirsgirekekê ma. Hêvîya me ew e ku ev xebata me, vê meseleyê li gor derfetên xwe hinekî ronî bike û rê li ber lêkolînerên din ên vê mijarê veke.

5. RÊ Û RÊBAZ

Me di vê xebatê de bi rêbaza berawirdîyê, manendî û cudatîyên *Memê Alana* folklorîk a ku ji hêla Roger Lescot ve hatiye berhevkirin û mesnewîya *Mem û Zînê* ya ku ji hêla Ehmedê Xanî ve hatiye nivîsandin, analiz kirin. Me pêşî li taybetîyên edebîyata berawirdî nihêrt, me dît ku ev her du berhem vê taybetîyê di nav xwe de dihewînin, me dest bi xebata xwe kir. Me dît ku di navbera destana *Memê Alan* û mesnewîya *Mem û Zînê* ya Ehmedê Xanî de jî manendî û nêzîkbûn hene. Ji bilî vê, wisa xuya ye ku destana *Memê Alan* bandor li ser mesnewîya Ehmedê Xanî kiriye û li gor hin nêrînan piştî nivîsandina mesnewîya Xanî, bandora mesnewîyê jî li ser varyantên *Memê Alan* çêbûye. Piştî van tesbîtan me wisa dît ku ev her du berhem xwedîyê taybetîyên berawirdî ne û me ew berawird kirin. Dema me ew berawird kirin heta jî me hat em li gor peywenda metnan tevgerîyan û ji wê çarçoveyê derneketin. Ji ber ku Xanî, *Mem û Zîna* xwe di çarçoveya edebîyata klasîk de wek mesnewî nivîsiye, em jî di nirxandina vê berhemê de

li gor usûl û qayîdeyên edebîyata klasîk çûn. Heta ji me hat, me Xanî û berhema wî li gor serdema ku Xanî tê de jîyaye nirxandin. Me xwest, em tradîsyona ku Xanî tê de jîyaye li ber çavan raxin û paşxaneyê mesnewîya wî fehm bikin. Di nirxandina destana *Memê Alan* de jî heta ji me hat, me şîroveyên xwe di çarçoveya zanista folklorê de kirin û me xwe ji anakronîzmê dûr xist.

Me dît ku berîya me hin lêkolînerên din li ser mijarên nêzîkî ya me xebatên xwe nivîsîne. Me berhemên wan xwendin û tiştên ku wan nivîsîye dubare nekirin. Yek ji van lêkolîneran Remziye Aslan e ku gotareke bi navê *Berawirdiya Destana Memê Alan û Mem û Zîna Ehmedê Xanî* nivîsîye. Lê ev lêkolîn hem lêkolîneke kurt e, hem jî tê de tenê ev her du berhem ji hêla mijar û teşeyê ve hatine berawirdkirin. Lêkolînerêkî din jî Hikmettin Attî ye ku dozdeh varyantên di pirtûka Qanatê Kurdo ya *Mem û Zîna Duwanzde Varyant* de digel *Mem û Zîna* Xanî analîz kirine. Ji bo ku em di xebata xwe de tiştên ku Attî analîza wan kiriye dubare nekin, me ji alîyên cuda ve berawirdîyên xwe kirin. Wekî din em li ser dozdeh varyantên Qanatê Kurdo yê ku Attî analîza wan kiriye zêde ranewestîyan û me bi giştî varyantên din di berawirdîyê de wek hîm girtin. Ji bilî varyantên ku bûne mijara xebata Attî, me carcaran behsa sê varyantên Ordîxanê Celîl û Celîlê Celîl jî kir ku wan ev varyant di berhema xwe ya *Zargotina Kurda* de bi cih kirine. Me carinan varyanta Evdîlmesîh Wezîr referans girt ku wî ev varyant di kovara *Hawarê* de weşandiye. Wekî din jî me behsa varyanteke nîvco ya Zeynelabîdîn Zînar kir ku wî ev varyant ji devê dengbêjekî qeyd kiriye. Ji bo ku xebata me di nav çarçoveyekê de bê kirin heta me karî, ji bilî varyanta Lescot me behsa varyantên din ên *Memê Alan* jî kirin. Wekî din me çend varyantên din ên bi deng ên li ser înternetê jî dîtî. Ji ber ku ev varyantên bi deng gelek bûn û bi têra xwe dirêj bûn me ji wan zêde sût wernegirt. Lê carcaran me ew referans girtin û me di hin beşên xebata xwe de behsa wan jî kir. Ji bilî van hemû varyantan, me jî li Batmanê ji devê sê dengbêjên bi navê Salihê Qubînî, Evdileyê Koçer û Evdilezîzê Koçer sê varyantên destana *Memê Alan* qeyd kirin. Lê ji ber ku van dengbêjan bi saetan ev destan dirêj kirin, me fehm kir ku dê zêde cih bigirin, me deşîfrasyona wan di nav xebata xwe de bi cih nekir. Lê me bi kurtasî behsa wan kir û di beşên curbicur ên xebata xwe de me ew varyant jî referans girtin.

Ji bilî referansgirtina varyantan, me xwest ji hêla koka wê ya dîrokî ve jî em *Memê Alan* analîz bikin. Me behsa hin teorîyên folklorê kir û me bêhtir ji hêla teorîya fînî-erdnîgarî ve lêgerîna koka destana *Memê Alan* kir.

6. ÇAVKANÎYÊN XEBATÊ

Varyanta *Memê Alan* a Roger Lescot, li gor hin lêkolîneran ku em jî digel wan in, varyanta herî birêkûpêk e. Ji ber vê me ev varyant ji bo berawirdîyê wek hîm girt. Kurdologê navdar ê fransî Roger Lescot, bi alîkarîya Celadet Bedirxan ev berhema folklorîk li Sûrîyeyê berhev kiriye û ev berhem di sala 1942yan de, li Bêrûdê, tev li wergera wê ya fransî hatiye çapkirin. Ji bilî vê çapê, me hin varyantên din ên *Memê Alan* dan naskirin û di vî warî de me berê xwe da berhemên folklorzanên kurd û yên biyanî.

Berhema din a ku me ji bo berawirdîya *Memê Alan* hîlbijartîye, mesnewîya *Mem û Zînê* ya Ehmedê Xanî ye. Di pêvajoya amadekirina vê xebatê de me dît ku li ser vê mesnewîyê gelek şîrove û analîz hatine kirin. Me mesnewîya *Mem û Zînê* ya *Ehmedê Xanî Mem û Zîn Şîrove û Kurdiya Îro: Jan Dost* wek hîm girt, lê heya ji me hat, me çavê xwe li şîroveyên *Mem û Zînê* yên din jî gerand. Me jî ji van şîroveyan analîzek derxist.

Me ji bo danasîna zanista folklorê û fikrên curbicur ên folklorzanan, pirtûka *Teorîyên Folklorê* ya Bedran Hîkmet wek hîm girt. Lewre me dît ku Hîkmet di vê berhema xwe de danasîna teorîyên folklorê bi awayekî zelal û birêkûpêk kiriye.

Me ji bo poetîkaya helbestan bêhtir ji berhema M. Orhan Akay a *Poetika Dersleri* sûd wergirt. Me xwest em poetîkaya Ehmedê Xanî fehm bikin û di vê çarçoveyê de helbesta wî ji hêla ruxsar û naverokê ve analîz bikin.

Dema me di çarçoveya edebîyata kurdî ya klasîk de *Mem û Zîna* Xanî da nasîn, ji bo danasîna edebîyata kurdî ya klasîk me ji pirtûka Abdurrahman Adak a *Destpêka Edebîyata Kurdî* sûd wergirt. Lewre me dît ku Adak di vê berhema xwe de, hem edebîyata kurdî ya klasîk daye nasîn hem jî behsa bandora çanda îslamî ya li ser edebîyata kurdî ya klasîk kiriye û digel wê, sedema bandora erebî û farisî eşkere kiriye.

TERMÎNOLOJÎ

1. FOLKLOR

1.1. Pênaseya Folklorê

"Folklor ew zanist e ku çanda maddî û manewî ya gelêrî li gorî rêbazên xwe yê taybet lêdikole, berhev dike, disenifîne, tehlîl dike û dinirxîne."² Peyva folklorê bi rayeka xwe ji du peyvên îngilîzî, ji "folk" (gel) û "lore" (zanyarî, zanîn) tê û cara pêşî ji hêla lêkolînerê îngilîz William John Thoms ve hatiye bikaranîn.³ Bi kurdî ji folklorê re zargotin jî tê gotin. Zargotin ew tişt e ku çîrok, helbest, stran û govendên gelêrî hwd. di nav xwe de dihevine, ji mêj ve heye, lê afirînerên wê nayên zanîn. Bi tirkî li zanîngehan wek "halk bilimi" (zanista gel) tê binavkirin. Ferhenga TDKê jî li hember peyva folklorê dibêje "halk bilimi".⁴ Özkul Çobanoğlu dibêje objeya vê zanistê mirov e û mebesta wê ew e însanan baştir fehm bike û di heqê wan de xwe bigihîne agahîyên kûr.⁵ Propp dibêje folklor, berhema teşeyeke taybet a hunerên devkî ye.⁶ Folklornas Erman Artun jî dibêje "Folklor; ji zayîne heya mirinê, hemî hêmanên çanda maddî û manewî yê di jiyana mirovan de, bi regekî zanistî berhev dike, li ser wan lêkolînan dike, wan

² Kadri Yıldırım, Ramazan Pertev û Mustafa Aslan, **Ji Destpêkê Heta Niha Folklorê Kurdî**, Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2013, r. 11.

³ Özkul Çobanoğlu, **Halk Bilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş**, Akçağ Yayınları, İstanbul 2015, r. 23.

⁴ **TDK Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005, r. 711.

⁵ Çobanoğlu, **h.b.**, r. 23.

⁶ Vladimir Propp, **Folklor, Teori ve Tarih**, Avesta Yayınları, İstanbul 1998, r. 13.

dinirxîne û bi rengekî sîstematîk şîrove dike û bi vî rengî serencama pêşketina çanda gel nîşan dide û di navbera çandên dî de cudahî û hevbeşiyên dibîne."⁷

Ji bo pênase û çarçoveya têgiha folklorê fikrên curbicur hene. Li Rojava fikrekî wisa derdikeve pêş ku her lêkolînerê dikare li ser folklorê mîletê xwe lêkolîne bike, lê heke li ser folklorê mîletên din bixebite ew nabe folklor, dibe etnografî. Propp, vî fikrî beletewşî dibîne û dibêje "Zanista folklorê hunera hemû gelan di nav xwe de dihevwîne, ne girîng e ku kî li ser wan dixebite. Folklor fenomenekê enternasyonal e."⁸

1.2. Folklor û Teorî

Berhemên folklorîk di dîrokeke nediyar de şîn tînin û ne di bin kontrola tu kesî de ne. Bi awayekî serbest belav dibin, pêşî dikevin nav lîteratûra neteweyekê û carinan ji wir jî belav dibin ber bi cih û warên nû ve. Berhemên folklorîk, di destpêkê de ji aliyê kesekî ve tînin vegotin. Wek mînak, çîrokên ku di nav gel de tînin vegotin serê pêşî ji aliyê mirovekî/ê ve herçiqas mirov nikaribe biçêspîne jî li cih û demêke dîyarkirî tînin vegotin. Bedran Hîkmet dibêje gava ku veguhêzerê desta yekem ji holê rabe carekê din çespendina rêya belavbûna vî çîrokê ne pêkan e.⁹

Di lêkolîna varyanteke folklorîk de mirov dikare li gor çavkanîyên berdest heta jê were deqên (metin) heyî şîrove bike, jê analîzekê derxe û piştî wê jî li gor xwe guhertoya herî maqûl hilbijêre û li serê bixebite. Hîkmet dibêje hewldana dîtina varyanta orijînal an jî bi îfadeya Krohn 'ûrform', di dîroka folklorê de mijara herî bigengeşe ye ku li dora wê nîqaş peyda bûne.¹⁰ Zanyarê fînî Kaarle Krohn, ku yek ji teorîsyenên folklorê ye û damezirînerê ekola fînî ye, li ser analîza berhemên folklorîk dixebite û rêbazekê dide ber xwe. Krohn, di berhema xwe ya *Rêbaza Folklorê* de, ji bo xebatên folklorê behsa girîngîya bertengkirina cografyayê dike û dibêje ji bo ku em karibin rasterast li geşedana

⁷ Hikmettin Attî, *Lêkolîneke Folklorî li ser Destana Mem û Zînê*, Enstîtuya Zimanên Zindî yê li Tirkîyeyê, Teza Masterê, Mêrdîn 2013, r.3.

⁸ Propp, *h.b.*, r.12.

⁹ Bedran Hîkmet, *Teorîyên Folklorê*, Weşanxanaya Lîs, Diyarbekir 2016, r. 33.

¹⁰ *H.b.*, r. 29.

hêmanekê temaşe bikin, divê em mînakên pêşî yên varyantan peyda bikin.¹¹ Ji bo ku varyantên berhemên folklorîk ji hev werin qetandin Krohn dibêje berîya ku ez di heqê çavkanîyên straneke gelêrî de bigihîjime encamekê, varyantên wê li gor kronolojî û erdnîgarîyê li dû hev rêz dikim û bi tenê bi vê rêyê yên orijînal û yên paşê daxilbûyî ji hev vediqetînim.¹² Gelo ev tiştê ku Krohn dibêje ji alîyê pêkanînê ve gengaz e? Gelo mirov dikare yek bi yek erdnîgarî bi erdnîgarî li pey varyantên berhemeke folklorîk bigere û paşê wan bisenifîne û bibeje va ye ev varyant, a orijînal e û ev beş paşê daxilî berhemê bûye? Jêderka folklorê saha ye û wek tê zanîn saha jî bêserûber in û têra xwe berfireh in. Ji ber vê hindê bicihanîna rêbazeke bi vî rengî gelek dijwar e. Heke xebateke bi vî awayî were kirin jî ji bo ku mirov varyanta orijînal bi dest bixe divê varyanta herî kevn bi dest bixe. Hêmanên folklorîk, di demên nedîyar de vedijin. Mirov dê çawa bikaribe biçespîne ku kîjan varyant kevntirîn e? Herçiqas Krohn bibêje ez varyantan didim ber hev û parçeyên paşê daxilî metnê bûne tesbît dikim jî ev karekî dijwar û bi zehmet xuya ye. Wek mînak, mirov bihesibîne ku bûyerên di berhemeke folklorîk de li cihekî û di demekê de qewimîne, gelo piştî ku cara ewil ew bûyer ji alîyê vegêrekî (yê/ya ku vedibêje) ve werin vegotin rasterast çawa ku bûyer qewimîbin hatine vegotin? Anku dema cara pêşî jî ev bûyer tînin vegotin ji orijînalbûna xwe dûr nakevin? Em ji ku dizanin ku vebêjê wê berhema folklorîk li gor hizir û texeyûlên xwe tiştin lê zêde nekirine yan jî pirole (mibalexe) nekirine? Ji ber vê yekê çawa ku Hîkmet dibêje "Ji bo vegotinên gelêrî gerîyana ûrformê (varyanta orijînal), hewleke bê wate ye."¹³ Em jî wek Hîkmet vê hewldana varyanta orijînal wek hewleke bêwate dibînin.

Berhemên folklorîk zargotinî ne anku bi devkî tînin vegotin û bêserûşûn dibin. Wek mînak, yek ji her du çavkanîyên me yên sereke ya vê xebatê, *Memê Alan*, bi awayekî nivîskî cara ewil di serê sedsala 20î de ji alîyê hin kurdologên biyanî ve hatiye tomarkirin. Qinyata giştî ew e ku berîya nivîsîna *Mem û Zîna Xanî* jî destana *Memê Alan* hebû. Em li dîroka qeydkirina van her du berheman binêrin tê dîtîn ku *Mem û Zîna Xanî* di sala 1695an de ji alîyê nivîskarê wê ve hatiye qeydkirin, lê *Memê Alana* folklorîk

¹¹ Çobanoğlu, **h.b.**, r. 153.

¹² Hîkmet, **h.b.**, r. 29.

¹³ **H.b.**, r. 33.

digel ku ji *Mem û Zîna* Xanî kevntir e jî cara ewil kurdologê rûs A. Socin, varyanteke vê destanê berhev kiriye û di sala 1890î de derbasî nivîsê kiriye.¹⁴ Em nizanin ku ev destan ji kengî ve heye. *Memê Alan* berîya Ehmedê Xanî sedsalan, belkî hezarsalan hatiye vegotin. Lê agahîya teqez ew e ku piştî ku bi salan hatiye vegotin û li gelek deverên curbicur belav bûye û gelek guhertoyên wê çêbûne, hê hatiye tomarkirin. Lewre îro jî li ber destê me gelek varyantên vê destanê yên ji herêmên curbicur peyda dibin.

1.3. Zanista Folklorê

Folklorê miletekî, beşek ji çanda wî miletî ye. Ji ber ku çanda miletan bi qasî mirovahîyê kevn e, folklor jî ji serdemên antîk ve heye. Di vî warî de wiha tê gotin: "Afirandina çandê wekî çalakiya mirovayiyê bi çêkirina aletên seretayî yên keviran dest pê dike. Li gorî lêkolîn û çavkaniyên arkeolojîk ev afirandin cara yekem beriya 3 milyon salan li Rojhilata Navîna Efrîqayê dest pê kiriye. Lewra wan kevir bizanebûn bi kar anîne."¹⁵ Di sedsala nozdehan de zanista folklorê bi pêş dikeve. Tê gotin ku heta dawîya sedsala 19an folklor wek qadeke zanistê ligel komele û weşanên xwe kongreyên xwe li dar dixê û bi van çalakîyan jî di nav civaka zanistê de cihê xwe qewîn dike."¹⁶ Piştî ku folklor bi pêş dikeve tê dîtin ku ji zanistên din jî sûd werdigire. Têkilîya folklorê bi gelek şaxên zanistên din ên wek etnografî, antropolojîya çandî û civakî, arkeolojî, mîtolojî, aborî, dîrok, tib, erdnîgarî, gîyannasî, dînnasî, zimannasî re heye.¹⁷

Armanca folklorê ew e ku baştir bê fehmkirin ku însan mexlûqatekî çawa ye; hal û tevgerên wî, edetên wî û nerîta wî çawa ne. Folklorê miletan ji berê de hebû, lê kifşkirin û tesbîtkirina vê qadê ya wek zanistekê, piştî şoreşa fransî ye. Di vê kifşkirinê de bandora şoreşa fransî xurt e, lewre şoreşa fransî di nav miletan de qîmeta çanda gelêrî zêde kiriye. Folklor, piştî ku wek zanist li Rojava derketiye pêş, lêkolînên li ser vê qadê dest pê kirine. Piştî Rojava, di dawîya sedsala 19an de, wek zanist li Rojhilat jî folklor

¹⁴ Roger Lescot (berhevkar), **Memê Alan**, Weşanxaneya Avesta, Stenbol 2013, r. 8.

¹⁵ Yıldırım, Pertev û Aslan, **h.b.**, r. 15.

¹⁶ M. Richard Dorson, **Folklor û Teoriyên Folklorê yên Îroyîn**, Necat Keskin (Wer.), Avesta Yayınları, İstanbul 2017, r. 9.

¹⁷ A. Haydar Avcı, "Halkbilimi Konuları ve Araştırma Yöntemleri", **Kovara Berhem**, Hejmar 9, Stockholm, Îlon 1990, r. 37.

derketiye pêş. Çobanoğlu dibêje du dîrokên destpêka xebatên folklorê hene. Yek ji wan dîrokan derketina berhema Birayên Grîm a "Çîrokên Zarokan û Malan" e, dîroka din jî ji hêla William John Thoms ve cara ewil bikaranîna peyva "Folk-Lore"ê ye.¹⁸

Wek miletekî Rojhilatî, kurdan hêdî hêdî di dawîya sedsala 19an û di destpêka sedsala 20î de berê xwe daye vê zanistê û arasteyî folklorê kurdî bûne. Li gora ku S. Azad Aslan îdia dike, ji ber ku kurd piştî Şerê Cîhanê yê Yekem bûne neteweperwer, girîngîya folklorê kurdan a li cem elîtên kurdan bi awayekî eşkere xurt bûye.¹⁹ Tê dîtîn ku di destpêka sedsala 20î de entelektuelên kurd piştî ku bi neteweperwerîya xwe hesiyane ji folklorê û mîtolojîya kurdî sûd wergirtine û xwestine miletê xwe bispêrin dîrok û çanda wan a qedîm. Kovara *Jînê*, ku ev kovar wek weşana nefermî ya Komeleya Pêşketina Kurdistanê (Kürdistan Teali Cemiyeti) dihate dîtîn, bi nivîsên xwe yek ji mînakên vê hewldanê ye. Di jimareya pêşî ya *Jînê* de Kurdîyê Bitlîsî di gotareke xwe de dibêje ku kurd li gorî dîrokê ji Îranê hatine û di nav wan de kevntirîn millet in.²⁰ Ji vir tê fehmkirin ku di serê sedsala 20î de têkilîya neteweperwerên kurd bi folklorê re çêbûye û kurdan bi rêya zanista folklorê berê xwe daye çanda gelêrî.

1.4. Folklor û Heqîqet

Folklor, miletan dide nasîn. Bi rêya xebatên folklorê; hizir, bawerî, fikirîn û jîyana rojane ya di nav miletan de xuya dibin. Lê rengvedana van tiştan a di folklorê miletan de çiqas heqîqetê nîşan didin, ew tiştêkî din e. Wek mînak, rastbûn û nerastbûna bûyerên di berhema *Memê Alan* de pêkan in yan na? Anku di jîyana rastî de ev bûyerên di *Memê Alan* de li derekê û demekê qewimîne yan ev tenê wek destanekê di nav gel de hatiye vegotin? Propp, dema behsa têkilîya folklorê û heqîqetê dike, vê têkilîyê di bin sîwana sê teşeyê de dinirxîne. Di yek ji wan teşeyan de ji tiştên ku Propp dibêje tê fehmkirin ku ev teşe bi destana me, bi *Memê Alan* re jî têkildar e. Propp wiha dibêje:

¹⁸ Çobanoğlu, **h.b.**, r. 23.

¹⁹ S. Azad Aslan, "Folklor û Netewetîya Kurd a Ewil: Guherînên Girîng ji Osmanîtiyê ber bi Netewetîya Kurd ve", **Edebiyata Kurdî ya Gelêrî, Dîrok-Teorî-Rêbaz-Lîteratur-Berawirdî 1**, Avesta Yayınları, İstanbul 2015, rr. 120-21.

²⁰ Kurdîyê Bitlîsî, "Dehak Efsanesi", **Kovara Jîn**, (Wergera ji tîpên erebî: M. Emîn Bozarslan), Stenbol 1918, r. 209.

"Folklor, ji heqîqetê welidîye, lê şopên serdema xwe yan jî ya heqîqeta şênber di xwe de nahewîne. Wek hêmayên ku bawerîya me pê nayê; yên wek ejderhayên ku agir ji devê wan diçe, hespên ku bi baskan ketine, dotmîrên efsûndar ku yek ji van jî di jîyana rasteqîn de qet nebûne. Ev, hêmayên honakî ne."²¹ Di destana *Memê Alan* de jî hêmayên bi vî rengî yên wek hesp, efsûn hwd. hene

Oryantalîstên Rojavayî hatine Rojhilat, karên folklorê kirine, keresteyên folklorîk berhev kirine. Bi rêya van tiştên efsûnî û mîtolojîk ên di folklorê mîletên Rojhilatî de xebatên xwe bi rê ve birine. Yek ji armancên wan ew e ku karakterên mîletên Rojhilatî nas bikin. Hinek jî ji bo ku xebatên mîsyonerîyê bikin hatine Rojhilat û keresteyên folklorîk berhev kirine. Yek ji van keresteyên folklorîk, destaneke kurdan *Memê Alan* jî carên ewil ji alîyê van lêkolînerên bîyanî ve hatine tomarkirin. Heke mirov dêhna xwe bide berhemeke folklorîk, tê dîtin ku ew berhem li gor jîyan û nirxên wê civakê teşeya xwe girtiye. Mesela, çîrokek ji herêma latînîyan derbasî herêma Rojhilatê Dûr bibe teşeya xwe li gor dîn, bawerî, erdnîgarî, dîrok û kevneşopîyên wê dîyarê digire. Rastîyên wê civakê têkelî nav wê çîrokê dibin anku ev çîrok ji rastîyên wê civakê ne bêrî (dûr) ye. Lewre her civaka ku berhemeke folklorîk diafirîne yan jî bi rêyên têvel digire nava xwe, nirxên xwe jî tevî nava wê berhemê dike. Ji vir jî tê dîtin ku berhemeke folklorîk bi bingeha xwe qewimîbe yan jî neqewimîbe, hizir û bîrên xwe dixê nava berhemê. Wek mînak, yek ji serokên Sovyeta Bolşevîk Lenîn dibêje "Di her çîrokeke gelêrî de hêmanên rastîyê hene."²² Mirov dibîne ku di serdema Bolşevîkan de lehengên berhemên folklorîk kirasên xwe yên berê ji xwe dîkin û li gor rastîyên serdema Bolşevîkan dibin neferekî/e sosyalîzmê û bi neyarên xwe re şer dîkin. Serdema Bolşevîkan û têkoşîna wan a li dijî neyarên wan, wek rastîyeke wê serdemê sîrayetî berhemên wê demê dike. Wek mînak, hinek nivîskarên kurd ên wek Erebe Şemo jî lehengên berhemên kurdî vediguherînin ber bi lehengên sosyalîst ve û bi vî yekê propagandaya fikrê sosyalîzmê dîkin. Erebe Şemo, ev fikrên xwe derbasî romanên xwe jî kirine. Erebe Şemo, di rûpela pêşî ya romana *Şivanê Kurmanca* ya otobîyografîk de dibêje, ez vê romanê pêşkeşî komsomolên

²¹ Propp, **h.b.**, r. 80.

²² **H.b.**, r.31.

(sosyalîstên ciwan) kurmancan dikim.²³ Mirov dikare bibêje ku Şemo, dixwaze jîyana xwe wekî modelekê pêşkeşî ciwanên sosyalîst ên kurmanc bike.²⁴ Wekî ku tê dîtin berhemên folklorîk ji rastîyên geşedanên serdema xwe ne bêrî ne û li gor hizra serdemê, rengê xwe diguherînin. Lê ev nayê wê wateyê ku hemû berhemên folklorîk rasterast heqîqetan dibêjin. Nexwe çima gel eleqeyeke mezin nîşanî tiştên folklorîk dide û carinan bi saetan, bê rawestan, berhemeke gelêrî guhdarî dike û jê aciz nabe? Gel dema çîrokeke gelêrî guhdarî dike, dizane ku tiştên di wê çîrokê de bûyerên dûrî aqil in û derasayî ne, lê dîsa jî ji wan hez dike. Propp dibêje ji ber ku ev çîrok teqabûlî heqîqetê nakin û zewqeke taybet didin; mirov, wan wek tişteki efsûnî dibînin."²⁵

Wek encam, mirov dikare bibêje di vê xebatê de armanca me jî ne peydakirina rastbûn/nerastbûna *Memê Alan* a teqez e. Lewre rastbûn û nerastbûna bûyerên di berhemên folklorîk de ji qedir û qîmeta wê berhemê tişteki kêr nakin. Ev berhem ne veguhêzerên dîroka berê ne. Fonksiyona wan ew e ku mirov dikare bi saya wan xwe bigihîne reh û damarên neteweyekê û rihê wê neteweyê nas bike. Mirov hîn dibe bê ka di van berheman de şopên çanda wî miletî çiqas hene, ev berhem çiqas xîtabî jîyana wan dike, di navbera jîyana wan a îro û ya berê de çi cudahî hene, taybetîyên karakterîstîk ên wî miletî çiqas tê de xuya dibin hwd. Ji ber vê yekê peydakirina varyanta herî kevn û resen a *Memê Alan* ji bo me ne girîng e. Lê mirov dikare li varyantên li ber dest vekole û li gor van varyantan şîroveyan bike û analîzekê jê derxe. Me jî tenê li gor varyantên li ber destê xwe û li gor konteksta metnê şîroveya xwe kir.

1.5. Têkilîya Folklorê bi Zanistên Din re

1.5.1. Folklor û Edebîyat

Folklor, wek wêneyeke çanda civaka xwe ye. Biwêj, gotinên pêşîyan, dûrik, mamik, pêkenok, efsane, mîtos û hemû bawerîyên gel hwd. dikevin kategorîya folklorê

²³ Bnr., Erebe Şemo, *Şivanê Kurmanca* (Amadekar: Mistefa Aydogan), Weşanxaneyê Lîs, Dîyarbekir 2016.

²⁴ Eyyüp Gürtürk, *Bandora Rêbaza Realîzma Civakparêz di Romana Şivanê Kurmanca de*, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, sal 2, Cîld: 2, Hejmar 3, r. 193.

²⁵ Propp, *h.b.*, r. 34.

û folklor bi rêya van vegotinan, sûretê wî miletî digire û pêşkêşî cîhanê dike. Folklor çawa ku bi tiştên zimanî re têkildar e ewqas jî bi edebîyatê re têkildar e. Di navbera folklor û edebîyatê de têkilîyeke xurt heye, ji ber ku alîyekî edebîyatê jî wek folklorê, ji hunera zarekî ye. Jixwe Propp folklorê wek fenomeneke edebî dibîne.²⁶ Lê digel vê têkilîya xurt a di navbera edebîyat û folklorê de cudatîyeke berçav jî di navbera wan de heye. Hemû berhemên edebî xwedîyê nivîskarekî/ê ne, lê berhemên folklorê tev gelêrî ne, anku anonîm in. Dikare were gotin ku têkilîya folklorê bi beşa edebîyata gelêrî re heye. Pertev, di vî warî de dibêje xebatên folklorî yên pêşî bi piranî li ser edebîyata gelêrî ne, ji lewma jî folklor û edebîyata gelêrî di nav heman çarçoveyê de û digel hev tîr xandin.²⁷ Her du berhemên xebata me jî bi edebîyata kurdî re têkildar in. Yek jê berhemeke edebîyata gelêrî ya bi navê *Memê Alan* e ku bi folklorê kurdî re têkildar e, ya din jî berhemeke edebîyata klasîk a bi navê *Mem û Zîn* e.

1.5.2. Folklor û Ziman

Folklor, bi ziman re rasterast têkildar e. Lewre kana folklorê ziman e. Li gora ku tê gotin, folklornasê fransî Arnold van Gennep dibêje folklornasê ku zimanê civaka ku li serê lêkolînan dike nizanibe, dê çawa bikaribe bi wê civakê re li ser çand û kevneşopîyê têkilî deyne?²⁸

Folklorê miletî, serê pêşî bi zimanê wî miletî tê îcrakirin. Lêkolînerên zimanzan, ji bo ku folklorê miletî nas bikin berê xwe didin nav gel û bi taybetî li gundan li pey zimanê resen û zelal a wî miletî dikevin. Dikare were gotin ku di zimanê gelêrî de peyvên bîyanî kêmtir in. Ji ber ku bêmîdaxele ye, anku xwezayî ye. Ji bo folklorê kurdî em mînakê bidin, em dikarin behsa dengbêjan bikin. Lewre piranîya dengbêjan bi xwendin û nivîsandina kurdî nizanin, lê digel vê, zimanê wan ê herikbar teşeyê xwezayî ya kurdî ye. Bi taybetî ji bo miletên wek kurdan ku derfetên wan çênebûne ku bi zimanê xwe binivîsin, xwe li zargotina kurdî girtine. Kurdan, gelek caran

²⁶ H.b., r. 14.

²⁷ Yıldırım, Pertev û Aslan, h.b., r. 12.

²⁸ H.b., r. 35.

bi folklor a xwe bala lêkolînerên Ewrûpî kişandiye û bi vê gencîneya xwe kiriye ku ew lêkolîner werin welatê wan û li pey folklor a wan bikevin.

1.5.3.Folklor û Netewe

Folklor çawa ku bi zimanê miletekî re têkildar e, digel vê yekê bi neteweyê re jî têkildar e, ji ber ku yek ji hêmanên herî girîng ên netewebûnê ziman e. Yalçın İzbul dibêje ji ber ku folklor, bi awayekî serberdayî ne malê tu kesî ye û malê hevpar ê civakeke çandî ye, parçeyê bunyeyeke neteweyî ye.²⁹ Di avakirina hişmendîya neteweyî de folklor, ji aliyê rewşenbîrên wî miletî ve, yek ji amûrên herî girîng tê dîtin. Çeka herî girîng folklor e ku mirov xwe bi wê, dikare ji mirina neteweyî biparêze.³⁰

Rewşenbîrên Osmanî, di dawîya sedsala 20î de piştî tevgerên ronakbîrîyê pê derdixin ku di navbera gel û elîtên tirk de ji hêla ziman ve valahîyek heye, berê xwe didin xwerûkirina ziman û qudsîyeteke didin folklor a tirkî. Lewre wisa bawer dikin ku bîyê tevlibûna gel, şoreşeke çandî çênabe. Piştî vê biryardarîyê, hewl didin ku xwe ji peyvên zimanê bîyanî dûr bixin û di vê çarçoveyê de berhemên xwe ji bo fehmkirin û ronîkirina gel dinivîsin. Li gora ku Remezan Alan vediguhezîne li gor İlhan Başgöz eleqeya rewşenbîr û nivîskarên Osmanî ya ji bo folklorê bi hewcedarîya zimanekî ku bê fehmkirin rûdaye.³¹ Li gor Başgöz di salên pêşî yê dewra Komara Tirkîyeyê de nijadperestîya fermî, folklor wek çavkanîya çanda neteweyî didît û qîmeteke cihê dida aşiqên ku zimanê tirkî li hemberî dejenerasyona erebî û farisî parastibûn û folklor a ku berê lome jê dihat kirin jî di vê dewrê de bûbû eyneya ruhê neteweyî.³² Di edebîyata kurdî de jî di wan salan de ev helwest xuya ye. Wek mînak, di kovara *Hawarê* de (1932) ku ev kovar yek ji hîmên edebîyata kurdî ya modern e, em dikarin vê tesbîtê raçav bikin.

²⁹ Yalçın İzbul, **Kültür Antropolojisinin Folklor a Bakış Açısı II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, Cilt I, Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi, Ankara 1982, r. 150.

³⁰ Zeynelabidîn Zinar, "Folklor a Kurdî û Wêjeya Nifşên Nû", **Kovara Zend**, Rêzepirtûk 9, Stenbol bihar-havîn, r. 51.

³¹ Remezan Alan, **Li Dor Texeyyûlên Berê Rêçên Îroyîn Folklor û Roman**, Weşanxaneyê Peywend, Stenbol 2013, r. 45.

³² **H.b.**, r. 45.

Lewre di vê kovarê de tê dîtin ku neteweperwerên kurd ên wek Celadet Bedirxan û hevalên wî beşeke berfireh ji bo folklorê kurdî veqetandiye.

Ji ber têkilîya folklorê ya bi neteweperwerîyê re, xebatên folklorê di nav hin miletan de bi awayekî îdeolojîk wek xebateke pîroz hatiye dîtin. Wek mînak, ji bo folklorzanên bulxarî yê salên 1860î, ku ev kes di heman demê de şervanên azadîya Bulxaristanê bûn, berhevkirina stranên gelêrî karekî welatparêz bû.³³ Wek tê zanîn, rewşenbîrên kurd jî di nav dewleta Osmanî de bûn û hin ji van rewşenbîran, ji bo avakirina hişmendîyeke neteweyî têkilîya xwe û gel xurt dikirin. Lê em dikarin bibêjin ji ber bêstatûbûna kurdan, ev derfet tu carî bi awayekî xurt neketiye destê rewşenbîrên kurd, lewre îro jî em nikarin bibêjin ku folklorê kurdî qîmeteke giranbiha dibîne. Gelek rewşenbîrên kurd ji bo pêşvebirina zimanê kurdî, girîngîyeke mezin didin folklorê kurdî û îro jî em dibînin ku bi wan re telaş û endîşeya derengmayînê heye.

1.5.4. Folklor û Dîrok

Folklor, pêwendîya miletan bi dîroka wan re deytîne û dike ku ew millet bi rêya folklorê rabirdûya xwe zanibin û bîreke wan a kolektîf çêbe. Bi vê rêyê millet bi nîşên berî xwe dihesin û yekîtiya hestewarîyê ya kolektîf bi vî awayî ava dikin. Pê dihesin ku yê berî wan hest û ramanên xwe bi çî awayî rave kirine û çî cudatî yan jî manendî di navbera her du nîşan de heye. Bi vî awayî di rabirdûya xwe de çiqas tiştên zêde peyda bikin, li cîhanê ewqas xwe qedîm dibînin û bi rabirdûya xwe şanaz dibin. Wek mînak, di kilamên dengbêjan de, ji pelên dîroka kurdan gelek serpehatî hene û îro em bi saya van kilam û stranên ji van qewimînên dîrokî bê par namînin. Di vî warî de B. Nikitin di analîzeke xwe de wiha dibêje: "Gava dengbêjekî kurd behsa biserketinên şerên Yezdanê Şêr yan jî Evdurrehman Paşa dike û li ser wan dibêje, hingê ew, di eynî wextê de, bi navê kurdayetiyê, behsa têkoşînên kurdî yê li dijî dijminan jî dike û di nav bîranînan de behsa doz û daxwaza kurdan dike û wan vedijîne."³⁴ Wek tê dîtin, li vir fonksiyona

³³ Yıldırım, Pertev û Aslan, **h.b.**, r. 14.

³⁴ Mehmed Uzun, **Destpêka Edebiyata Kurdî**, Îthaki Yayınları, İstanbul 2007, r. 31.

dengbêjan ne tenê veguhastina bûyeran e, digel vê bi rêya van kilamên xwe hişmendîyeke kolektîf di nav kurdan de însa dikin û netewetîya wan xurt dikin.

Dikare were gotin ku ji ber sedemên curbicur, edebîyata kurdan a nivîskî qels maye; lê folklor a kurdî berovajîya wê gelekî xurt e. Folklor a kurdî evqas ne xurt bûya, belkî kurd ji ber ku di edebîyata nivîskî de jî lawaz in, dê yekcar ji hafîzeyê xwe ya dîrokî bê par bimana. Folklor, wek bîra miletekî ye ku pêwendîya wî miletî bi dîrokê re deytîne û di navbera wan de dibe wek pirekê.

2. DESTAN

2.1. Pênase û Wateya Destanê

Destan, bi eslê xwe peyveke Îranî ye. Di zimanên Rojavayî de bergînda wê "epope" ye û ji bo vegotinên epîk ên ku temaya wan mîrxasî ye tê gotin.³⁵ Destan, ji bo çîrok û hikayeyên dirêj û efsaneyî navlêkirinek e.³⁶ Anku destan jî cureyekî nêzîkî çîrokê ye. Dema çîrok dirêj be, behsa serpêhatîyên miletekî bike û derasayîbûnê tê de zêde be, dibe destan. Destan, berhemên dirêj in ku bi pexşanî yan jî bi helbestkî jîyana miletekî ji aliyê bûyerên mîna evîn, şer, dîrok û civakî hwd. ve vedibêjin.

Destan, yek ji kevntirîn mehsûlên edebîyata gelêrî ye ku piştî efsaneyan wek nezîm derketiye holê.³⁷ Destan; hest, raman, û texeyûlên miletê xwe di hundirîne. Fikrên di nav wê destanê de, cil û bergên lehengan, bawerîyên wan tev bi hev re toreyê wî miletî pêk tînin. Ferhenga tirkî ya TDKê, ji bo peyva destanê pênaseyeke wiha dike: Destan helbesta gelêrî ye ku ji yazdeh kîteyan pêk tê, di teşeya koşmayê de ye û yan bûyereke vedibêje yan jî çîrokeke mîrxasîyê vedibêje.³⁸

Di destanan de bi giştî lehengên mîrxas hene, lê destanên kurdî carinan jî wek *Zembîlfiros*, *Sîyabend û Xecê*, *Dewrêşê Evdî û Edûle*, *Cembelîyê Hekarî û Bînevşa*

³⁵ M. Öcal Oğuz, Metin Ekici, Mehmet Aça û yê din, **Türk Halk Edebiyatı El Kitabı**, Grafiker Yayıncılık, Ankara 2004, r. 130.

³⁶ Aziz Samur, **Destana Zembîlfiros û Gulxatûn**, Weşanxaneya Nûbihar, Stenbol 2015, r. 31.

³⁷ Şükrü Elçin, **Halk Edebiyatına Giriş**, Akçağ Yayınları, Ankara bédîrok, r. 72.

³⁸ **TDK Türkçe Sözlük**, r. 510.

Narîn, Stî û Ferxî, Heso û Nazê hwd. di nav xwe de digel mêrxasîyê yê evînîyê ne jî. Em dikarin bibêjin ku ev destan, ji edebîyatên cografyayên derdor, cudahî di xwe de dihevin. Lewre tê de carinan şer û pevçûn hebin, leheng mêrxasîyê bikin û carinan nasnameyeke wan a dînî hebe jî ev destan bi îskeleta xwe li ser evîndarîyê saz bûne. Mijara sereke ya di van destanan de evîn e. *Memê Alan* jî yek ji van destanên kurdî ye ku destaneke evînîyê ye û her du lehengên sereke, Mem û Zîn, ji bo evîna xwe têdikoşin. Tîpên din ên talî jî hinek jê alîkarîya wan dikin, hin ji wan jî ji bo ku evîndar negihîjin hev, ji wan re astengîyê derdixin.

5. MESNEWÎ

5.1. Wate û Pênaseya Mesnewîyê

Mesnewî, peyveke erebî ye. Di erebî de ev peyv tê wateya "dido dido". Li gor lûxata Osmanî mesnewî wiha hatiye pênasekirin: "Menzûmeya ku weznên wê ji serî heta dawîyê eynî ne û her malikek di nav xwe de bi serwa ye."³⁹ Wek têgiheke edebîyatê ew cureyê nezmê ye ku her malikeke wê di heman weznê de ye û ji alîyê serwayê ve ji malikên din serbixwe ye.⁴⁰

Mesnewî, wek cureyekî helbestê ji edebîyata erebî belavî edebîyata Rojhilat bûye. Di edebîyata klasîk de cureyê ku tê de rêzebûyer hene û bi naveroka xwe dişibe roman û hikayeyên îro, mesnewî ye. Li gor qayîdeyên edebîyata klasîk kesê ku bixwaze mesnewîyê binivîse, dikare hejmarên malikên mesnewîya xwe tayîn bike. Anku di nivîsandina mesnewîyê de sînorê malikan tune ye, kesê ku binivîse bi dilê xwe dikare bi hezaran malikan binivîse. Di nivîsandina mesnewîyê de serwa (qafiye) wek aa/bb/cc/... berdewam dike. Ji ber ku rêzên her malikekê di nava xwe de bi serwa ne, ev şemaya serwayê nivîsandina mesnewîyê hêsantir dike, bi vî awayî gelek mesnewîyên dirêj hatine nivîsandin. Ji ber van taybetîyên xwe, mesnewî di edebîyata klasîk de pir di rewacê de bûye.

³⁹ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2006, r. 628.

⁴⁰ Yekta Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Biçim - Ölçü - Kafiye*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2015, r. 79.

5.2. Mesnewîyên li Rojhilat

Mesnewî, cureyekî nezmê yê edebîyata klasîk e. Edebîyata klasîk, şêwaza edebîyata miletên Rojhilatî ye. Nimûneyên mesnewîyê yên pêşîn ji Îranê derketine. Mesnewî ji vê erdnîgarîyê li Rojhilat belav bûye. Hin ji van mesnewîyên Rojhilatî li zimanên Ewrûpî jî hatine wergerandin. Bi vî awayî navûdengên xwe gihîştandine hemû cîhanê. Wek mînak, *Mesnewîya* Mewlana li gelek zimanên bîyanî hatiye wergerandin û îro jî li dinyayê tê nasîn. Ev mesnewî, ji dora 26.000 malikan pêk tê.⁴¹ Di edebîyata farisî de *Şehname* jî yek ji navdartirîn mesnewîyan e û ji dora 6.000 malikan pêk tê.⁴²

5.3. Mesnewîyên Kurdî

Her miletekî Rojhilatî xwedîyê mesnewîyên bi zimanê xwe ye, lê hin ji van mesnewîyan ji ber bandora îslamê ji edebîyata erebî derbasî edebîyatên din ên misilman bûne. Tê dîtin ku gelek mesnewîyên erebî yên wek *Yûsif û Zuleyxa*, *Leyla û Mecnûn* hwd. derbasî edebîyatên miletên din ên misilman bûne û bi zimanên wan hatine nivîsîn. Dema ev mesnewî derbasî van edebîyatan bûne, bandora erebî jî bi xwe re birine û bi vî awayî ev ziman hinekî din ketine bin bandora erebî. Lê herçiqas bandora erebî bi vî awayî li ser van zimanan çêbûbe jî van miletan mohr û rengê xwe jî li van mesnewîyan dane û van mesnewîyan li gor çand û edebîyata van miletan teşe girtiye.

6.3.1. Mesnewîya Yûsif û Zuleyxa

Mesnewîya *Yûsif û Zuleyxa*, yek ji mesnewîyên herî navdar ên Rojhilat e. Bi bingeha xwe erebî be jî bi gelek zimanan di gelek edebîyatan de nimûneyên wê hene. Li gora ku Aziz Samur dibêje di nav mesnewîyên Yûsif û Zuleyxa de ya herî kevn ji hêla helbestkarekî bi navê Elî, di 1232yan de hatiye nivîsîn.⁴³

Mesnewîya *Yûsif û Zuleyxa* bi eslê xwe ji erebî ye. Di Quranê de wek bûyereke rast derbas dibe. Di vê mesnewîyê de çîroka Yûsif pêxemberê ku bi qeşengîya xwe

⁴¹ Bilâl Elbir, **Edebiyat Bilgi ve** Ankara 2006, **Kuramları**, Pegem A Yayıncılık , r. 50.

⁴² H.r.

⁴³ Samur, **h.b.**, r. 50.

navdar e û Zuleyxaya xanima milûkê Misirê tê vegotin. Di vê çîrokê de Yûsif ji bo parastina îffeta mirov, emsalek mezin e û bi duristîya xwe derdikeve pêş. Zuleyxa jî pêşî bi pey azwerîyên xwe dikeve, lê paşê rêya rast dibîne û li ba Yûsif pêxember tobe dike. Tê dîtîn ku naveroka mesnewîya *Yûsif û Zuleyxa* û çîroka *Zembîlfiroş* gelekî dişibin hev. Ji ber ku lehengên sereke yên her du destanan, Yûsif û mêrikê Zembîlfiroş, îffeta xwe diparêzin, xwe nêzî heramiyê nakin. Ayhan Geverî, ji ber vê şibandîne Zembîlfiroş wekî "Yûsif û Zuleyxaya kurdan" bi nav dike.⁴⁴

Çîroka *Yûsif û Zuleyxa*, di edebîyata kurdî ya klasîk de cara pêşî ji hêla Selîmê Hîzanî ve hatiye nivîsandin. Herçiqas ji bo sedsala nivîsandina vê berhemê nîqaş hebin û hinek lêkolîner bibêjin ku di sedsala 16-17an de hatiye nivîsandin jî Tehsîn Îbrahîm Doskî û Ayhan Geverî di wê bawerîyê de ne ku ev berhem di sedsala hejdehan de hatiye nivîsandin. Tehsîn Îbrahîm Doskî, di 2004an de cara pêşî ev berhem li Dihokê çap kiriye û di destpêka vê berhemê de wiha gotiye: "Selîmê Hîzanî, yek ji wan helbestvanên kurd e ku li ser rêbaza nivîsandina mesnewiyên evînî, çîroka Yûsif pêxember ji nû ve hûnandiye û di pêşvebirina edebiyata kurdî ya di vê qonaxê de roleke girîng lîstîye."⁴⁵ Ji bilî vê berhema Doskî, vê paşîyê, di sala 2013an de Ayhan Geverî edîsyon-krîtîka vê berhema Selîmê Hîzanî digel şîroveya wê çap kiriye.⁴⁶

6.3.2. Mesnewîya Leyla û Mecnûn

Leyla û Mecnûn, wekî ku li jorê hate gotin, bi eslê xwe çîrokeke erebî ye. Di gelek edebîyatên Rojhilatî de nimûneyên wê yên mesnewî hene. Di edebîyata kurdî de *Leyla û Mecnûn* cara pêşî ji hêla Siwadî (Harisê Bedlîsî) ve di sedsala 18an de wek mesnewî hatiye nivîsandin.⁴⁷ Di sedsala yekem a koçî de ji qebîleya Amirî helbestkarekî bi navê Qeys, li ser dotmama xwe Leyla helbestên evînî vedibêje û evîna wan bi vî awayî belav dibe.⁴⁸ Di nav folklorê kurdî de îro jî nimûneyên vê çîrokê li hin herêman

⁴⁴ Ayhan Geverî, *Yûsuf û Zuleyxa - Selîmiyê Hîzanî*, Weşanxaneya Nûbihar, Stenbol 2013, r. 35.

⁴⁵ Tehsîn Îbrahîm Doskî, *Yûsif û Zuleyxa Vehandina Selîmê Hîzanî*, Weşanên Spîrêz, Dihok 2004, r. 6.

⁴⁶ Bnr, Geverî, **h.b.**

⁴⁷ Bnr, Siwadî, *Leyla û Mecnûn*, M. Reşit Irgat û Selman Dilovan (Amd.), Weşanxaneya Nûbihar, Stenbol 1999.

⁴⁸ Samur, **h.b.**, r. 54.

hene. Hecîyê Cindî, varyanteke vê hejmarê ya folklorîk çap kiriye.⁴⁹ M. Dêrsimî jî ev çîrok ji devê kurdekî ji Dêrsimê yê li Elmanyayê dijî tomar kiriye û di sala 1989an de bi navê *Têlî Leylan û Mecnûn* di kovara Berhemê de weşandiye.⁵⁰

6.3.3. Mesnewîya Xusrew û Şîrîn

Xusrew û Şîrîn, mesnewîyeke navdar a edebîyata farisî ye. Kurdîya vê berhemê ji hêla Xanay Qubadî ve di sala 1732yan de bi zaravayê goranî hatiye nivîsandin. Nizamî Gencewî, berî Xanay Qubadî bi zimanê farisî ev çîrok bi helbestkî nivîsîye ku ev berhem wek şakarek ji edebîyata menzûm a farisî tê zanîn.⁵¹ Çîroka Xusrew û Şîrîn bi pend û şîretan tijî ye. Li gor nêrînekê, lehengên berhema Xanay Qubadî hemû kurd in û di binyata xwe de ev çîrok bûyereke kurdî ye.⁵²

Di çîroka *Xusrew û Şîrîn* de Xosrew Perwîz Paşayê Îranî dibe aşîqê Şîrînê û seh dike ku ciwanekî bi navê Ferhad jî jê hez dike û dixwaze Ferhad ji vê evînê vegerîne. Bi vî awayî dek û dolab li ser serê Ferhad tê gerandin. Wisa dikin, heta ku derewan dikin û jê re dibêjin Şîrîn miriye û Ferhad jî bi vê xeberê re dimire.⁵³ Ev çîrok di edebîyata tirkî de jî navdar e û di gelek stran û helbestên tirkî de cihê xwe girtiye.

6.3.4. Ehmedê Xanî, Mem û Zîn û Berhemên Wî yên din

Ehmedê Xanî, nivîskarê berhema *Mem û Zînê* ye û em ê vê mesnewîya wî bi destana *Memê Alan* re berawird bikin. Berî ku em dest bi analîza mesnewîya *Mem û Zînê* bikin divê em li vir bi kurtasî li jîyana nivîskarê wê binêrin. Lewre wekî ku em ê di beşên pêş de behs bikin jîyan û fikrîyata Ehmedê Xanî sîrayetî berhema wî jî kiriye. Feqî Huseyn Sagniç ji bo jidayîkbûn û rabûna Xanî wiha dibêje: "Ehmedê Xanî, di sala 1651ê de li gundê Xanê ji dayik bûye û di heman gundî de zarokatiya xwe borandiye. Di

⁴⁹ Bnr., Hecîyê Cindî, **Epîkên Kurdî**, (Çapa nû: Memo Yetkîn), Boras/Sverige 1985.

⁵⁰ M. Dêrsimî, "Têlî Leylan û Mecnûn", **Kovara Berhem**, Hejmar 5, Stockholm, Hezîran 1989, r. 28.

⁵¹ Seyîd Celal Nîzamî, Xusrew û Şîrîna bi Kurdî ya Xanay Qubadî, **Kovara Zend**, Hejmar 13, Stenbol 2010, r.22.

⁵² h.r.

⁵³ h.r.

temenê şeşan de, li bal bavê xwe dest bi xwendinê kiriye. Dû re derketiye medreseyên Kurdistanê; xwendina xwe domandiye û bûye wêjekarekî pir mezin."⁵⁴

Li gor Adak, Xanî li Bazîdê medreseyek ava kiriye û heta wefata xwe li vê medreseyê dersdarî kiriye.⁵⁵ Adak, li ser wefata Xanî di pêşgotineke çapa *Mem û Zînê* de wiha dibêje: "Xanî, li gorî nêrîna ku kêma zêde tifaq li serê çêbûye di sala 1121/1709an de 57 salî li Bazîdê wefat kiriye. Derheqê wefata wî de îfadeya 'Tare Xanî ila Rebbihî' hatiye gotin ku ev îfade bi hesabê ebcedê sala 1121/1709 nîşan dide. Ev îfade bi zimanê Erebi ye û di Kurdiya Kurmancî de tê vê wateyê: 'Xanî bi bal Rebbê xwe ve firî.'"⁵⁶

Xanî, sê berhem li dû xwe hiştine. Ya pêşî *Nûbihara Biçûkan* (1683) e ku Selîm Temo di pêşgotineke çapeke *Mem û Zînê* de dibêje ev berhema Xanî, ji yekem metna pedagojîk a cîhanê ya *Emilea Jean Jacques Rousseau* 79 sal kevntir e.⁵⁷ Ya duyem *Eqîdeya Îmanê* (1687) ye, ya sêyem *Mem û Zîn* (1695) e. Xanî, ji van berheman her duyên pêşîn di medreseyan de ji bo zarokan dane xwendin. Turgut Karabey dibêje, armanca Xanî ji vê yekê ew bû ku zimanê dînê îslamê yê erebî û esasên îmanê yên îslamê bi zimanê zikmakî yê zarokên kurd bi wan zarokan hêsantir bide hînkirin."⁵⁸

Di edebîyata kurdî de berhema pêşîn a kevneşopîya ferhengên menzûm berhema Ehmedê Xanî ya *Nûbihara Biçûkan* e.⁵⁹ Ev berhema Xanî ji sedsala 17an dest pê kiriye heta îro li medreseyên kurdan tê xwendin.⁶⁰ Li gor hin çavkanîyan, Xanî ji bilî van sê berhemên xwe, çend parçeyên din ên helbestan jî nivîsîne. Wek mînak, Zeynelabidîn

⁵⁴ Feqî Huseyn Sağniç, **Dîroka Wêjeya Kurdî**, Weşanxaneya Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol 2002, r. 394.

⁵⁵ Adak, 2013, r. 225.

⁵⁶ Ehmedê Xanî, **Mem û Zîn Metnê Kurdî & Wergera Tirkî Kürtçe Metin & Türkçe Çevirisi**, Weşanxaneya Nûbihar, Stenbol 2014, r. 6.

⁵⁷ Ehmedê Xanî, **Hemû Berhem**, Kawa Nemir (Edîtor), Weşanxaneya Lîs, Stenbol 2008, r. 11.

⁵⁸ Turgut Karabey, , Ahmed-i Hani(1651-1707) Hayâtî Eserleri ve Mem o Zîn Mesnevisi", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 30, Erzurum 2016, r. 59.

⁵⁹ Mustafa Öztürk, "Manzum Sözlüklerden Sübha-i Sıbyan ile Kürtçedeki İlk Manzum Sözlük Nûbehara Biçûkan Arasında Bir Karşılaştırma", **The journal of mesopotamian studies**, Cilt 1, Sayı 1, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Mardin 2016, r. 6.

⁶⁰ **H.b.**, r. 11.

Zinar di berhema xwe ya *Nimûne ji Gencîneya Çanda Qedexekirî* de hin qesîdeyên Xanî, di nav heşt bendan de dide.⁶¹

Ji berhemên Xanî ya ku herî zêde xebat li serê hatine kirin û bandora xwe li dewrên piştî xwe hiştiye *Mem û Zîn* (1695) e. *Mem û Zîna* Xanî di 1856an de ji hêla Mele Mehmûdê Bayezîdî ve wek pexşan jî hatiye nivîsandin. Bayezîdî, mesnewîya Xanî ji forma helbestbûnê derxistiye û ev berhem wek çîrok nivîsiye. Ji vî alî ve jî *Mem û Zîna* Xanî ji bo yekemîn pexşana çîrokî ya kurdî bûye bingeh.

Kurdologên bîyanî çawa ku li ser destana *Memê Alan* xebitîne, li ser mesnewîya *Mem û Zînê* jî xebitîne. Yek ji van, konsolosê rûsî A. Jaba ye. Jaba, kesê yekem e ku Ehmedê Xanî bi dinyayê daye nasîn.⁶² Piştî Jaba, gelek lêkolînerên din ên bîyanî li ser berhema Xanî xebitîne.

Gava ku di destpêka sedsala 20î de çapemenîya kurdî hêdî hêdî dest pê dibe û geş dibe, di navbera salên 1898 û 1920î de gelek rojname û kovarên kurdî derdikevin. *Kurdistan*, *Rojî Kurd*, *Jîn* hin ji wan çavkanîyan in ku ji hêla rewşenbîrên kurd ên wê demê ve tên derxistin. Di van salan de berhemên klasîk ên kurdî carên ewil ji hêla van rewşenbîran ve tên çapkirin. Di nav berhemên klasîk de berhema ku nivîskarên kurd herî zêde xwedî lê derdikevin *Mem û Zîn* e û rojnameya ewil a kurdî, *Kurdistan*, hê di hejmara duyem de dest bi weşandina *Mem û Zînê* dibe.⁶³ Piştî vê rojnameyê jî hin beşên *Mem û Zînê* di kovarên vê pêvajoyê de tên weşandin. Cara ewil di nîsana 1919an de heşt formeyên vê berhemê ji hêla Kurd Asari Tedkik Cemiyeti ve tê çapkirin û di hejmara 16an a kovara *Jînê* de îlana projeya çapkirina *Mem û Zînê* wek mizgînîyekê tê dayîn.⁶⁴

⁶¹Zeynelabîdîn Zinar, *Nimûne ji Gencîneya Çanda Qedexekirî*, Yekîtiya Nivîskarên Kurd, Swêd, 1991, rr. 93-104.

⁶²Rohat Alakom, "300 Saliya Koçkirina Ehmedê Xanî", *Kovara Zend*, Rêzepirtûk 6, Stenbol, bihar 2007, r. 21.

⁶³Mesûd Serfîraz, "Di çapemenîya Kurdî ya Dewra Osmanî de Helbesta Kurdî", *Kovara Wêje û Rexne*, Hejmar 1, Dîyarbekir, rêbendan-sibat-adar-avrêl 2014, r. 9.

⁶⁴**H.b.**, r. 151.

2.2. Merhaleyên Destanan

Destan, bi carekê û ji nişka ve dernakevin holê. Ji bo peydabûna wan a di nav miletekî de demeke dirêj divê. Ev pêvajo, bi awayekî spontane di nav erdnîgarîyeke sînorên wê nedîyar de tê pê. Destan piştî ku ji çend merhaleyan derbas dibin kamil dibin. Hejmarên van merhaleyan bi giştî sisê ne. Ev her sê merhale li gor rêzekê pêk tên. Merhaleya pêşî ya destanan derketina wan a nav sahayê ye. Ev merhaleya pêşî divê di dewra vegotina destanan de be û ji bo avabûna destanê divê bûyereke bingehîn hebe.⁶⁵ Destan, ji ber ku jixweber derdikevin holê û berhemên zargotinê ne, gelek caran jêderka wan nayê zanîn. (Herçiqas ne angaşteke xurt be jî hin teorîsyen çespendina jêderka destanan mimkun dibînin. Ev mijar li jorê, di beşa "Folklor û Teorî"yê de, hatiye nîqaşkirin.) Destan, piştî dikevin nava sahayê derbasî merhaleya duyem dibin, anku di nav gel de belav dibin. Ji bo vê belavbûnê hewcedarî zargotina wî miletî ne.⁶⁶ Dûvre bêyî ku di bin kontrola tu otorîteyê de bin di nav gel de pêl bi pêl belav dibin û bi vî awayî digihîjin herêmên curbicur. Dikare were gotin ku her herêm xwedîyê renekî cuda ye. Herçiqas du herêm nêzîkî hev bin, bawerî û zimanên her du herêman yek bin jî bi ferqên biçûk be jî cudatî di navbera du herêmên nêzîkî hev de çêdibin. Îro carinan tê dîtin ku hin edetên du gundên cîranê hev jî ji hin alîyan ve hevdu nagirin. Îcar mesafeya navbera du herêman çiqas zêde be, bivê nevê, cudatî jî li gor wê mesafeyê zêde dibe. Destan jî wek berhemên din ên folklorîk piştî ku digihîjin herêmên curbicur ên dûr an nêzîk, li gor nirx û toreyên wê herêmê teşeyeke nû digirin û bi vî awayî varyantên wan ên nû peyda dibin.

Destan piştî ku dikevin nav gel, bêserûber belav dibin û varyantên wan ên nû derdikevin holê. Piştî, ji aliyê lêkolînerê/ê ve tên berhevkirin. Berhevkirina destanan carinan piştî belavbûna destanan bi sedan salan pêk tê. Lêkolîner dikevin nav sahayê, herêm bi herêm digerin û wê destanê derbasî nivîsê dikin. Piştî ku destan tê nivîsandin ji aliyê kesekî ve tê çapkirin û bi vî awayî digihîje ber destê kesên xwende û di lîteratûra

⁶⁵ Oğuz, Ekici, Aça û yên din, **h.b.**, r. 132.

⁶⁶ H.r.

cîhanê de cihê xwe digire. Wek mînak, Hecîyê Cindî, Celîlê Celîl, Ordîxanê Celîl hin ji berhevkarên destanên kurdî yê herî navdar in.

2.3. Cureyên Destanan

2.3.1. Destan ji Hêla Binyada Xwe ve

2.3.1.1. Destanên Siruştî

Ev destan, destanên dêrîn û kevnar in ku berê ji aliyê dengbêj û çîrokbêjên kurdan ve dihatin vegotin. Anku ji aliyê kesekî ve nayên nivîsîn. Berhemên zarekî ne, lê pêkan e ku paşê ji aliyê kesekî ve werin qeydkirin û derbasî nivîsê bibin.⁶⁷ Pêkan e ku berî derbasî nivîsê bibin ji ber ku zarekî ne hêdî hêdî werin jibîrkin. Ji bo destanên siruştî, mirov dikare *Memê Alan* wek mînak nîşan bide, ji ber ku nivîskarekî wê tune ye û di nav gel de ava bûye.

Destan, di nav gel de, di cih û demeke nedîyar de derdikevin holê û hêdî hêdî di nav folklorê mîletê xwe de cihên xwe digirin. Hin ji wan dikevin nav cografyayên curbicur û tê dîtin ku ji eslê xwe gelekî dûr dikevin. Herçiqas ev berhem wek berhemên xasî mîletê xwe werin dîtin jî carinan ji sînorên neteweyî derbas dibin û dibin malê hemû cîhanê. Wek mînak, *Leyla û Mecnûna* erebî ji sînorên welatê ereban derbas bûye û gihîştîye nav mîletên wek kurd, tirk û faris. Bi zimanê van mîletan û gelek mîletên din ên Asyayî ev destan di nav sahaya wan de hatiye vegotin û di nav folklorê wan de cihê xwe girtiye.

3.3.1.2. Destanên Çêkirî

Destanên çêkirî ji aliyê nivîskarekî/ê ve tên nivîsîn û di heqê bûyereke girîng a ku di dîroka mîletekî de qewimîye agahîyan didin.⁶⁸ Wekî ku dîyar e ev destan xwedîyê nivîskarekî ne, anku kê ew nivîsîne kifş e. Dîroka destanên çêkirî bi qasî destanên siruştî

⁶⁷ H.r.

⁶⁸ H.b., r. 281.

ne kevn e. Di çend sedsalên dawî de hejmarên wan zêde bûne û dîroka nivîsandina wan kifş in, lê yên siruştî ji mêj ve hene. Ji ber ku *Memê Alan* ne destaneke çêkirî ye, em ê di xebata xwe de bêhtir behsa destanên siruştî û mînakên wan bikin.

2.4. Destanên Kurdî

Kurd, civakeke wisa ne ku di nav xwezayê de, bi xwezayê re jîyane û ji ber çandînê û ajalvanîyê demên xwe zêdetir li derve derbas kirine. Çend dehsalên dawî ne tê de, kurd heta îro zêdetir li gundan mane û ji bo kar û barên xwe carinan ji gundên xwe dûr ketine û bi vî awayî kêr zêde haya wan ji hev çêbûye. Rêyeke din jî ew e ku bi rêya berhemên zarekî bi hevdu hesîyane. Bi rêya berhemên zarekî, bi taybetî bi rêya dengbêjan, ji herêmên din ên kurdan agahdar bûne; bi şerên eşîrên kurd hesîyane, li çîrok, destan û meselokên hev guhdarî kirine. Lewma tê dîtîn ku edebîyata kurdan a zarekî li gor jîyana kurdan a civakî teşe girtiye. Di berhemên kurdan ên folklorîk de hema bêje hemû taybetîyên wan ên karakterîstîk xuya ne. Yek ji van cureyên berheman jî destan in. Destan, ji nav berhemên folklorîk ên mîletekî yek ji berhemên herî neteweyî tîr qebûlkirin. Lewre di destanan de mirov dikare şopên neteweyekê biçespîne. Kurdan ji ber bêderfetîyên curbicur di qada nivîskî de xwe zêde nîşan nedaye, lê di qada wêjeya zarekî de li gor qada nivîskî xurttir in. Yek ji nîşaneyên xurtbûna edebîyata wan jî destanên kurdî yên kevnar in. Li her herêmeke kurdan li gor nirx û bawerîyên wê herêmê, destan tîr vegotin. Hin ji wan destanan ên ku hatine berhevkirin û tomarkirin; *Sîyabend û Xecê*, *Kela Dimdimê*, *Zembîlfiroş*, *Kerr û Kulik*, *Ristemê Zal*, *Binefşa Narîn*, *Stî û Ferxî* ne.⁶⁹

3.4.1. Destan ji Hêla Mijarên Xwe ve

3.4.1.1. Destanên Evînî

⁶⁹ Bnr., Reşo Zîlan û Serdar Roşan, *Destanên Kurdî Ji Zargotina Kurdî*, Weqfa Kurdî ya Kulturî li Stockholmê, Stenbol bêdîrok.

Destanên evînî, bi mijarên xwe li ser evîn û dildarîyê hatine avakirin. Yek ji van jî destana *Memê Alan* e. Wekî din destanên *Sîyabend û Xecê*, *Zembîlfiroş*, *Binevşa Narîn* jî ji bo destanên evînî çend mînakên din in ku bi kurtasî em dikarin behsa wan bikin.

Zembîlfiroş û Gulxatûn

Cihê qewimîna serpêhatîya Zembîlfiroş herêma Farqînê ye.⁷⁰ Îro jî keleha Zembîlfiroş li Farqînê heye. Di vê destanê de behsa çîroka mêrikê Zembîlfiroş ê ku debara xwe bi firotina zembîlan (selikan) dike tê kirin. Bi navê Gulxatûn jineke dewlemend a zewicandî dil dikeve Zembîlfiroş û dixwaze ku Zembîlfiroş jî bersiva evîna wê bide. Lê Zembîlfiroş, mirovekî xwedî zar û zêç e. Naxwaze tiştekî wiha bike û Xwedê aciz bike. Xwe ji vê gunehê diparêze û jê direve. Di lêkolîneke Remezan Alan a li ser vê destanê de, destan wiha diqede: "Zembîlfiroş dinêre ku ji destê Xatûnê xelas nabe, çarekî difikire; ya rastî 'mirin ji kirina zinayê çêtir e' dibêje û bi hiceta destnimêj girtinê, qesta banê kelhê dike. Zembîlfiroş dilê wî de Rebbê Cebbar xwe ji kelhê davête xwar. Eve tam wî çaxî mûcîzeyek çê dibe: Pê bi emrê Xweda, Cebraîl, bi Zembîlfiroş li hewa digre û wî datîne erdê."⁷¹ Ji ber ku Zembîlfiroş lawikekî feqîr û qeşeng e û li hember Gulxatûna dewlemend a zewicandî namûsa xwe diparêze û parastina xwe ji heramîyê dike, ev destan li çîroka Yûsiv û Zuleyxa tê şibandin.

Sîyabend û Xecê

Yek ji destanên gelêrî ya herêma Farqînê ye. Lê ji bo cihê qewimîna destanê nîqaş hene. Li gor Samur çend delîl hene ku dibêjin ev destan li Farqînê qewimîye.⁷² Lehengê sereke yê destanê wek "Sîyabendê Silîvî" tê nasîn. Di hin guhertoyên di nav gel

⁷⁰ Samur, **h.b.**, r. 62.

⁷¹ Remezan Alan, "Yûsiv Bûda û Zembîlfiroş", **Kovara War**, Hejmar 2, Stenbol, payîz 1997, r. 154.

⁷² Samur, **h.b.**, r. 62.

de jî ev destan bi navê "Sîyabendê Silîvî" tê nasîn. Celadet Bedirxan ev destan bi navê "Siyabendê Silîvî" di hejmar 13an a kovara *Hawarê* de weşandiye.⁷³

Guhertoyên vê destanê yên zarekî gelek in. Guhertoya ku cara pêşîn hatiye berhevkirin, di sala 1854an de hatiye nivîsîn û qeydkirin."⁷⁴ Mela Mehmûdê Bayezîdî ev destan bi pexşanî nivîsîye. Ahmet Aras jî xebatek li ser vê destanê nivîsîye.⁷⁵ Mihoyê Mecîd ji bo vê destanê dibêje ev serpêhatîya kevn û şêrîn jî wek serpêhatîya *Memê Alan* di nav gel de pir belav bûye."⁷⁶ Anku ev destan jî bi qasî *Memê Alan* cihê xwe di folklorê kurdî de girtiye. Ev serpêhatî bi taybetî li derdora Farqînê belav bûye û bûye parçeyek ji folklorê kurdî.⁷⁷

Destan, bi giştî behsa evîna Sîyabend û Xecê dike. Di dawîya destanê de Sîyabend diçe nêçîra pezkûvîyan. Dema Sîyabend pezkûvîyekê nêçîr dike, dibe gorîyê nêçîra xwe.⁷⁸ Piştî Sîyabend, Xecê jî xwe dakuje. Îro jî ev destan li gelek herêman tê vegotin û berbelav e.

Binefşa Narîn

Binefşa Narîn keça Faris Beg e. Faris Beg yekî feqîr e. Derwêş Begê mîrê êlê yê dewlemend, çav bi qîza wî Binefşê dikeve, dil berdidiyê. Dixwaze ku pê re bizewice. Derwêş Beg, pîrekî nod salî ye. Binefş û malbata wî Derwêş Beg qebûl nakin û ji tirsê wî direvin. Derwêş Beg, wan rehet bernade û ji sê birayên Binefşê diduyan dakuje. Yek ji wan birayan dimîne. Rojekê, leqayî Cembelîyê Mîrê Hekarîyan tên. Cembelî digihîje hawara Faris Beg û Binefşê. Binefş û Cembelî dil berdidin hev û gustîl deytînin.

⁷³ Herekol Azîzan, "Siyabendê Silîvî", **Kovara Hawar**, Hejmar 13, Weşexaneya Belkî, Stenbol 2012, rr. 201-202.

⁷⁴ Rohat Alakom, "Silîva: Bajarê ku Heft Car Xerab û Heft Carî Ava Bûye", **Kovara Bîr**, Hejmar 1, Dîyarbekir, bihar 2005, r. 183.

⁷⁵ Bnr., Ahmet Aras, **Sîyabend û Xecê**, Ülkem Kitabevi, İzmir 1993.

⁷⁶ Mihoyê Mecîd, "Jî Folklorê Me", **Kovara Roja Nû**, Hejmar 2, Swêd, 1983, r. 16.

⁷⁷ H.r.

⁷⁸ Rohat Alakom, "Di Çanda Kurdî de Cihê Nêçîrê", **Kovara Nûbiharê**, Hejmar 143, Stenbol, Bihar 2018 r. 16.

Cembelî, bi birayê Binefşê re dibe yek û wan xilas dike. Derwêş, newêre ku bi Cembelî re şer bike û dev ji wan berdide. Di dawîyê de Cembelî û Binefş digihîjin mirazê xwe.⁷⁹

3.4.1.2. Destanên Lehengî

Ev destan, bi mijarên xwe behsa jêhatîbûn û çalakkûna lehengên destanê dikin û behsa şerê wan a li dijî kes û kûsên curbicur dikin. Piraniya destanan ji hêla mijarê ve epîk in.⁸⁰ *Dewrêşê Evdî*, yek ji van e ku tê de hem qehremanî heye hem jî ji aliyekî ve destaneke evînî ye. Wekî din, destana *Kela Dimdimê*, *Filîtê Quto*, *Rostemê Zal* mînakên bi vî rengî ne.

Dewrêş û Evdî

Mekanê vê destanê Wêranşara navçeya Rihayê ye. Zor Temir Paşa, serokê eşîra milan e. Li herêma xwe eşîrên din jî tevî eşîra milan dike û konfederasyona milan ava dike. Yek ji van eşîran jî eşîra şerqîyan e. Ev eşîr, eşîreke êzidî ye û Dewrêş jî ji vê eşîrê xortekî êzidî ye. Dil dikeve keça Zor Temir Paşa, Edûlê. Edûl jî jê hez dike, lê ji ber ku Dewrêş êzidî ye û mala Temir Paşa misilman in, Temir Paşa keça xwe nade Dewrêş. Di ser de fermana eşîra şerqîyan radike, ta ku ev eşîr dev ji cih û warên xwe berdide û koç dike. Piştî vê bûyerê eşîrên şemiran, tirkên û gêsan li eşîra milan dibin yek ku êrîşî wan bikin. Temir Paşa mêrxasekî wek Dewrêş nabîne û planekê çêdike. Dibêje kî bibe serdarê milan û bi van eşîrên dijminan re şer bike, ez ê keça xwe bidim wî. Dewrêş, xwe diavêje pêş, ew û diwazdeh hevalên xwe bi mêranî şer dikin. Tev tînan kuştin, tenê Dewrêş dimîne. Eşîrên dijmin lê dinêrin ku bi duristî nikarin Dewrêş bikujin, hîleyekê lê dikin û Dewrêş dikujin. Lê heta wê demê hêzên dijmin jî bêtaqet dikevin. Konfederasyona milan piştî mirina Dewrêş, ji vê qidûmşikestina neyarên xwe sûd werdigirin û axa xwe rizgar dikin.⁸¹

Ristemê Zal

⁷⁹ Zilan û Roşan, **h.b.**, rr. 143-163.

⁸⁰ Elbir, **h.b.**, r. 109.

⁸¹ Mehmet Şirin Filiz, **Xebatek li ser Destana Dewrêşê Evdî**, Enstîtuya Zimanên Zindî yên li Tirkîyeyê, Teza Masterê, Mêrdîn, 2014, rr. 79 – 82.

Navê Ristemê Zal, di berhema *Şahnameyê* de derbas dibe. Li gorî vê berhemê em hîn dibin ku Ristem di dewrên Key Kûbat (Kavî Kavata), Key Kavûs (Kavî Êsadhan) û Key Xisro (Kavî Hûsravah) de jîyaye.⁸² Şerefyanê Bedlîsî dibêje Ristem kurd bûye û bi navê 'Rostemê Kurdî' hatiye nasîn.⁸³

Ristem, kurê Zal e û her du jî bi mêrxasîya xwe tên naskirin. Ev destan wek destaneke Îranî tê nasîn, lê dîroka qewimîna destanê nayê zanîn. Ev leheng, bi cengawerîya xwe nav daye û ji bilî Îranê bi taybetî di nav milletên Rojhilatî de hatiye nasîn û cihê xwe di berhemên wan de girtiye.

Di destanê de Ristem û bavê xwe wek pehewan li Îran û welatên Rojhilatî navdar in. Begekî bi navê Mesîxan, qîza xwe Fireng Şahabî dide Ristem. Piştî ku Fireng Şahabî ducanî dibe, Ristem terka wê dike. Ristem, rojekê ji Keyxusrew aciz dibe, terka Îranê dike û berê xwe dide Hindistanê. Bêyî ku xwe bide nasîn, bi salên dûvedirêj li wir dimîne. Di vê navberê de kurekî Ristem ê bi navê Cîhangir çêdibe û li Îranê bi pehewanîya xwe nav û deng dide. Rojekê, Cîhangir birayê xwe Feremez (ji dêyeke din) dibîne û her du bi hev re diçin pey bavê xwe. Digihîjin Hindistanê, çend pehewanên giregir ên Hindistanê yê Rayê Hindê tên pêşîya wan û Feremez û Cîhangir wan dikujin. Ristem, seh dike ku hinekên xerîb hatine û ew pehewanên navdar kuştine, pir hêrs dibe. Piştî vê bûyerê, hê nû nasnava xwe ya pehewantîyê li Hindistanê eşkere dike û diçe ku Cîhangir û Feremez bikuje. Gava digihîje Feremez û Cîhangir, Ristem û Feremez hevdu nas dikin. Ji ber ku Cîhangir û Ristem hev nedîtine Feremez wan bi hev dide naskirin û Ristem digel her du kurên xwe vedigere Îranê.⁸⁴

Kela Dimdimê

Mekanê vê destanê keleheke Kurdistana Rojhilat e ku wek Kela Dimdimê tê nasîn. Ev destan behsa şerê di navbera Xanê Çengzêrîne kurd û Şah Abasê yekemîn ê eceman dike. Xano, pêncsed karkeran digire, Kela Dimdimê dide lêkirin. Xelîfeyê Şah

⁸² Şemoyê Memê, "Di Mîtos, Dîrok û Zargotina Kurdî de Rostemê Zal", **Kovara Zend**, Rêzepirtûk 22, Stenbol, havîn-payîz 2014, r. 54.

⁸³ **H.b.**, r. 55.

⁸⁴ Zîlan û Roşan, **h.b.**, rr. 125-140.

Abas, ji Xano aciz dibe û Şah Abas lê geş dike. Şah Abas, hêzên xwe yê çekdar bi ser Xano de dişîne. Xano, bermalîya wî Sitî, kurê wî Evdileh, dayika Xano û hemû leşkerên Xano heft salan li hember Şah Abas şer dikin. Berxwedana wan dibe destan, lê bi îxaneta fermanberekî kurd (Mehmûdê Melekanî) ê li ber destê Xano, têk diçin. Xano û yê pê re, di şûna teslîmbûnê de mirinê tercîh dikin û di kela Dimdimê de rihê xwe didin. Şah, zora mîrê kurd dibe; tehdeyî li gelek kurdan dike û dibe sedema kuştina gelek kurdên wê herêmê.⁸⁵

Mela Mehmûdê Bayezîdî ev destan wek çîrok nivîsîye. Erebê Şemo jî romaneke bi navê *Kela Dimdimê* nivîsîye ku bingeha vê romanê ev destana folklorîk e. Feqîyê Teyran bi navê *Şerê Dimdim* ev berhem bi çarînan nivîsîye.

Filîtê Quto

Ev destan li herêma navçeya Qubînê (Bişêrîyê) ya li ser Batmanê diqewime. Mekanên bûyerê gundê Tapîyê yê li ser Qubîna Batmanê û gundê Bilêder ê li ser navenda Batmanê ye.

Ev destan wek kilamê Karapêtê Xaço hatiye nasîn û bi vî awayî li Batmanê û li gelek herêmên din ên Kurdistanê belav bûye. Li gor Salihê Kevirbirî, li gor herêman sê versiyonên vê destanê yê bi navê Xerzan, Serhed û Qafqasyayê hene.⁸⁶ Di destanê de tê dîtîn ku şîna Filîtê Quto tê girêdan.

Li gora vê destanê ya versiyona Xerzan a ku Salihê Qubînî dibêje mezinêkî eşîra etmankîyan, Mamê Emê Etmankî, digel karwanê xwe ji Bedlîsê derdikeve da ku biçe Dîyarbekirê, malê xwe bifiroşe. Di rê de li herêma Qubînê, li gundê Tapîyê vedihesin. Li wir nîqaşek di navbera wan û Filîtê Qutoyê Reşkofî de derdikeve. Piştî ku Karwan diçe li Dîyarbekirê malê xwe teslîm dike û vedigere gundê Bilêderê yê li ser Batmanê, Filîtê Quto li vê derê tê pêşîya wan da ku heyfa xwe ji wan hilîne. Filît, tivinga Mamê Emê Etmankî jê dixwaze, Mamê Emê jî tivingê wek namûs û xîreta xwe dibîne û nade Filîtê Quto. Nîqaş mezin dibe û Mamê Emê bi tivinga ku ji Dîyarbekirê kiriye, Filît dikuje.

⁸⁵ Zilan û Roşan, **h.b.**, rr. 55-89.

⁸⁶ Salihê Kevirbirî, **Filîtê Quto**, Weşanxaneya Nefel, Stockholm 2002, r. 59.

Eşîra Reşkotan pê dihesin û karwanê ku ji 55 kesan pêk tê, dikujin. Li gora ku tê gotin tenê sisê ji wan difilitin. Paşê etmankî li Bedlîsê xwe didin hev da ku êrîşeke mezin bikin. Eşîra babosîyan jî piştgirî didin etmankîyan. Berîya ku bigihîjin herêma reşkotîyan, eşîra pencînarên û giregir nahêlin ku zêdetir xwîn birije. Pencînarî dibêjin reşkotîyan kara xwe kiriye û heke hûn herin hûn ê tev bimirin, li ser vê yekê etmankî û babosî vedigerin herêma xwe.⁸⁷

3. DENG BÊJÎ

Dengbêj, ji peyvên "deng" û "bêj" tê. Uzun, dema pênaseya dengbêjîyê dike ji bo dengbêjan dibêje dengbêj; ew kes in ku rih didin deng, dikin ku deng zindî bibe."⁸⁸ Canser Kardaş, piştî ji bo dengbêjîyê behsa pênaseyên çend nivîskaran dike ji şîroveya van nivîskaran encamekê derdixe. Li gor wî dengbêj ew kes in ku bi rêya vegotinên xwe, alîyên baş û ne baş ên civakê nîşanî me didin, nerît û kevneşopîyê vediguhezînin, civakê ji her alî ve dinasin, li gor herêman bi enstruman an jî bêyî enstruman hunera xwe îcra dikin, bûyerên wek qîzrevandin, veqetîn, evîndarî, lehî, erdhej, şerê navbera eşîran an jî şerê eşîran bi otorîteyan re, bûyerên dîrokî vediguhezînin.⁸⁹ Tekin Çifçi jî ji bo dengbêjan dibêje gelek folklorzan û lêkolîner dîroka dengbêjîyê digihînin Homeros."⁹⁰ Herçiqas em zanibin ku ev çand xwe digihîne serdemên antîk jî dîrokeke vê çandê ya dîyarkirî tune ye. Wisa tê qebûlkirin ku di çanda kurdî de yek ji hêmanên herî kevn dengbêjî ye.

Di dîwanên hin mîr û began de berê dengbêj hebûn. Ev dengbêj hem wek şêwirmendên mîran bûn hem jî têkilîyeke xurt di navbera wan de hebû. Li gora ku tê

⁸⁷ H.b., rr. 60-63.

⁸⁸ Mehmed Uzun, **Dengbêjlerim**, İthaki Yayınları, İstanbul, 2006, r. 11.

⁸⁹ Canser Kardaş, **Dengbêjlik Geleneği ve Âşık Edebiyatı ile Karşılaştırılması**, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Teza Doktorayê, Elazığ 2013, r. 19.

⁹⁰ Tekin Çifçi, **Di Kilamên Evînî yê Dengbêjan de Temaya Jinê Kilam û Jin**, Weşanxaneya Nûbihar, Stenbol 2014, r. 29.

gotin Evdalê Zeynikê dengbêjê dîwana Surmeli Mehmed Paşa bû û paşa, ji ber dostaniya wan a xurt gundê Bêdir ê li Agirî dabû Evdalê Zeynikê.⁹¹

Dengbêj, bi vegotina bûyerên giran ramanên xwe yê şexsî nabêjin. Bi vegotinên xwe hest û ramanên gel tînin ziman. Bi vî awayî dibin yek ji pêşengên gel û bîreke kolektîf di nav civakê de ava dikin. Wisa dikin ku ew bûyer di hişê gel de cihên xwe digirin û bi salan tînin vegotin. Anku bi rêya dengbêjan gelek bûyer û qewimînên miletê kurd hatine qeydkirin û gihîştine me. Wek mînak, ji bo bandora Evdalê Zeynikê ya li ser kurdên Serhedê, Mehmed Uzun wiha dibêje: "Evdalê ku ji Serhedê bû, ji bo kurdên Qafqasyayê yê ku ji welatê xwe qetiyabûn û dûr ketibûn gelekî girîng bû. Lewre Evdal ji bo wan dengê gund, newal, zozan û çîyayên wan bû ku nikaribûn ji wan sînoran derbas bibin û wan zîyaret bikin. Evdal, ji bo wan, mekanên pîroz bû ku ji ber şer û qirkirinan ji mecbûrî ew mekan terikandibûn. Dengê Evdal nefeseke îlahî bû ku sînor û dûriyên di navbera wan de ji holê radikir."⁹² Em dikarin gotinên Mehmed Uzun ên ji bo Evdalê Zeynikê ji bo têgiha dengbêjîyê jî bibêjin. Lewre dengbêj xwedîyê van fonksiyonên jorîn in ku bi van taybetîyên xwe bi sedan salan ji bo kurdan bûne stargeh û hişên wan aktuel kirine.

Dengbêj dema bûyerên di destana xwe de vediguhêzin tona dengê xwe, jest û mîmîkên xwe li gor naveroka destanê eyar dikin. Trajedî be bi awayekî, qehremanî be bi awayekî din tevdigerin. Wek mînak, *Memê Alan* digel ku destaneke evînîyê ye jî dengbêj dema behsa padîşahîya wî dikin bi dengê xurt vedibêjin, lê dema behsa evîna wî ya ji bo Zînê dikin dengê wan nermtir e. Anku dibe ku di vegotinekê de li gor bûyerên vegotinê çend miqaman bi hev re îcra bikin.

Dengbêj; gelek cureyên edebîyata zerekî yê wek kilam, destan, heyranok, payîzok, lawij, dîlok hwd. dibêjin. Tê zanîn ku di nav gel de li gundan zargotina kurdi xurt e û li gundan mirovên jirêzê jî carinan van cureyên edebîyatê di civatên gundan de bi amatorî îcra dikin. Lê dengbêj ne wek vegêrên di mala xwe de yan jî li derdoreke teng

⁹¹ Ahmet Aras, *Efsanevi Kürt Şairi Evdalê Zeynikê*, Fehim Işık (Wer.), Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2004, r. 56.

⁹² Uzun, 2006, r. 38.

a wekî gundan de ne. Gelek ji wan di nava civaka kurd de ne û dînamîk in, ji ber ku gerok in. Bandora dengbêjan a li ser civakê ji kesên jirêzê yên vegêr zêdetir e. Ji ber ku dengxweş in (hin ji wan li amûreke muzîkê ya wek erbane yan jî li bilûrê didin) civak dixwaze li dengbêjan guhdarî bike û li pey wan diçe. Ji bo ku meraqa gel bikişînin ser xwe, bûyerên ku di hafizeya gel de bandoreke xurt çêbikin hildibijêrin. Bûyerên wek şer, evîndarî, kuştin hwd. ji van bûyeran çend mînak in. Çawa ku hafizeya gel xurt dikin, ew bixwe jî xwedîyê hafizeyê dîr û kûr in.

Roger Lescot, di salên 1930î de li Kurdistana Sûrîyeyê di nav dengbêjan de digere, berhemên folklorîk berhev dike û du cild keresteyên folklorîk dide hev. Mehmed Uzun ji bo vê gera Lesot wiha dibêje: "Di vê xebatê de, tiştê ku herî zêde bala wî dikişîne, bîr û hişê bêhidûd ê dengbêjan e. Dengbêj, her roj, stran yan jî destanek ji 'tûrikê' xwe derdixin û berpêşî wî dikin. Bêyî kaxiz û pênuş, bêyî defter û kitab. Her tişt di hişê dengbêj de, li ser hev, raxistî ye."⁹³

Yek ji sedemên xurtbûna têkilîya dengbêjan û gel, zimanê wan e. Ji ber ku dengbêj jî bi peyvên gel, bi zimanê gelêrî hunera xwe îcra dikin; bala gel dikişînin ser xwe. Li gor Abîdîn Parilti, ev kevneşopî digel xurtbûna mîrektîyan (1514) xurt bûye û bi hilweşîna mîrektîya dawî ya Bedirxan Beg re (1850) ber bi nebaşîyê ve çûye û bi avabûna komara Tirkîyeyê re digel çanda kurdî ketiye bin xetereyê girantir.⁹⁴ Îro herçiqas kevneşopîya dengbêjîyê wek berê ne xurt be jî tê dîtin ku hê jî pîrejî û kalemêrên îro, destan û kilamên dengbêjên ciwanîyên xwe û şevbêrkên wan ji bîr nekirine û îro jî behsa şevbêrkên wan deman dikin. Ev rewş, yek ji nîşaneyên herî girîng ên bandora dengbêjan a li ser gel e.

Destana *Memê Alan* jî ji fersenda dengbêjîyê sîd wergirtiye, çanda dengbêjîyê daye pêşîya xwe û bi vî awayî ji gelek sînoran derbas bûye. Sedan sal bi rêya dengbêjan ev destan belav bûye û ji ber ku li ber rêya dengbêjîyê tu asteng tune ne tesbîta sînorê belavbûna vê destanê ya rasterast ne mimkun xuya ye. Berhema me *Memê Alan* jî ji vê

⁹³ Mehmed Uzun, **Antolojiya Edebiyata Kurdî**, Weşanxaneya Aram, Stenbol 2003, r. 31.

⁹⁴ Abîdîn Parilti, "Cih û Girîngiya Dengbêjîyê di Muzîka Kurdî de", Samî Berbang (Wer.), **Kovara Zend**, Rêzepirtûk 5, Stenbol, zivistan 2007, r. 128.

bêsînoriyê sûd wergirtiye, li piştâ vê çandê siwar bûye û xwe gihandiye cih û warên ji hev dûr û roja me ya îro.

4. EDEBÎYATA KLASÎK A ÎSLAMÎ/ROJHILATÎ

Edebîyata klasîk, ji edebîyata nivîskî ya ku di serdema îslamî de, di bin bandora îslamê û zimanên erebî, farisî çanda Îranê de maye, tê pê⁹⁵ Ev edebîyat, li gor xwe xwedîyê usûl û qayîdeyên kifşkirî ye. Bingeha xwe ji edebîyata erebî digire û bi bandora îslamê ev edebîyat pêşî li Îranê di nav farisan de belav bûye û ji wir gihîştîye edebîyata gelek milletên misilman. Bi vê rêyê milletên ji xeynî ereb û farisan serê pêşî ketine bin bandora zimanê erebî û paşê jî farisî.

Dîroka edebîyata klasîk a îslamî vedigere heta serdema îslamê. Piştî ku serdestîya îslamîyetê li Rojhilat dest pê dike, edebîyata klasîk a îslamî jî digel wê, qadekê ji xwe re vedike.

Edebîyata klasîk a îslamî xwedîyê taybetîyên wisa ye ku em dikarin bibêjin hemû sînoren wê hatine tayînkirin. Di vê qada edebîyatê de helbest ji pexşanê bêhtir li pêş e. Meyla nivîskarên edebîyata klasîk li ser nezmê ye, ji ber ku ev edebîyat razber e û armanca endamên vê edebîyatê huner e, ne hînkirina 'ilman e. Helbestkarên vê êkolê di hunerê de bi hev re berberî (reqabet) kirine û ketine pêşbazîya bikaranîna peyvên xemilandî yên erebî. Ji ber vê hindê di helbestnivîsînê de xuyakirina jîderve ya helbestê esas e. Di avakirina helbestan de teşe girîng e û ev teşe bi qayîdeyên dîyarkirî ve hatiye girêdan. ⁹⁶ Helbest zêdetir bi malikan, carinan jî bi bendan (ji parçeyên ji du rêzan zêdetir) tîr nivîsandin. Şairê ku bi malikan binivîse divê tiştên ku bixwaze bibêje di nav du rêzên malikekê de bibêje.⁹⁷Anku qayîde çî be şair jî divê li gor wê tevbigerin.

Di helbesta vê êkolê de hest girîng in, raman di helbestê de xuya nakin. Behsa tiştên şênber nayên kirin, razberî li pêş e. Helbest bi wezna erûzê tîr nivîsandin. Ji aliyê

⁹⁵ Abdurrahman Adak, **Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk**, Weşanxaneya Nûbihar, Stenbol 2013, r.26.

⁹⁶ Mine Mengi, **Eski Türk Edebiyatı Tarihi Edebiyat Tarihi-Metinler**, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, r. 17.

⁹⁷ H.r.

hizrî ve jî çavkanîyên edebîyata kurdî ji alîyê Abdurrahman Adak ve di bin banê çar sernavan de hatine civandin: Hêmanên îslamî, hêmanên erebî, hêmanên farisî û hêmanên çanda Îranê.⁹⁸ Li gora ku Adak behs dike, wek binbeşên hêmanên îslamî; Xweda û Qurana Pîroz, cenabê pêxember û hedîsên wî, eqaîd û kelam, fiqih, kesayetên dînî-tarîxî, hêmanên tesewifî jî bûne çavkanîyên hizrî yên edebîyata kurdî ya klasîk.⁹⁹ Kurd jî yek ji van milletên misilman in (bi piranî ji vî dînî ne) ku edebîyata wan a klasîk heye. Van çavkanîyên jorê yên edebîyata klasîk a îslamî, wek milletên din ên misilman edebîyata kurdan a klasîk jî xistiye bin bandora erebî û farisî. Lescot, di gotareke xwe de ji bo edebîyata kurdî ya klasîk wiha dibêje: "Rastiya vê edebiyatê ev e ku nivîskarên wî zimanî xwe kêman caran nedidan bi zimanê erebî farisî û tirkî. Wan ji dêvla zimanê xwe zimanine din tercîh dikirin, digel ku zimanê wan li herêmên bêhtir hûnandî û baş reşandî bû jî. Li ser vê tespîtê, meriv dikare behsa mînaka Şeref Xanê Bedlîsî bikê ku wî *Şerefname* bi farisî nivîsîbû û ev berhem, şahesereke dîroka kurdî ye."¹⁰⁰ Bi qasî em ji gotinên wî fehm dikin li gor wî edebîyata kurdî ya klasîk, digel erebî û farisî ketiye bin bandora tirkî jî. Herçiqas bandora tirkî li ser edebîyata kurdî ya klasîk hebe jî wisa xuya ye ku ev bandor li gor bandora erebî û farisî lawaztir e.

Li alîyê din Adak ji bo edebîyata kurdî ya klasîk wiha dibêje: "Ji edebiyata Kurdî ya nivîskî ya ku di serdema Îslamî de di bin bandora dînê Îslamê, unsurên Erebi û Farisî û çanda Îranê de li gorî hinek rêzikan hatiye meydana re edebiyata kurdî ya klasîk tê gotin."¹⁰¹ Wek tê dîtin, dema Adak behsa pênaseya edebîyata kurdî ya klasîk dike, behsa tirkî nake û vê edebiyatê wek edebiyateke di bin bandora çanda Îranê de dibîne. Herçiqas edebîyata klasîk a hemû milletên misilman hebe û ev tev di bin bandora îslam-erebî-Îranî de bin jî hin taybetîyên karakterîstîk ên van edebîyatan hene. Edebîyata kurdî ya klasîk kêman zêde wek edebiyatên klasîk ên neteweyên Rojhilatî ye, lê ji hin alîyan ve ji wan diqete. Wek mînak, herçiqas digel modernîzmê îcar edebiyatên Rojhilatî hêdî hêdî berê xwe dabin edebîyata Rojava (Ewrûpa) jî edebîyata kurdî ya klasîk li ser xeteke

⁹⁸ Adak, 2013, r. 31.

⁹⁹ **H.b.**, r. 35.

¹⁰⁰ Roger Lescot, "Edebiyata Kurdî", **Kovara Wêje û Rexne**, Hejmar 1, Dîyarbekir, Rêbendan-Sibat-Adar-Avrêl 2014, r. 216.

¹⁰¹ Adak, 2013, r. 27.

din çûye. Edebîyata kurdî ya klasîk digel ku berê xwe daye edebîyata Rojava jî dîsa dev ji ya klasîk bernedaye. Em dikarin bibêjin ku edebîyata kurdî ya modern li ser rêça Ewrûpayê û bêtir ji alîyê kurdên dîasporayê ve li ser xeta xwe dimeşe. Ji milekî jî edebîyata kurdî ya gelêrî dimeşe ku ew jî di nav mecra ya xwe de, li gund û çolterên Kurdistanê bi awayekî xwezayî diherike. Lê îro em dikarin ji bo edebîyata kurdî ya klasîk jî bibêjin ku ji milekî ve hê jî hebûna xwe li medreseyên Kurdistanê didomîne. Berdewamkirina edebîyata kurdî ya klasîk a îro tiştêkî balkêş e. Ji ber ku îro ev teşeya edebîyatê li Rojhilat îcar qels bûye. Em dêhna xwe bidin edebîyata tirkî ya klasîk em dibînin ku ev teşe di edebîyata tirkî de bi tevahî ji holê rabûye. Em dikarin hebûna vê teşeya edebîyatê hinekî bi sosyolojîya kurdan ve girêbidin, lê mesele hinek jî bi meseleyên sîyasî ve girêdayî ye. Alîyê meseleyê yê sosyolojîk ew e ku kurd bi giştî bi bawerîya xwe civakeke misilman in (bi piranî) û heta îro têkilîya wan a bi îslamê re gelek caran bi rêya medreseyan çêbûye, ne bi rêya mekanîzmayên dînî yên fermî. Vê yekê jî wisa kiriye ku kurd di medreseyan de dînamîk bin û çandê wan a serbixwe ya medreyê hebe. Îro jî mirov dêhna xwe bide hejmarên medreseyên li Tirkîyeyê tê dîtin ku medrese bêhtir li herêma Kurdistanê xuya ne. Ji hêla sîyasî ve mirov li meseleyê binêre tê zanîn ku piştî avakirina komara Tirkîyeyê zimanê kurdî hatiye qedexekirin; kurdî, medreseyên li herêmên kurdan, ji xwe re wek mecra ye nû dîtîye. Ji ber ku medrese ne mekanîzmayên fermî yên dewletê bûn, kurdî di van sazîyên serbixwe de azadtir bû û li van deran edebîyata kurdî ya klasîk bê navber hatiye îcrakirin. Em dibînin ku di vê sedsala dawî de hê jî di medreseyên Kurdistanê de helbestkar hene ku bi kurdî helbestan dinivîsin. Dîsa tê dîtin ku kevneşopîya nivîsandina mewlûdên kurdî hê jî di nav melayên kurd de populer e û ev çanda mewlûdnivîsandinê zindî ye. Helbet ev êkol di vê sedsala dawî de hinekî di bin sîya edebîyata modern de dimîne û wekî ya modern nayê xuyan û nîqaşkirin, lê wek me got hê jî li ser pêyan e û berdewam e.

Edebîyata klasîk a Rojhilatî ji serdemên îslamî heta modernîzma miletên Rojhilatî bi awayekî xurt dimeşe. Lê bi modernîzma Rojava re, bi giştî di sedsala nozdehan de, îcar populerîteya xwe winda dike û cihê xwe ji cureyên nezmê yên nû, yên aîdê Rojava re dihêle. Wek mînak, di debîyata soranî de Hecî Qadirê Koyî, di edebîyata

kurmancî de Cegerxwîn ji kesên pêşî ne ku li gor usûla edebîyata klasîk rabûne, lê di heman demê de ji hêla naverokê ve ji vê edebîyatê dûr ketine. Paşê hêdî hêdî teşeyên helbestan jî guherîne û zêdetir formên helbestên modern derketine pêş. Edebîyata kurdî ya klasîk çavkanîya xwe ji tesewifê digirt û helbestkarên vê êkolê bêhtir behsa hestên takekesî û manewî dikirin, lê kesên wek Koyî û Cegerxwîn di helbestên xwe de behsa meseleyên civakî - sîyasî dikirin û alîyê van şairan a hevbeş dîdaktîzma civakî bû.¹⁰² Ji ber ku ev her du şair bi romantîzmeke neteweyî tevdigerîyan helbestên xwe ne ji bo fantazîyeke helbestkarane, ji bo hişyarkirina civaka kurd dahûnandin û ji fikarên edebî û zêdetir bi fikarên civakî tevdigerîyan.¹⁰³ Piştî van agahîyan em dikarin bibêjin ku ji sedsala 19an û pê ve edebîyata klasîk a îslamî ji bo rewşenbîrên Rojhilatî yên ku dixwazin neteweperwerîya milletê xwe saz bikin, yek ji çavkanîyên herî girîng e. Lewre bi vê yekê dîroka milletê xwe vedigerînin dîrokên berîya sedan salan û bi vê qedîmbûnê şanazîya xwe dikin. Nexasim milletên ku wek kurdan bêdewlet bin edebîyata wan a klasîk ji bo avakirina hişmendîyeke dîrokî-neteweyî çavkanîyeke gelek girîng e. Samî Tan dibêje di vî warî de qedîmtirîn belge pêşeka *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî ye.¹⁰⁴ Kurdan piştî ku bi rojnameya *Kurdistanê* pêyên xwe avêtine qada çapemenîyê, tafîlê di vê rojnameyê de dest bi weşandina beşên *Mem û Zîna* Xanî kirine. Sedema vê jî bi taybetî beşa "Sebebê Nivîsîna Pirtûkê bi Zarê Kurdî" ye ku Xanî di vê beşê de behsa bêtifaqî, bêkesî û wêrekîya kurdan dike. Neteweperwerên wê demê ev beşa mesnewîya Xanî wek hîmekî dîtiye û xwestiye hişmendîya neteweperwerîyê li ser vî hîmî saz bikin.

¹⁰² Zülküf Ergün, *Nerît û Helbest - Nerîta Neteweyî di Helbesta Nû ya Kurdî de*, Weşanxaneya Nûbihar, Stenbol 2017, r. 15.

¹⁰³ **H.b.**, r. 16.

¹⁰⁴ Samî Tan, "Di têkoşîna Neteweyî de Cihê Wêjeya Klasîk a Kurdî", *Kovara Zend*, Rêzepirtûk 10, Stenbol, payîz 2008, r. 41.

TEORÎ

1. PÊWENDÎYA EDEBÎYATA ZAREKÎ Û NIVÎSKÎ

Edebîyata zarekî, edebîyata herî kevn a miletekî ye.¹⁰⁵ Edebîyata zarekî ji serdemên antîk ve heye û destpêka wê ne dîyar e, ji ber ku ji mêj ve gotin heye. Edebîyata nivîskî, piştî ya zarekî derketiye holê û bi dahênana nivîsê re li ser rûyê erdê belav bûye.

Di edebîyata kurdî de hejmarên berhemên edebîyata nivîskî li gor edebîyata zarekî hindiktir in. Wekî ku me berê got, ji ber bêderfetîyan, berhemên nivîskî kêmtir in. Ji ber vê yekê, edebîyata kurdan a zarekî zêdetir derketiye pêş. Civatên zarekî xwediyê mîrateyên gelêrî ne.¹⁰⁶ Vê yekê wisa kiriye ku edebîyata kurdî ya zarekî di coyekî din de ji xwe re rêyeke serbixwe veke û pê de here.

Edebîyata nivîskî, tixûbên xeyalên civakê, dewlemendîya zimanê civakê û bikêrhatina zimanê wê civakê ya di heqê hest û ramanan de nîşan dide; lê wêjeya zarekî, weke nasnava civakê ye û meriv dikare bi hêsanî ji wêjeya zarekî, bastûra wê civakê ya sosyolojîk binase.¹⁰⁷ Ji ber ku kurdan bêhtir xwe di edebîyata zarekî de nîşan daye û têkilîya wan a nivîsê bi derengî ketiye, em jî dikarin bibêjin ku karakter û sosyolojîya kurdan di edebîyata wan a zarekî de zelaltir xuya dibe. Edebîyata nivîskî piştî dîtina nivîsê hêdî hêdî belav bûye. Ji ber tunebûna kelûpelên nivîsandinê, heta sedsalên belavbûna îslamîyetê jî edebîyata nivîskî ya miletên Rojhilatî qels e. Edebîyata nivîskî ya kurdî ji ber sedemên curbicur ên bêderfetîyên kurdan hinekî din dereng maye. Ji ber ku edebîyata kurdî ya klasîk jî parçeyek ji edebîyata nivîskî ye, edebîyata klasîk û zarekî ji hev dûr in. Edebîyata kurdî ya zarekî di çarçoveya edebîyata klasîk de nayê hesabandin û ew şaxeke serbixwe ye.¹⁰⁸ Ji ber vê hindê, herçiqas Ehmedê Xanî berhema xwe ya

¹⁰⁵ Adak, 2013, **h.b.**, r. 25.

¹⁰⁶ Remezan Alan, "Bavê Helbesta Gelêrî û Ferxên Wê," **Kovara Bîr**, Hejmar 1, Dîyarbekir, bihar 2005, r. 199.

¹⁰⁷ Mihemed Ronahî, "Wêjeya Kurdî ya Devkî", **Kovara Zend**, Rêzepirtûk 14, Stenbol, payîz 2010, r. 105.

¹⁰⁸ Adak, 2013, **h.b.**, r. 27.

edebîyata klasîk, *Mem û Zînê*, li ser *Memê Alana* folklorîk saz kiribe jî ev her du berhem di mecraya xwe de bûne du berhemên serbixwe. Mirov dikare vê jî bibêje ku edebîyata kurdan a nivîskî li ser hîmê edebîyata zarekî rabûye. Uzun, li ser vê mijarê wiha dibêje: "Çaxa edebiyata kurdî, hêdî hêdî, kiras guherî û ket qalibê nivîskî, berî her tiştî, hingê klasîkên folklorîk kurdî, mîna Memê Alan, Siyamend û Xecê, Dimdim, Zembîlfiroş, Binevşa Narîn û Cembeliyê Hekarî, qulipîn ser kaxizan û hatin nivîsîn."¹⁰⁹ Aras jî di vî warî de wekî Uzun difikire û wiha dibêje: "Zargotin di eynî wextê de çavkaniya edebiyata nivîskî ye jî, çawa ku Ehmedê Xanî 'Mem û Zîn' a ku ji 'Memê Alan' wergirtiye û nivîsandiyê, her wisa jî Xarîs Bidlîsî 'Leyl û Mecnûn' ji 'Leyl û Mecnûn'a zargotinê, Feqiyê Teyran 'Şêxê Senan', ji 'Şerê Sîsebanê', Erebe Şemo 'Kela Dimdimê' ji bûyera 'Xanê Çengzêrîn' wergirtine û nivîsandine."¹¹⁰

Di nerîta vegotina zarekî de destanên ku herî zêde tîne vegotin *Kela Dimdimê* û *Memê Alan* in ku ev destan tîra xwe hêmanên lehengîyê di nav xwe de dihewînin.¹¹¹ *Memê Alan* bi awayekî zarekî belav bûye, sînorekî wê tune ye. Bi dîroka xwe ji *Mem û Zîna* Xanî kevntir e û hîmê *Mem û Zînê* li ser honaka *Memê Alan* hatiye rakirin. *Memê Alan* piştî tecrûbeyê sedan, belkî hezaran salan hatiye honandin, lê *Mem û Zîna* Xanî li gor hizir û texeyûla Ehmedê Xanî hatiye saz kirin. Mirov dikare bibêje *Memê Alan* azad e, lê *Mem û Zîna* Xanî tim û daîm di nav daîreyekê de ye, anku çarçoveya wê kifş e. Pêşî di hişê Xanî de ye, piştî ku ji wir derdikeve derbasî nav pirtûkekê dibe, lê di her du cihan de jî dorpêçkirî ye, sînorekî wê heye. Lê *Memê Alan* di nav sahayê de serbest û azad tevgerîyaye. Hema bêje li hemû herêmên Kurdistanê şaxên xwe berdane, heta qîma xwe tenê bi Kurdistanê jî neaniye û derbasî sînorên Qafqasya, bi taybetî Ermenistanê bûye û li wir bi zimanê ermenî jî hatiye gotin. *Mem û Zîna* Xanî herçiqas bandoreke mezin li ser wêjenasên din ên piştî xwe kiribe jî ew berhemeke tekane ye û tenê formeke wê heye. *Memê Alan*, li Kurdistanê wek çîrokekê hatiye vegotin û di nav gel de her kesê ku xwedîyê behremendîya çîrokbêjîyê be, karibûye vê çîrokê vebêje. Lê mirovên jirêzê

¹⁰⁹ Mehmed Uzun, **Destpêka Edebiyata Kurdî**, Weşanxaneya Îthaki, Stenbol 2007, r. 38.

¹¹⁰ Ahmet Aras, "Zargotina Kurdî û Metodên Lêgerînê", **Kovara Zend**, Hejmar 3, Sal 2, Stenbol, Payîz 1997, rr. 53-54

¹¹¹ Kardeş, **h.b.**, r. 185.

herçiqas xwedîyê behremendîya çîrokbêjîyê bin jî destana *Memê Alan* an jî berhemên zarekî yên bi vî rengî tenê di mala xwe de gotine. Hin ji van kesan jî li gundê xwe yan jî di derdoreke din a teng de vegotine. Anku vegotina van kesan lokal e, qada wan zêde ne fireh e. Lê ji hêleke din *Memê Alan* bi rêya hosteyan kilaman anku bi rêya dengbêjan xwe gihandiye cih û warên dûr û kûr.

2. POETÎKA

Mesnewîya *Mem û Zînê* û destana *Memê Alan* du berhemên helbestkî ne. Berhemên helbestkî ji du hêmanên bingehîn pêk tên: Ruxsar û naverok. Navrok, ji mijara berhemên pêk tê. Ji mijara berhemên helbestkî mirov dikare paşxaneyê berhemên a fikrî derxe holê û van berhemên şîrove bike. Ruxsar jî bastûra şeklî ya berhemên helbestkî ye. Ev taybetî, bêhtir çarçove û sînorên berhemên helbestkî nîşanî me dide. Rêya qayîdeyên helbestnivîsînê carinan li gor serdeman, carinan jî li gor cureyên edebîyatê diguhere. Em dikarin bibêjin ku avabûna destana *Memê Alan* ji ber ku berhemeke zarekî ye bi serdema xwe ne kifş e. Digel vê yekê, ji ber ku ev destan bi cureyê xwe dikeve kategorîya edebîyata gelêrî, li gor vî cureyî teşeya xwe girtiye. Herçî *Mem û Zîna* Xanî ye ku hem bi dîroka xwe kifş e (1695) hem jî dikeve ekola edebîyata klasîk. Ji ber ku cureyên helbestê yên van berhemên ne wek hev in û avabûna wan ji hev cuda ye û ji hêla teşeyên xwe ve ji hev dûr ketine. Wek encama vê rewşê, *Memê Alan* bi cureyekî edebîyata gelêrî (destan), *Mem û Zîn* jî bi cureyekî edebîyata klasîk (mesnewî) hatiye nivîsîn.

Em dikarin bibêjin ku ev her du berhem ji hin alîyan ve ji hev dûr ketibin jî alîyên wan ên hevpar jî hene. Tê dîtî ku her du berhem jî ji hêla ruxsarê ve bi helbestkî ne û herçiqas cureyên wan ên helbestê ne yek bin jî di honaka metnan de tahkîyeyek heye. Anku her du berhem jî di navroka xwe de ji me re çîrokekê dibêjin. Çîrokên ku di her du berhemên de tên vegotin kêm zêde heman çîrok in, lê cudatîya wan a ruxsarî heye. Di edebîyata klasîk de, di nivîsandina helbestan de bêhtir qayîdeparêzî heye, lê vê yekê em nikarin ji bo berhemên edebîyata gelêrî bibêjin.

Sînor û qayîdeyên helbestê yên ruxsarî gelek caran hatine nîqaşkirin û analîzkirin. Em dikarin bibêjin ku ev qayîde di edebîyata gelêrî de bêhtir bi awayekî bêkontrol hatiye kirin û cureyên nezmê yên edebîyata gelêrî wisa hatine kifşkirin û paşê wek kevneşopîyekê di nav edebîyata neteweyên curbicur de belav bûne. Lê ji bo edebîyata klasîk mirov nikare heman tiştî bibêje, lewre di edebîyata klasîk de berîya ku şair helbesta xwe binivîse li ber wî çend cureyên helbestê yên wek xezel, qesîde, mesnewî hwd. hene û her yek jê xwedîyê qayîdeyên curbicur in. Şair, bi vîyana xwe forma helbesta xwe kifş dike û li gor wê, helbesta xwe saz dike. Di edebîyata klasîk de şair, li gor fehma xwe ya estetîkî peyvan di nav ristên nezma xwe de bi cih dike û ritim û hevsazîyeke taybet jê diwelidîne.¹¹² Xanî jî di vê çarçoveyê de wek cureyê nezmê, mesnewî hilibijartiyê û poetîkaya helbesta xwe jî wek tahkîye kifş kiriye. Poetîkaya tahkîyeyê ji hêla gelek kesan ve hatiye tercîhkirin. Tahkîye, poetîkayeke berbelav e di nav edebîyatê de û gelek sedemên tercîhkirina vê poetîkayê hene. Ji van sedeman a herî girîng ew e ku şair, bi tahkîyeyê anku bi dubarekirina çîrokeke ku berê hatiye gotin dixwaze ku berê xwînerên berhema xwe bide fikirîneke kûr û wisa bike ku xwîner bi xwendina vê çîrokê, çîroka xwe keşif bike.¹¹³ Xanî jî bi dubarekirina çîrokeke ku berê jî dihat vegotin, xwestiyê merama xwe bibêje û peyamên xwe bi rêya vê poetîkayê bigihîne xwînerên xwe.

Xanî, dema ev çîrok dubare kiriye wisa xuya ye ku girîngî nedaye wî tiştî ku bê ka ev çîrok bi rastî jî di nav gel de qewimîye yan na. Ji bo wî, tiştê girîng helbesta wî ye. Di teorîya helbestê de jî tiştê girîng ruxsar û naveroka wan e. Xanî, li gor termînolojîya edebîyata klasîk û li gor qayîdeyên vê êkolê helbesta xwe saz kiriye. Heke em ji hêla naverokê ve lê binêrin em dibînin ku li gor hin teorîzanan, di pîramîda helbestê ya navxweyî (naverokî) de heqîqeta teqez hedefa nepenî û razber e ku şair dixwaze xwe bigihîne wê.¹¹⁴ Li gor vê teorîyê hedefa duyem remz û sira helbestê ye, ya sêyem jî

¹¹² Elbir, **h.b.**, r. 12.

¹¹³ Musa Balçı, "Poetik Bir Tavir Olarak Mesnevi'de Anlatım", **Birey ve Toplum Dergisi**, Cilt 8, Sayı 16, Güz 2018, rr. 92-93.

¹¹⁴ M. Orhan Akay, **Poetika Dersleri**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018, r. 187.

pîvanên wek xweşikî, kelecana, aheng û edaya helbestê ye.¹¹⁵ Anku em dikarin bibêjin ku di vê pîramîda navxweyî ya helbestê de, pêşî heqîqeta teqez (dibe ku ev Xwedê be) heye û di nav remz û sirê de veşartiyê; ji bilî wê xweşikî, kelecana, aheng û eda jî sîrayetê hemû helbestê dikin û digel heqîqeta teqez remz û sirê jî di nav xwe de dihewînin. Sembolîstên fransî yê sed sala 20î yê wek Paul Valéry, Boeudlaire, Mallarme, Verlaine jî ji bo naveroka helbestê anku pîramîda helbestê ya navxweyî girîngiyê didin remz û sira helbestê. Di edebîyata tirkî de wisa xuya ye ku bandora van sembolîstên fransî heye. Ev bandor pêşî bi rêya Ahmet Haşim teorîze dibe û paşê bi rêya Necip Fazıl Kısakürek, Yahya Kemal hwd. berbelav dibe. Li gora Kısakürek, di naveroka helbestê de armanca helbestê ne ew e ku mirov ji tiştê were agahdarkirin, armanca sereke ew e ku di helbestê de tiştê were veşartin û ew jî wek remz û sira helbestê tê binavkirin. Kısakürek, di berdewama van ramanên xwe de dibêje ku raman û hest jî du hêmanên bingehîn ên helbestê ne ku sînoren wan ji hev nayên qetandin. Li gor wî divê di helbestê de hest û raman di nav hev de bihelin, lewre hest bêyî ramanê, xavokî ye û raman jî bêyî hestê, hişk û hola ye.¹¹⁶ Kısakürek dibêje hest û raman bi hev re honaka helbestekê ava dikin û vê yekê (naveroka ku ji hest û ramanan pêk tê) dişibîne qurmê darekê. Dibêje naverok qurm be, ruxsar jî nexşa wê qurmê ye ku wek xuyanga wê ya estetîk û fonetîk e.¹¹⁷

Têkilîya ruxsar û naverokê (şekil û muhtewa) ji berê ve tê nîqaşkirin û ev tişt yek ji pîrsgirêka herî mezin a teorîya helbestê ye. Em dibînin ku îro poetîkaya helbestê gelekî guherîye û bikaranîna qayîdeyên ruxsarî yê wek serwa, wezin, teşeya nezmê li teserûfa şairan hatiye hiştin.¹¹⁸ Heke mirov ji hêla ruxsarê ve li helbestan binêre, tê dîtin ku di nav dîrokê de ji bo ruxsara derveyî ya helbestê gelek teorî hene. Em dikarin bibêjin ku hêmanên helbestê yê ruxsarî ji wezin, serwa, redîf, çarîn / malik / bendan hwd. pêk tên. Li gor hin kesan, bêyî van hêmanan helbest nikarin werin nivîsandin, li gor hinekan jî (wek ekola helbesta serbest) divê di helbestan de qayîdeyên şeklî yê wek serwa, redîf

¹¹⁵ h.r.

¹¹⁶ h.b., r. 190.

¹¹⁷ h.r.

¹¹⁸ Elbir, h.b., r. 12.

çarîn hwd. tune bin. Kısakürek dibêje erê, naverok û ruxsara helbestan wek rih û bedena mirovan nikarin ji hev werin qetandin, lê divê werin zeftkirin û kontrolkirin.¹¹⁹ Ruxsar îskeleta destanê ye û digel vê, çawa ku îskeleta însanan fonksiyona xwe pêk tîne û xwe nîşan nade, ruxsara helbestê jî divê wisa be.¹²⁰ Ji bilî ruxsara derveyî ya helbestê ruxsara navxweyî ya helbestê jî heye ku ji hêmanên wek ahenga navxweyî, wateya navxweyî, helwesta mîzacî, rewşa hestewarî û ji rihê razber pêk tê û digel wezin û ritma helbestê ya digel van hêmanan, ruxsara navxweyî ya helbestê ava dibe.¹²¹ Bi giştî, ruxsara helbestê nîşanî me dide bê ka helbest çawa, anku bi kîjan şewazê hatiye nivîsîn. Bersiva me dide bê ka qayîdeyên helbesta ku hatiye nivîsîn çi ye. Di edebîyata klasîk a Rojhilatî de jî şair mecbûr in ku li gor qayîdeyên ruxsarî tevbigerin.¹²² Wek mînak, heke cureyê mesnewîyê hîlbijêrin mecbûr in ku qayîdeyên şeklî yên mesnewîyê yên di edebîyata klasîk de li helbesta xwe bisepînin û di wê çarçoveyê de helbesta xwe binivîsin. Em dibînin ku Xanî di *Mem û Zîna* xwe de cureyê mesnewîyê hîlbijartiyê û qayîdeyên ruxsarî yên mesnewîyê li berhema xwe sepandiyê.

3. EDEBÎYATA BERAWIRDÎ (COMPARATIVE LITERATURE)

Edebîyata berawirdî, berawirdîyê di navbera du dîsîplînan de dike anku qadeke multîdîsîplîner e. Emel Kefeli ji bo edebîyata berawirdî dibêje, edebîyata berawirdî, hunereke wisa ye ku lêgerîne li ser meseleyên nêzîkbûn, bandor û manendîyan dike.¹²³ Em dikarin bibêjin ku herçiqas bingeha vê rêbazê kevntir be jî, ev rêbaz di sedsala 19an de di nav lîteratûra cîhanê de belav bûye û wek zanist hatiye qebûlkirin. Me di çarçoveya vê zanîstê de dît ku mirov dikare du berhemên ji edebîyata du miletan berawird bike û bi vî awayî manendî û cudatîyên wan edebîyatan li cîhanê bide nasîn. Di lîteratûran de sê ekolên edebîyata berawirdîyê hene: ekola marksîst, ekola fransî, ekola

¹¹⁹ Akay, **h.b.**, r. 192.

¹²⁰ h.r.

¹²¹ **h.b.**, r. 193.

¹²² Muhsin Macit û Uğur Soldan, **Edebiyat Bilgi ve Teorileri El Kitabı**, Grafiker Yayınları, Ankara 2008, r.76.

¹²³ Emel Kefeli, **Karşılaştırmalı Edebiyat İncelemeleri**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2000, r. 9.

emerîkî. Li gora ku Önder Beyter vediguhezîne li gor nûnerên ekola emerîkî, muqayesekirin; tenê di navbera du edebîyatan de nayê kirin, divê di navbera mijar, berhem, helbestvan û nivîskarên heman edebîyatê de jî bê kirin.¹²⁴ Li Emerîkayê sê rapor ji bo pêkanîn û rêbazên vê dîsîplînê hatine nivîsîn: Rapora Levin, rapora Greene û rapora Bernheimer. Ji van raporên a Greene dibêje edebîyata berawirdî têkilîya edebîyatê bi hunerên din ên wek felsefe, dîrok, dîroka ramanê, zimanzanî, muzîk, şêwekarî (hunerên plastîk), folklor hwd. re datîne.¹²⁵ Li gor Fernand Baldensperger ku bi pêşengîya wî cara pêşî li Sorbonneê edebîyata berawirdî hatiye sepandin, ji bo ku di navbera du berheman de edebîyata berawirdî pêk bê, divê teqez bandorek di navbera wan berheman de çêbûbe.¹²⁶ Agâh Sırrı Levend dibêje mirov dikare berawirdîya xwe li gor kesayet, berhem û edebîyatan bike. Gava ku du berheman berawird bike dikare van li gor motîf, tîp, mijar, cure û ramanê ve berawird bike.¹²⁷ Herçiqas li gor ekola fransî şert be ku ev berawirdî di navbera du çand an miletan de were kirin jî R. Wellek jî ne li ser vî fikrî ye. Li gor wî ne di nava edebîyata neteweyekê de be, edebîyata berawirdî çêtir dikare were sepandin.¹²⁸ Ji bo çarçoveya berawirdîyê biryareke teqez nehatiye danîn û divê neyê danîn. Lewre ev qad qadeke berfireh e û mirov dikare di her dem û zemînê de vî tiştî bike.¹²⁹

Gürsel Aytaç dibêje yekî ku du berheman berawird bike divê li gor hin qayîdeyan tevbigere. Li gor wî, qayîdeya yekê ew e ku divê lêkolîner bibêje ku mijara xwe ya berawirdîyê çawa keşif kiriye û hevparîya di navbera wan berheman de çi ye. Li gor qayîdeya duyem divê di destpêka xebata xwe de di heqê danerên berhemên berawirdîyê de agahîyan bide û wan bide nasîn. Li gor qayîdeya sêyem divê hêmanên hevpar ên berheman werin lêkolînkirin û cudatîyên wan werin çespanandin. Li gor

¹²⁴ Önder Beyter, "Zanista Edebiyata Rûberhevî/Muqayesekirin û Rûberhevkirina Çîrokên 'Ewîlîn ên Kurdî(Mem û Zîn) û Tirkî(Ta'aşşuk-i Talat û Fîtnat)", **Kovara Nûpelda**, Hejmar 5, Wan, Zivistan 2011, r. 27.

¹²⁵ [http://karsilastirmaliedebiyat.blogspot.com/2008/04/kurulusundan-bugune-karslastrmal_03.html\(02.01.2019\)](http://karsilastirmaliedebiyat.blogspot.com/2008/04/kurulusundan-bugune-karslastrmal_03.html(02.01.2019))

¹²⁶ h.ç.

¹²⁷ Agâh Sırrı Levend, **Türk Edebiyatı Tarihi**, Cild 1, TTK Yayınları, Ankara 1988, r. 44.

¹²⁸ M. Andrews Rousseau-Claude Pichois, **Karşılaştırmalı Edebiyat** (Çev: Mehmet Yazgan), MEB Yayınları, İstanbul 1994, rr. 182-183.

¹²⁹ **h.b.**, r. 49.

qayîdeya çarem heke ew du berhem aîdê demên ji hev cuda bin, divê cudatîyên wan ên ramanî û edebî werin dîyarkirin. Li gor qayîdeya pêncem divê were dîyarkirin ku kê ji kê çi standiye. Lê li gor vê qayîdeyê ya girîng ne ew e ku tiştê ku hatiye wergirtin çi ye, esas ew e ku yê/ya ku ji berhema din wergirtiye li gor afirînerîya xwe çi li wê berhemê zêde kiriye.¹³⁰

¹³⁰ Gürsel Aytaç, **Karşılaştırmalı Edebiyat**, Gündoğan Yayınları, Ankara 1997, rr. 75-78

BEŞA YEKEM

BERAWIRDÎ JI HÊLA NAVEROKÊ VE

1. Destana Memê Alan: Seyra Tarîxî

Destana *Memê Alan* wekî ku me di beşên din de behs kir wisa xuya ye ku vedigere serdemên berîya îslamê û belkî jî berîya zayînê. Ji wan deman heta roja me ya îro hatiye. Lê di vê rêyê de, anku ji berî zayînê yan jî îslamê, heta roja me ya îro, çî guherîn tê de çêbûne, çî çênebûne ne dîyar e. Yan jî bêhtir rihê kîjan serdemê tê de heye em rasterast nizanin. Heke berîya zayînê ev destan derketibe holê, îro şopên wê heyamê çiqas tê de hene, ne zelal e. Yan jî piştî misilmanbûna kurdan, kîjan nirxên îslamî ketine navê û van nirxan çî guherîn di destanê de çêkirine, baş nayê zanîn. Nirxên îslamî yên ku ketine navê, di kîjan serdema piştî îslamê de ketine navê, ew jî rasterast nayê zanîn. Ji ber ku ev destan berhemeke zarekî ye ihtimal heye ku piştî îslamê jî derketibe holê. Herçiqas hebûna hêmanên mîtolojîk û antîk ên di destanê de vê ihtimalê qels bikin jî ev ihtimal jî heye. Ev ihtimal muamma ne û zehmet e ku mirov ji bo her yekê, bersiveke teqez bibîne. Lê tiştê zelal ew e ku mirov dikare bibêje di vê destanê de şopên berîya îslamê û berîya zayînê bi hev re hene, lê serûbinê avabûna vê destanê ne kifşkirî ye. Anku ji hêla demê ve mirov nikare vê destanê bi sînor bike. Lê di paşxaneyê rêwîtiya vê destanê ya ber bi îro de seyreke tarîxî heye. Yaşar Eroğlu, li ser rêwîtiya vê destanê ya di nav dîrokê de dibêje ev destan di parzûna sedsalan re derbas bûye, ji her serdemê bêhn, reng, awaz û wesfek girtiye û di nav hêtûna sedsalan de kelijîye û pijîyaye.¹³¹ Jixwe di kemilandina seyra tarîxî de mirov nikare rasterast behsa demeke diyarkirî bike. Lewre seyra tarîxî ya berhemên zarekî di demeke dirêj û bêserûbin de ava dibe. Berhemên bî vî rengî her berdewam in û di vê rêya xwe de carinan keresteyên di tûrikê xwe de diavêjin, carinan yên nû lê zêde dikin, carinan jî bi tiştên nûjen diguherînin. *Memê Alan* heke berîya îslamê derketibe holê jî piştî misilmanbûna kurdan, zihnîyeta îslamê tev li nava destanê bûye. Lewre wisa xuya ye ku piştî misilmanbûna kurdan guherîneke bingehîn di

¹³¹ Yaşar Eroğlu, "Çend Gotin li ser Destana Memê Alan", **Kovara Zend**, Rêzepirtûk 3, Stenbol, zivistan 2006, r. 77.

zihnîyeta kurdan de çêbûye û gelek nîrxên wan li gor şaristanîya îslamî teşe girtiye. Ayhan Yıldız, di vî warî de dibêje çawa ku di serdema desthilatdarîya Bîzansîyan de bandora çand û şaristanîya îsewîtîyê li ser edebîyata gel hebû, bi desthilatdarîya erebên misilman re jî bandora nîrxên çand û şaristanîya îslamî li ser gel çêbû.¹³² Ji ber vê yekê em dikarin di paşxaneyê de berhemê de nîrxên îslamî bibînin. Vedîtina van di gelek beşên vê destanê de mimkun e. Wek bawerîya misilmantîyê ya di destanê de gelek amaje xuya ne. Derbasbûna peyva Xwedê û navê pêxemberê dînê îslamî anku Hz. Muhammed, sondxwarinên îslamî, rabûn û gihîştina Mem a li ber melayekî, di hin varyantan de destmêjgirtin û nimejkirina Mem, diakirin hwd. ji van çend mînak in. Em dikarin bibêjin ku ev beş, wek simbolên îslamî ne ku mirov dikare ji van amajeyan, zihnîyeta berhemê derxe.

Zihnîyeta îslamî çawa ku li ser gel bandora xwe kiriye, li ser berhemên folklorîk jî kiriye lewre tema û mijarên berhemên folklorîk li gor zihnîyeta wî mîletî ava dibin. Em dikarin bibêjin ku *Memê Alan* jî li gor tradîsyona xwe, di formata folklorîk kurdî de ava bûye. Lê bi me di varyanta Roger Lescot de hêmaneke derveyî tradîsyonê heye. Tê dîtîna ku hêmanên nûjen ên sedsala dawîn ên ku rewşenbîrên kurd xwestine ku di nav civaka kurd de bi cih bikin tîna xuyan. Yek ji van hêmanan bikaranîna peyva kurd û avakirina zihnîyeteke kurdperwer e. Di beşeke destanê de Mîr Ezîn dema ji bo çûna şerê eceman gazî leşkerên di bin emrê xwe de dike, wiha dibêje:

*"Bila dengê min here hemî mêr û mêrxasên Kurdane
Heçiyên xîreta mîlet dikişîne, divê bizane li halê mîlet çawan e
Ecem serî rakiriye û têye ser welatê me, Cizîra Botane
Têye şerê me bi leşkerekî girane
Kurdan meterîs kolane
Lê Kurdan nikarin di pêşiyê bisekinin, leşkerê Ecem pir e, bi lekan e
Bi ser Kurdan da têye mîna pêlên behrane
Kurdan gazî li me xwestine. Ko em îro neherin, sibe wê bigihê ber derê me va
şerê hane."¹³³*

¹³² Ayhan Yıldız, *Qewlê Hespê Reş (Metn û Lêkolîn)*, Enstîtuya Zimanên Zindî yên li Tirkîyeyê, Teza Masterê, Mêrdîn 2015, r. 77.

¹³³ Lescot, 2013, r. 116.

Di vê beşê de bi me balkêşîyek heye, lewre di berhemên folklorîk de vedîtina hişmendîyeke bi vî rengî zor xuya ye. Em dikarin bibêjin ku kurd, berîya sedsala dawî, di nava dîrokê de, dema çûne şer, gelek caran an ji bo nîrxên îslamî ketine nava şer, an ji bo eşîra xwe, yan ji bo axa û begên xwe, yan jî ji bo feydeyeke xwe ya şexsî çûne. Lê dikare were gotin ji ber ku hişmendîyeke wan a kurdbûnê tune bûye, li ser navê kurdan şer nekirine. Ji ber vê yekê ev beş bi guman xuya ye.

Di beşeke din a destanê de tê gotin ku Beko fermaneke sixte amade dike û ji bo ku her kes pê bawer bibe mohra qolordîya kurdan li binê wê fermanê dixê.¹³⁴ Di beşeke din de jî tê gotin ku vê neqlê bi rastî jî ecem hatine (cara din hîle bû) û ketine sînorê kurdan. Peyva "qolordî", ji "kolordu"ya tirkî tê û li gor wateya wê ya tirkî "qolordî" ji deh hezaran leşkeran pêk tê. Anku qolordî hêzek di ser mîr re ye ku amaje bi dewletbûnê dike. Dema "sînorê kurdan" tê gotin, em dikarin bibêjin ku sînor jî amaje bi dewletbûnê dike. Beşên bi vî rengî di destanê de gelek in. Yaşar Eroğlu, di gotareke xwe de ji bo beşên bi vî rengî wiha dibêje: "Hest û pejnêk bi min re çêdibe ku, di destanê de peyva 'kurd û kurdan' bi qasî ku tê de cih girtiye nebe. Lê ew kesên ku li ser vê destanê xebitîbine, ên wekî Roger Lescot, Celadet Bedirxan û yên din, ji bo ku hest û ramanên neteweyî hişyar bikin li şûna peyvên 'kurmanç û kurmançan' hatibin bikaranîn. Erê rast e, peyva "kurd û kurdan" di destana resen de jî derbas dibe, lê belê pîrbûna van peyvên û nebikaranîna peyva 'kurmanç û kurmançan' gumanekê dixê dilê mirovan. Ji ber ku kurmançî di nav gel de pirtir dihate bikaranîn, peyva kurd car carinan."¹³⁵ Şîroveya Eroğlu bi me jî di cih de ye. Lewre dema Roger Lescot vê destanê berhev dike, alîkarê wî yê sereke Celadet Elî Bedirxan e. Heke em li kovara *Hawarê* û li nivîsên Celadet ên wê demê binêrin di wir de jî tê dîtin ku wî ji bo peyva "kurmanç" gelek caran gotiye "kurdmanç" ji bo "kurmançî" jî gotiye "kurdmançî". Em dikarin bibêjin ku Celadet, yek ji danerên netewesazîya kurdî ye. Heke em vê rewşa wî bidin ber çavên xwe, ev ihtimala destwerdanê (midaxeleyê) xurttir dibe.

¹³⁴ H.b., r. 122.

¹³⁵ Eroğlu, h.b., rr. 73-74.

Wek encam, em dikarin ji bo seyra tarîxî ya vê destanê bibêjin ku ev seyra tarîxî herçiqas bi rayeka xwe bigihîje serdemên berê îslamê jî paşê nîrxên îslamî têkelî berhemê bûne û vê berhemê li gor nîrxên îslamî teşe girtiye. Herçiqas wek mînakên jorê, beşên ku amaje bi neteweperwerîyê dikin hebin jî bi giştî zihnîyeta serdest a destanê li gor bawerîya îslamî teşe girtiye. Destan li gor bawerîya gel a îslamî, di formata edebîyata gelêrî de belav bûye. Destwerdana Celadet, bi awayekî lokal sîrayetî berhemê kiriye, lewre fikrê kurdûnê di sedsala dawî de jî di binhişê gel de bi tevahî bi cih nebûye. Ji ber vê yekê di nav zimanê dengbêjên vê destanê de îro jî bi qasî varyanta Lescot ev destwerdan xuya nake. Gelek varyantên ku me lêkolîna wan kir, ji vî fikrî bêrî ne û hinek ji van varyantan, ji ya Lescot îslamîtir in û hêla wan a kurdewarîyê ne xuya ye.

1.1. Varyantên Destana Memê Alan

Berhemeke folklorîk bi awayekî li cihekî derdikeve holê, paşê bêyî ku di kontrola tu otorîteyekê de be, di nav gel de belav dibe û gelek formên wê çêdibin. Dema ji jêderka xwe derdikeve û li cihekî din tê dubarekirin, bivê nevê hinek guhertin tê de çêdibin. Çobanoğlu, ji bo berhemên wiha ku ji form û naveroka xwe ya kevn derketine, dibêje varyant (variant).¹³⁶Gelek guhertoyên (varyantên) *Memê Alan* jî hene ku ev guherto di nav erdnîgarîyeke berfireh de belav bûne. Li gora ku Bedran Hîkmet vediguhezîne, Richard Dorson dibêje "Li gorî metoda finî, çîrokek ku bi sedan varyantên wê hene di demeke dîyar de û li dereke dîyar bi helwesteke bîrewer hatiye lihevanîn û afirandin"¹³⁷ Herçiqas Dorson wiha bibêje anku jêderka van varyantan em vegeştînin yekê jî di nav dîrokê de varyantên *Memê Alan* ji aliyê kesên curbicur ve li herêmên cuda hatine vegotin. Di navbera van varyantan de cudahîyên dîrok û erdnîgarîyê, çî kêm çî zêde, hene. Ev guherîna metna resen tiştêkî asayî ye. Divê em ji bîr nekin ku *Memê Alan* di nav gel de bi zargotinî belav bûye û parastina wê ya desta yekem gelek caran pêkan nîn e. Hîkmet, di heqê van berhemên folklorîk de dibêje mimkun e ku ew varyant bixwe

¹³⁶Çobanoğlu, **h.b.**, r. 26.

¹³⁷Hîkmet, **h.b.**, r. 30.

jî ji hev belav bûbe û her pasajeke wê bi regekî din di nav sedan varyantan de bi cih bûbe.¹³⁸

Dema ku varyantên destana *Memê Alan* tîn xwendin, tê dîtîn ku di kîjan herêma Kurdistanê de ev destan hatibe vegotin li gor wê erdnîgarîyê mekan û hêmanên destanê yê dîrokî jî diguherin. Li gor hafizeya dîrokî ya wê erdnîgarîyê cudahî di navbera wan de tîn dîtîn. Hîkmet, ji bo varyantên *Memê Alan* dibêje "Li gorî hin varyantên ku ji Başûr hatine berhevkerin, dema ku Mem ji Muxurzemînê tê Cizîrê, di Zaxo û Amêdîyê re derbas dibe."¹³⁹ Em li vir dibînin ku navê mekanê destanê yê di *Memê Alana* Roger Lescot de "Mixrib" e, ne "Muxurzemîn" e. Di guhertoya Lescot de behsa Zaxo û Amêdîyê tune ye. Lescot dema ev destan bi alîkarîya Celadet Bedirxan berhev kiriye guhertoya dengbêj Miço esas girtiye û ev dengbêj jî ji Kurdistanê Rojava ye. Herçiqas li gora ku Lescot dibêje Miço ev destan ji bavê xwe hîn bûbe û bavê wî jî ji kurdekî herêma Behdînan hîn bûbe jî em şopên mekanên Kurdistanê Başûr di varyanta Miço de nabînin. Li gora tê fehmkerin ji ber ku erdnîgarî guherîye ji vî alî ve cudatî ketiye navbera wan. Sedemên vê cudatîyê gelek in. Yek ji wan jî ew e ku têkilîya kurdên parçeyên din ên Kurdistanê ne li ser zemîneke pihêt e. Lewre herçiqas em Kurdistanê wek welatekî qebûl bikin jî sînorên vî welatî di nava dîrokê de ji hêla dewletên serdest ve hatine kifşkirin û ji hev hatine qetandin. Bi vê re têkilîya kurdên van parçeyan jî ji hev qut bûye û vê yekê jî bivê nevê bandoreke neyînî li ser çûnûhatina/belavbûna berhemên zarekî kiriye. Herçiqas berhemên folklorîk ên kurdî bi taybetî bi rêya dengbêjan ji sînorên welatan derbas bibin jî danûstandina kurdên parçeyên din qels maye. Herçiqas danûstandinên ticarî hebin jî berîya sedsala 20emîn, amûrên ragihandinê yê teknolojîk nehatine dahênan. Sedemeke cudatîya varyantan jî ev e ku vê qutbûnê wisa kiriye ku kurd hay ji cih û warên hev nemane. Bi vî awayî di varyantên destanê de guhertin zêdetir bûne û cih û mekan jî li gor herêman guherîne. Qutkirina sînoran tune bûya, çûnûhatineke zêde di navbera kurdên hemû parçeyan de hebûya, îhtimal hebû ku cudatî kêmtir bibûna. Lê mirov vê rastîyê bide ber çavên xwe, tê dîtîn ku vê parçebûnê

¹³⁸ H.b., r. 31.

¹³⁹ H.b., r. 45.

çudatîyên wan zêdetir kirine û bi awayekî xwezayî hin guherîn di navbera wan de çêbûne.

Em fehm dikin ku varyanta *Memê Alan* dema ji herêma Behdînan derbasî herêma Rojava bûye, ji hêla bavê Miço ve yan jî ji hêla Miço ve bi qestî nehatiye guhertin. Van dengbêjan hêmanên dîrokî, mekanî û hêmanên din li gor rastî û heyînên Kurdistanê Rojava neguherandine. Jixwe dengbêj di vegotinê de bi qestî guhertinê nakin, dibêjin me çawa seh kiribe wisa gotiye.¹⁴⁰ Lê di dema belavbûna berhemên folklorîk de ev guherîn tiştekî asayî ye. Anku dema ev guherîn diqewime yêncraker pê nahesin. Ji ber vê hindê kesên îcraker ên wek dengbêj, çîrokbêj hwd. dema bi varyanteke din dihesin ji wan kirî ku ew varyanta ku nû pê dihesin şaş e. Me di dema lêkolînên xwe yêncraker ji bo vê xebatê de jî dît ku di nav dengbêjan de fehmeke wisa heye. Me dema varyanteke *Memê Alan* ji devê dengbêjekî koçer qeyd dikir, piştî ku dengbêjê me destana xwe qedand, dengbêjê kêleka wî ew hişyar kir û got tu filan qismên destanê şaş dibêjî. Piştî ku me li yêncraker guhdarî kir, me dît ku ya wî dengbêjî jî, herçiqas çudatîyên karakterîst nehewîne jî, varyanteke din e. Christine Allison jî di dema lêkolînên xwe yêncraker di nav êzidîyên Başûr de vê yekê dibîne û di xebata xwe de cih dide vê tesbîtê. Li gor Allison, ev feraset di nav kurdên xwende de jî heye, lewre dema li versiyona berhemê folklorîk a wek Dewrêşê Evdî û Kela Dimdimê guhdarî dikin, misêwa versiyonekê qebûl dikin û yêncraker din red dikin.¹⁴¹

Em ji mînakê guhertoya Başûr a ku bavê Miço lê guhdarî kiriye hîn dibin ku ev destan li herêma Behdînan jî belav bûye. Anku tê dît ku li Başûr jî ev destan di nav sahaya kurmancan de heye. Lê di pirtûka me ya mijara vê xebatê ya Lescot de beşeke bi navê "destpêk"ê heye ku tê de wiha tê gotin: "Tenê li herêmên ku zaravayên din êncraker kurdî (Zaza, Baba kurdî) tên axaftin, ev efsane belav nebûye."¹⁴² Ji gotina "baba kurdî" qesta Lescot, zaravayê soranî ye. Anku dibêje varyanta vê destanê ya bi soranî tune ye. Wisa xuya ye ku Lescot li hemû herêman negerîyaye, lewma gihîştîye vê encamê. Lewre li

¹⁴⁰ Hîkmet, **h.b.**, r. 34.

¹⁴¹ Christine Allison, **Yezidi Sözlü Kültürü**, Weşanxaneyê Avesta, Stenbol 2007, rr. 47-48.

¹⁴² Lescot, 2013, r. 7.

gor berhema Qanatê Kurdo ya *Mem û Zîn Duwanzde Variyant* li Başûr, bi zaravayê soranî jî ev destan belav bûye. Di vê berhemê de tê dîtin ku ji dozdeh varyantên vê berhemê yek bi soranî ye.¹⁴³ Wekî ku em li hevoka jorê dibînin Lescot dibêje ku *Memê Alan* bi kirmanckî (zazakî) jî di nav gel de belav nebûye. Lê bi qasî ku me di çavkanîyan de dît, ev destan di nav sahaya kirmancan (zazayan) de jî belav bûye. Bi qasî me çespandiye sê varyantên vê destanê yê bi kirmanckî hene. Ev guhertoyên ku ji hêla çend rojnameyên kurdî ve hatine tomarkirin ev in:

Destana Memê Alan û Zîna Zedan¹⁴⁴

Ev varyant di rojnameya *Azadiya Welat* de, di beşa kirmanckî de hatiye weşandin, lê ne dîyar e ku li ku derê hatiye tomarkirin. Ji ber ku di kunyeya nivîsê de jî ev agahî nehatiye dayîn, dibe ku ji bo beşa kirmanckî ya vê rojnameyê ji kurmanckî bo kirmanckî hatibe wergerandin, dibe ku rasterast xebateke sahayê be jî. Ji ber vê yekê divê mirov ji bo vê şaxê şerhekê deyne.

Memê Alo¹⁴⁵

Ev varyant li mintiqeya Çewligê, di nav kirmancan de hatiye qeydkirin û di sala 2013an de li rojnameya *Newepelê* ya ku pazdeh rojê carekê bi kirmanckî derdiket, hatiye weşandin.

Mem û Zîne¹⁴⁶

Ev varyant jî di nav sahaya kirmancên Licê de hatiye qeydkirin û di sala 2014an de li rojnameya *Newepelê* hatiye weşandin.

Ji her du mînakên kirmanckî yê dawî em teqez dibînin ku guhertoyên kirmanckî jî di sahayê de hatine tomarkirin. Di 2014an de jî Roşan Lezgîn û N. Celalî bi hev re

¹⁴³ Qanatê Kurdo, **Mem û Zîn Duwanzde Variyant**, Weşanên Roja Nû, Stockholm 1996, r. 250.

¹⁴⁴ Atmaca, Fadime, (8 Çile 2011) "**Destana Memê Alan û Zîna Zedan**", Rojnameya Azadiya Welat, r. 9.

¹⁴⁵ Hacer Petekkaya, (15-31 Adare 2013), "**Memê Alo**", Rojnameya Newepel, Hûmare 49, r. 7.

¹⁴⁶ Zelîxa Pêker, (Hezîrane 2014), "**Mem û Zîne**", Rojnameya Newepel, Hûmare 64, r. 7.

varyanta Roger Lescot, digel pêşgotina Lescot wergerandine kirmanckî û çap kirine. Di vê pirtûkê de pêşgotina Nûredîn Zaza ya kurmancî ya ku ji bo çapeke Swêdê nivîsîye jî li kirmanckî hatiye wergerandin.¹⁴⁷

Îcar em bala xwe bidinê em ê bibînin ku li vir nakokîyek heye. Wek me li jorê behs kir, di beşa "destpêk"ê ya *Memê Alana* Lescot de dibêje ku ev destan bi zaravayên soranî û kirmanckî belav nebûye. Ji bilî van varyantên kirmanckî û soranî di arşîva kurdolojîyê ya Berlînê de berhemeke bi teşeya mesnewîyê hatiye dîtin ku ev mesnewî bûye mijara tezekê. Nivîskarê vê tezê di lêkolîna xwe de vê mesnewîyê wek varyanteke *Memê Alan* dinirxîne.¹⁴⁸ Lê ji ber ku ev berhema destxetê nivîskî ye û mustensîxê wê heye dikeve nav kategorîyê cuda. Wek tê dîtin bi van zaravayan jî ev destan di nav kurdan de hatiye gotin. Piştî lêkolîn û dahûrînên xwe me dît ku wê demê haya Lescot jê çênebûye ku bi dîyalektên din jî ev destan di nav gel de belav bûye. Heke mirov derfetên wê demê bide ber çavên xwe ev tiştêkî asayî ye, lê wekî hat dîtin bi soranî û zazakî jî ev destan di nav gel de belav bûne.

Piştî ku me varyantên kirmanckî yên sahayê yên ku hatine qeydkirin dîtin, dêhna me kişand ku her sê jî di van salên dawîn de hatine qeydkirin. Bi qasî me karîye me lêkolîn kiriye, lê me nedîtiye ku berîya van varyantên jorîn varyantên kirmanckî yên sahayê hatine qeydkirin û çap bûne. Wek tê zanîn li Bakur, zaravayê serdest kurmancî ye û li gelek herêmên ku kurmanc û kirmanc bi hev re dijîn jî kurmancî serdest e. Em jî wek îhtimalekê fikirîn û me got îhtimal heye ku ev varyantên kirmanckî yên ku hatine qeydkirin û me behsa wan kiriye, ji bandora kurmancî derbasî nav kirmancan bûbin û di nav wan de belav bûbin. Li ser mijara peydabûna varyantên kirmanckî yên *Memê Alan* em bi lêkolîner Roşan Lezgîn re axivîn ku ev lêkolîner bi salan e li ser zaravayê kurdî yê kirmanckî xebatan dike û di vî warê de yek ji otorîteyên vê qadê ye. Lezgîn, di heman demê de damezirêner û rêvebirê rojnameya *Newepelê* bû (rojnameyê weşana xwe rawestandîye) ku her du varyantên me yên jorê di wê rojnameyê de, di serdema edîtorîya

¹⁴⁷ Bnr., Roşan Lezgîn, N. Celalî, **Bi Kirdkî/Zazakî Memê Alan**, Weşanxaneya Roşna, Dîyarbekir, 2014.

¹⁴⁸ Bnr., Cumhuriyet Ölmöz, **Mem û Zîneke Hewramî (Tekst-Vekolîn)**, Enstîtuya Zimanên Zindî yên li Tirkîyeyê, Teza Masterê, Mêrdîn 2018.

wî ya di vê rojnameyê de hatine weşandin. Gava ku me jê pirsî ku gelo mimkun e ji ber bandora kurmancî, di demên dawî de destana *Memê Alan* derbasî sahaya kirmancan bûbe û varyantên wê yên kirmancî jî peyda bûbin, wî wiha bersiva me da: "Ez bawer nakim ku ev destan ji kurmancî derbasî kirmancî bûbe. Ev varyantên ku me di *Newepelê* de di van salên dawîn de weşandine nayên wê wateyê ku ev varyant berê di nav sahaya kirmancan de tune bûne. Ez 54 salî me. Tê bîra min dema em zarok bûn ev destan li ba me, li Licê, dihat gotin. Ji ber ku derfetên kirmancî yên weşandinê dereng çêbûn, nimûneyên kirmancî dereng derbasî nivîsê bûn. Destana *Memê Alan* a kirmancî ji ber vê yekê dereng hatiye qeydkirin."¹⁴⁹

Li gor tesbîtên lêkolîner Roşan Lezgîn ku di hevpeyvîna me de ji me re gotiye, îhtimala bandora kurmancî ya li ser kirmancî pir qels dimîne. Lê heke destana *Memê Alan* ji kurmancî derbasî zazakî bûbe jî ji ber ku îro varyanta wê ya zarakî di sahayê de heye, divê mirov nebêje varyanta *Memê Alan* a kirmancî tune ye. Çawa ku Roşan Lezgîn gotiye metnên kirmancî dereng hatine qeydkirin, ev tişt ji bo zaravayê kurmancî jî heye. Herçiqas metnên kurmancî li gor ên kirmancî zûtir hatibin qeydkirin jî yên kurmancî jî dereng mane. Di nav zaravayên kurdî de ji hêla nivîsandina metnên gelêrî ve zaravayê herî baş soranî ye. Lê digel ku li Başûr statûyeke kurdan heye, ev avantaj bêhtir bandora xwe li soranî kiriye. Allison dema li herêma Behdînan, li pey metnên kurmancî yên êzîdîyan digere behsa paşvemayîna Behdînî (kurmancîya li Başûr) ya li hember soranî dike. Li ser zehmetîya berhevkirina keresteyên zarakî yên li Kurdistanê jî radiweste û wiha dibêje: "Ji ber têvelbûna ziman, dîn û tebeqeyên civakî yên Kurdistanê, divê em nebêjin ku li vê erdnîgarîyê tenê cureyek hafîzeyê zarakî heye."¹⁵⁰ Anku îro jî berhevkirina keresteyên folklorîk li gelek herêman zehmet e. Îhtimaleke xurt e ku hê gelek keresteyên kurdî nehatibin berhevkirin. Ev nayê wê wateyê ku ew tune ne. Em wisa bawer dikin ku ji ber pirsgerêka berhevkirinê carinan tesbîtên şaş tene kirin.

Ji ber zarava, bawerî û mezhebên curbicur ên li Kurdistanê mirov nikare xwe bigihîne hemû der û deverên Kurdistanê û di nav van grûban de jî varyantên *Memê Alan*

¹⁴⁹ Roşan Lezgîn, hevdiîtina taybet, Diyarbekir, (22.08.2018).

¹⁵⁰ Allison, **h.b.**, r. 37.

tesbît bike. Wek mînak, me destana *Memê Alan* li herêma Semsûrê di nav kurdên elewî de tesbît kir. Me dît ku li sahaya kurdên elewî yên li Semsûrê ev destan bi navê *Memê Alan* tê zanîn, lê mixabin herçiqas me ji gundan pirsî jî ji me re gotin "Gava em biçûk bûn me bihîstiye, lê niha em nizanin, nayê bîra me."

Tê zanîn ên ku mensûbê dîne êzidî ne, tev kurdên kurmanç in. Me dît, hunermendekî êzidî jî wek kilam ev destan gotiye. Navê wî Tehsîn Xeder Feqîr e. Lê di varyanta wî de rengê destanê wek varyantên din e, kilama wî tenê bi awayekî kurt behsa evîna Mem û Zînê dike. Tê de serpêhatîya destanê tune ye. Di kilamê de Mem û Zîn ji hevdu re evîna xwe vedibêjin û kilam diqede.¹⁵¹ Li gora derfetên xwe me li sahaya êzidiyan ji êzidiyan pirsî, lê me neçespanî ku ev destan di nav xelkê êzidî de heye yan na. Bi qasî ku me seh kir êzidiyekî dengbêj ê bi navê Elîyê Mamed ev destan, berîya çend dehsalan, li herêma Qubînê ya Batmanê gotiye, lê wî jî ji zû ve ye ku wefat kiriye. Bi qasî ku me lêkolîn kir tu qeydîyên deng û kilamên wî neketin ber destên me.

Di destpêka berhema Lescot de tê gotin ku "Guhertoyeke vê destanê bi ermenî jî heye ku analîza wê ji hêla F. Macler ve hatiye kirin"¹⁵² Ev yek nîşanî me dide ku ev destan di nav hin milletên ne misilman û ne kurd de jî belav bûye. Ji ber vê em nikarin vê destanê bi etnîsîteya kurd an kurmanç, an jî bi dîne îslamê bi sînor bikin, lewre ermenî hem ne kurd in hem jî ne misilman in. Ji ber vê, ne rast e ku mirov di sahaya azad a folklorê de, destanê di cihekî herêmî de hepis bike.

Heke em behsa varyantên din ên berhevkerî yên ji xeynî varyanta Lescot bikin em serê pêşî wek qayîdeyêke klasîk dibînin ku berîya Lescot jî dîsa kurdologên biyanî li ser vê destanê xebitîne. Ji hêla A. Socin ve di sala 1890î de, li Petersburgê (niha Lenîngrad), varyaneteke *Memê Alan* bi navê *Mem û Zîn* bi elmanî hatiye nivîsandin. Rohat Alakom behsa vê berhemê dike û dibêje varyanteke *Memê Alan* di nav berhevokekê de ye û ev berhevok ji aliyê A. Socin û E. Prym ve hatiye amadekirin¹⁵³ A.

¹⁵¹ <https://m.youtube.com/watch?v=PkQSfhLDXtg>. (12.07.2018).

¹⁵² Lescot, 2013, r. 7.

¹⁵³ Rohat Alakom, **Kürdoloji Biliminin 200 Yıllık Geçmişi**, Weşanên Deng, Stenbol 1991, r. 36.

Von Le Coq piştî Socin li Elmanyayê varyanteke vê destanê çap kiriye.¹⁵⁴ Oscar Mann, di salên 1906-1909an de, li Berlînê, bi elmanî û bi zaravayê soranî çap kiriye. Li gor Basil Nikitine parçeyê sereke yê koleksiyona Oscar Mann destana *Memê Alan* e.¹⁵⁵ (Nikitine gotiye *Mem û Zîn* lê ji ber ku ji bo destanê me navê *Memê Alan* tercîh kiriye, me go *Memê Alan*.) Hugo Makas di sala 1926an de çend versiyonên vê destanê nivîsandiye.¹⁵⁶ Sê kurdologên ermenî, bi sê versiyonan, li Rewanê, di sala 1933yan de ev destan çap kiriye.¹⁵⁷ Guhertoya me ya *Memê Alan* a Roger Lescot piştî varyantên jorîn di sala 1942yan de, li Bêrûdê, bi alîkarîya Celadet Bedirxan hatiye nivîsîn.

Mehmed Uzun, ji bilî varyantên hatine behskirin behsa varyanteke din dike. Uzun dibêje meriv divê li vê listeyê çapa ku Gerard Chaliand, bi navê 'Antlogie de la poesie populaire Kurde' li Parîsê derxistiye zêde bike û dibêje di vê çapa nû de, fransîya destanê hatiye sererastkirin û tevî kurdîya wê hatiye weşandin.¹⁵⁸ Li gora ku Lescot dibêje ji van varyantan a herî birêkûpêk ya wî bixwe ye. Nûredîn Zaza jî di pêşgotina xwe ya di pirtûka *Memê Alan* de ji bo varyanta Lescot dibêje ev guherto ji gişan tekûztir e.¹⁵⁹ Lescot, guhertoya ku qeyd kiriye piştî ku ji bîst dengbêjan guhdarî kiriye, tomar kiriye. Li gora ku Lescot di destpêka berhema xwe de jî dibêje ev destan ji hêla gelek dengbêjan ve hatiye gotin, lê yek ji wan jî bi tevahî ne birêkûpêk e.¹⁶⁰ Lescot, di gelek kilamên dengbêjan de ji bo destana *Memê Alan* kêmasîyan dibîne û dixwaze bi her dengbêjekî kêmasîyên destanê temam bike. Bi rastî jî di varyantên hin berhemên folklorîk de ev kêşe heye. Vegêrên van berheman, an berhemê kêmasîyan an qeyda wan nivîsokan ye yan zimanê wan nayê fehmkirin an jî kêşeyên din ên bi vî rengî hene. Wek mînak, guhertoyeke *Memê Alan* ji hêla Zeynelabidîn Zinar ve, di kovara *Xwençeyê* de hatiye tomarkirin, lê di wir de jî heman pirsgirêk heye. Lewre di dema nivîsandinê de ji ber ku şerîta kasetê xira bûye, çîrok nivîsokan hatiye nivîsandin.¹⁶¹ Ji ber van egeran, Roger

¹⁵⁴ H.b., rr. 37-38.

¹⁵⁵ Basil Nikitine, *Kürtler*, Örgün Yaymevi, İstanbul 2015, r. 481.

¹⁵⁶ Lescot, 2013, r. 8.

¹⁵⁷ Roger Lescot, *Memê Alan* (Pêşgotin: Nûredîn Zaza), Weşanxaneya Orfeus, Stenbol 1996, rr. 39-40.

¹⁵⁸ Uzun, 2007, r. 39.

¹⁵⁹ Roger Lescot, *Memê Alan*, (Pêşgotin: Nûredîn Zaza), r. 40.

¹⁶⁰ Lescot, 2013, rr. 8-9.

¹⁶¹ Zeynelabidîn Zinar, "Memê Alan" *Kovara Xwençe*, Cild 8, Stockholm 1995.

Lescot piştî ku gelek guhertoyên *Memê Alan* guhdarî kiriye, xwestiye yeke nû ya têkel ava bike; varyanta dengbêj Miçoyê/Mişoyê Berazî ji xwe re kiriye bingeh, a Sebrîyê Mihacir ê li Bêrûdê jî ji xwe re kiriye alîkar û kêmasîyên van varyantan ên mayî jî bi guhertoyên din temam kiriye.¹⁶²

Ji xeynî çend varyantên *Memê Alan*, bi navê *Memê Alan* çend berhemên din hene ku ne rasterast be jî bi vê destanê re têkildar in. Di vî warî de bi navê *Memê Alan* pîyesek di sala 1919an de ji alîyê Evdîrehîm Rehmî Hekarî ve bi kurmancî hatiye nivîsandin, lê divê em vê destanê di kategorîyeke din de binirxînin. Lewre ji alîyê mijarê ve tu eleqeya vê pîyesê bi varyantên destana *Memê Alan* nemaye. Di vê pîyesê de dêyeke Mem heye û Mem zewicandî ye. Navê xanima wî Xezal e. Mem diçe şerê xaçperestan û ji bo hefteyekê ji malîyên xwe vediqete. Di pîyesê de serpehatiya Mem ev e.¹⁶³ Digel vê yekê, nivîskar navê *Memê Alan* li pîyesa xwe kiriye û naveroka pîyesa xwe li gor hizir û texeyûla xwe saz kiriye. Lehengên berhemê ji bo îslamê şer dîkin. Di vê pîyesê de Mem, li hember xaçparêzan neferekî micahîd e û ev leheng jîyan û hêzên kurdan ên serdema Selehadînê Eyûbî temsîl dîke.¹⁶⁴ Ji xeynî vê, ev pîyes di dîroka edebîyata kurdî de yekem pîyesa bi kurdî ye.¹⁶⁵

Bi navê *Mem û Zîn* şanonameyek bi soranî hatiye nivîsandin. Ev berhem yekemîn şanonameya Pîremêrd e û herwiha yekemîn şanonameya soranî ye.¹⁶⁶ Sê çapên vê berhemê hene û ev berhem li kurmancî jî hatiye wergerandin. Şanonameya *Mem û Zînê* ya Pîremêrd cara ewil di sala 1932yan de di rojnameya *Jîyanê* de wek rêzenivîs hatiye weşandin û di sala 1934an de jî ji alîyê çapxaneyê *Jînê* ve wek pirtûk hatiye çapkirin.¹⁶⁷

¹⁶² **H.b.**, r. 9.

¹⁶³ Necat Zivingî, *Zana û Rewşenbîr Evdîrehîm Rehmî Hekarî Jîyan, Berhem û Helbestên Wî*, Weşanxaneya Avesta, Stenbol 2015, rr. 57-67.

¹⁶⁴ Uzun, 2007, r. 71.

¹⁶⁵ Zivingî, **h.b.**, r. 57.

¹⁶⁶ Pîremêrd, *Mem û Zîn Şanname*, Memê Mala Hine (Amd.), Weşanxaneya Peywend, Stenbol 2016, r. 13.

¹⁶⁷ **H.b.**, r. 7.

1.2. Rûdan di Memê Alana Roger Lescot de¹⁶⁸

Elî, Emer û Elmas Beg sê bira ne. Li bajarê Mixribê dijîn û mîrên vî bajarî ev her sê bira ne. Mezinên wî bajarî ne, lê kordûnde ne, anku zarokên wan çênabin. Rojeke Cejna Qurbanê dev ji koşk û serayên xwe berdidin, cilê derwêşan li xwe dikin û berê xwe didin çolan û wisa bêçare li dermanekî digerin. Li cihekî rûdinin, keseran dikişînin, li ber xwe dikevin û digirîn. Ji nişka ve Xocê Xidir li wan dibe beyan. Sêvekê dide wan û dibêje şûna ku hûn berê xwe bidin çolan, feqîran têr bikin, cilan li wan bikin û qurbanan bidin. Xocê Xidir dibêje piştî vê yekê jî berê xwe bidin taxa qureyşîyan û bi qewlê eshabîyan ji Elî Beg re qîza mîrê qureyşîyan bixwazin, lê dema zarokê wan çêbû bêyî min navekî lê nekin. Her sê beg, van daxwazan yek bi yek bi cih tînin. Elî Beg, bi qîza qureyşîyan re dizewice, zarokekî wî çêdibe. Heta ku Xocê Xidir beyan nebe Elî Beg nahêle kesek navekî lê bike. Xocê Xidir paşê dîsa xuya dibe û navê Memê Alan li wî zarokî dike. Memê Alan li ba melayekî diwazdeh ilm dixwîne, ji her alîyan ve wek mîrekî tê rakirin û dema dibe xortê çardeh salî wek qralê kurdan tê naskirin.

Rojekê, xelkên Mixribê li behrê cinawirekî dibînin û wî digirin. Lê dinêrin ku canîyekî behrê ye. Gazî Mem dikin, Mem dibîne ajolekî kûvî ye û kesek newêre xwe nêzikî wî bike. Xalê Mem tê, wî hespê behrê kedî dike û ew dibe hespê Memê Alan. Navê wî jî dibe Bozê Rewan.

Li Cizîrê bi navê Zîn, keçek heye. Xwişka wê Sitî ye, birayê wê yê mezin jî Mîr Ezîn e. Zîn, Sitî û Mîr Ezîn zarokên Mîr Zengîn in. Mîr Zengîn miriye û rêveberîya Cizîrê di destê kurê wî Mîr Ezîn de ye.

Şeveke nivê şevê, sê perîyên bi navê Tavbanû, Heyvbanû û Stêrbanû li hev dikin ku Zînê bibin bajarê Mixribê û wê û Memê Alan bigihîjînin hev. Dema Zîn razayî ye tên odeya wê, navê perîyan dixwînin û pif dikin serê. Bi rêya cin û perîyan wê hildigirin, dibin qonaxa Mem û datînin odeya wî. Çendekê her du wisa di xew de dimînin, paşê her sê perî çend ayetan dixwînin, pif dikin rûyê wan û ew ji xew radibin. Mem û Zîn li wir

¹⁶⁸ Roger Lescot, 2013.

bi awayekî matmayî hev dibînin. Dikin nakin fehm nakin ku çî bi serê wan de hatiye. Zîn dibêje ev der koşka min e û çîl û yek carîyeyên min hene, Mem jî dibêje ev der koşka min e û hezar û pênc sed kurd di bin emrê min de ne. Zîn, gazî carîyeyên xwe dike tu kes nayê, lê dema Mem gazî xortên kurdan dike tev tèn ber derîyê Mem. Li ser vê yekê, Zîn li ber xwe dikeve û êdî deng nake. Mem dibêje ev hikmeta Xwedê ye, em heta sibê wek xwişk û bira rûnin û serê sibê bila şêx û mela werin mehra me bikin, em bizewicin. Wê şevê soz didin hev, gustîlên xwe bi hev diguherînin û dikevin xew. Berîya ku bibe sibeh, her sê perî Zînê vedigerînin Cizîrê. Serê sibê her du jî radibin ku dîsa li koşkên xwe ne. Gava li tilîyên xwe dinêrin û gustîlan dibînin fehm dikin ku serborîyên wan ne xewn in. Bi vî awayî dil dikevîne hev. Her du jî ji kerba hev nexweş dikevin, hekîm û şêx ji bo wan tu çare û dermanan nabînin. Piştî vê yekê, Memê Alan biryar dide ku here Cizîrê, Zînê bibîne û mirazê dilê xwe û wê bike. Pêşî malbata Mem jê re dibe asteng, lê paşê lê dinêrin ku neçe, dê ji kerban bihele, destûra wî didin.

Mem bi rê dikeve, di rê de leqayî Xocê Xidir tê. Xidir, şîretan lê dike û jê re dibêje Beko bi rêya remlan dizane ku tu yê biçî Cizîrê, dê qîza xwe bişîne ser rêya te, heke were pêşîya te û bibêje ez Zîn im, jê bawer neke. Destê xwe li piştê Mem dide û xatir jê dixwaze. Qîza Beko tê pêşîya Mem, dike nake nikare Mem bixapîne, lê bela xwe ji Mem venake. Qîza Beko dibêje heke tu min jî bi Zînê re bibî Mixribê ez ê bela xwe ji te vekim û alîkarîya te bikim. Mem lê dinêre ku çare tune ye, vê xwesteka qîza Beko mecbûrî qebûl dike. Ji qîza Beko agahîyan digire ku Cizîr cihekî çawa ye û kevneşopîya wê derê hîn dibe. Qîza Beko, îtîraf dike ku bavê wê mirovekî fesad e û bi rêya remlan bi gelek tiştan dizane. Qîza Beko ji Mem re dibêje "Ji bavê min bawer neke, ji bo ku tu meqseda xwe bibî serî here cem Celalîyan. Celalî sê bira ne. Navê wan Hesên, Çeko û Qeretacîn e. Ew pismamên Zînê ne, dê karê te hal bikin." Mem rêya xwe didomîne, pêşî rastî Beko tê û nakeve xefka wî. Paşê hêsîrekî dibîne û jê hîn dibe ku Zîn nexweş e. Hêsîr dibêje pereyên te tune bin tu nikarî li vê derê tişteki bikî. Mem dibêje heqîba hespê min tije cewherdaş in. Hêsîr dibêje ew li vê derê pere nake û berê wî dide mezada hespan ku Mem, hespê xwe Bozê Rewan bifiroşe. Li wê derê kalekî dewlemend rastî Mem tê û nahêle wî hespê heyf bifiroşe. Ev kal jî piştî ku hîn dibe armanca Mem çî ye

berê wî dide mala Celalîyan. Piştî çend lêgerîn û pirskirinan Mem xwe digihîjîne mala Celalîyan.

Li alîyê din şeş meh çêbûne ku Zîn ji kerba Mem nexweş e û di nav cihan de ye, naxwe û venaxwe. Rojekê, Zîn carîyeya xwe ya bi navê Rihanê dişîne ser Kanîya Qestelê ku jê re avê bîne û vexwe, Rihan gava diçe wir dibîne ku va ye Mem hatiye mala Celalîyan. Di cih de tê ba Zînê û xeberê digihîne wê. Zîn pêşî bawer nake, lê piştî ku qanî dibe kincên xwe yên reş ji xwe dike û bi ser xwe ve tê.

Mem, diçe cem her sê birayên Celalî, hewl dide ku derdê xwe ji wan re bibêje. Dixwaze ku derdê xwe li ba Hesen(ji her sê birayan ê mezin e) bibêje, lê dike nake nikare. Ji ber ku Çekoyê birayê Hesen, sê sal in ku bi Zînê re destgirtî ye. Ji ber vê Mem di şermê de dimîne. Hesen soz dide Mem ku di dilê wî de kî hebe jî dê alîkarîya wî bike, lê dinêre ku Mem sira dilê xwe eşkere nake, nizane dê çi bike. Birayê Hesen ê biçûk, Qeretacîn, ji Hesen re dibêje jixwe Zîn ji nexweşanîya xwe xilas bûye û xeber şandiye qîzên Cizîrê ku tev de biçin Kanîya Qestelê. Dema diçin ser kanîyê, Zîn û hemû qîzên Cizîrê bi hev re diçin û di ber mala Hesen re derbas dibin. Li hêvîyê dimînin ku qîz derbas bibin û ew jî bi dizîka li Mem binêrin ku serdilka Mem kîjan e. Mem, ji paceya Sitîyê (Sitî, jina Hesen e û xwişka Zînê ye.) Zînê dibîne û aqil diavêje. Celalî vê yekê dibînin û fehm dikin ku serdilka Mem, Zîn e. Birayên Celalî; Hesen, Çeko û Qeretacîn soz dane ku mêvanê wan kî jî bicibîne dê wê ji Mem re bînin heta dibe ku ev kes jina Hesen, Sitî be jî. Çeko jî gotiye ku ew kes Zîna destgirtîya min be jî ez ê bidim Mem, lê piştî ku hîn dibe serdilka Mem, Zîn e; xîreta wî tehemûl nake ku destgirtîya xwe ya sê salan bi destê xwe teslîmî mirovekî xerîb bike. Ji ber vê herçiqas soz dabe birayên xwe jî, ji soza xwe vedigere, li ber kekê xwe Hesen radibe û dibêje ez vê yekê qebûl nakim. Çeko, bi Hesen û Qeretacîn re pev diçe. Piştî Çeko ji kekê xwe yê mezin ji Hesen lêborîna xwe dixwaze û li hev tên. Çeko, destgirtîya xwe ya sê salan ji bo Mem feda dike û her sê bira bi hev re heta dawîyê piştgirîya Mem dikin. Hesen, ji Mem re dibêje biçe ser Kanîya Qestelê û qîza ku tu ji xwe re bicibînî, bîne. Mem diçe, ji nav hezar û du sed keçikan Zînê nas dike. Herçiqas jinên Cizîrê yên Kanîya Qestelê hêzara(çarşev)

xwe ji ser rûyê xwe rakin jî Zîn serê pêşî hêzara xwe ranake heta ku Mem wê qanî dike. Li vir li ser zewacê diaxivin, hezkirinên xwe ji hev re dibêjin.

Li alîyê din Celalî, di meraqa Mem de ne û dest bi hesabên zewaca Mem û Zînê dikin. Çeko û Qeretacîn diçin pey Mem ku wî bînin, dibînin ku ebebozên(xelkên Cizîrê) Cizîrê bi hevdişîna Mem û Zînê hesiyane û gihîştine hev ku biçin zirarekê bidin wan. Birayên Celalî Mem xilas dikin û tînin mala Hesên, Zîn jî vedigere qonaxa xwe.

Beko wezîrê mîrê Cizîra Botan e û ji Celalîyan aciz e. Piştî hevdişîna Mem û Zînê dizek vê xeberê digihîne Bekoyê Ewan. Beko dizane ku mîr jî ji hebûna pismamên xwe yên Celalî aciz e, nebûkarîyan (îftîrayan) li wan dike û ji mîr re dibêje Celalî dixwazin qralê kurdan, Memê Alan, bixin şûna te. Mîr sor dike û wî qanî dike ku planekê bi hev re çêbikin. Plana Beko ew e ku gazî Mem û Celalîyan bike, xwarinekê bide wan, di kêlîya xwarinê de fermaneke sixte bîne, di wê fermanê de bibêje şerê eceman dest pê kiriye û berê her kesî bide rêwîtiyê û di wê kêlîyê de jî jehra maran têxe nav xwarina Mem û wî bikuje. Mîr, Beko, birayên Celalî û Mem bi hev re diçin seferê, planên Beko heta ku diçin şer bi ser dikevin, lê di rêya seferê de Mem xwe bi qestî birîndar dike û vedigere Cizîrê, cem Zînê. Beko jî bi hevkarîya mîr fermaneke din a sixte derdixe ku tê de dibêje şerê eceman xilas bûye. Siwarîyên wan jî vedigerîne Cizîrê. Di vê navberê de Celalî ditirsin ku dema bigihîjin Cizîrê, mîr bi ser Mem û Zînê de bigire û xwîn birije. Hesên, ji birayên xwe re dibêje hûn her du bi qestî bikevin pêşbazîya hespan, berî me xwe bigihînin Cizîrê û xebera Mem û Zînê pê bixin ku va ye mîr tê, bila tevdîra xwe bigirin. Dema birayên Celalî hespê xwe dibezînin, Beko fehm dike ku dê Mem xilas bikin, ji mîr re dibêje ku heqê her kesî ye zû bigihîjin malbata xwe û nahêle birayên Celalî zûtir herin, hemû siwarî hespê xwe dibezînin û tev bi hev re digihîjin Cizîrê. Dema mîr tê koşka Zînê Mem ji nişka ve, Zînê di bin hewranîya (kurk) xwe de vedişêre. Mîr dema dibîne ku Mem li mala wî ye zehf aciz dibe. Sitî tê, Mem gulîyên Zînê di bin hewranîya xwe de nîşanî Sitîyê dide û Sitî di cih de baz dide ba Hesên û xebera wî pê dixê. Dema Hesên tê, Mem ji dûr ve gulîyên Zînê şanî Hesên jî dide û Hesên dibîne ku va ye Mem û mîr nîqaşê dikin û dê rabin hev. Hesên, li ser vê yekê dibeze mala xwe, pez û dewaran dide ber şûran û Sitîyê dişîne cem mîr ku bi hawara wî

ve were. Armanca Hesên ew e ku bala mîr bikişîne ser xwe, wî ji koşkê derxe û di wê kêlîyê de Zîn ji bin hewranîya Mem derkeve û Mem û Zîn ji xezeba mîr xilas bibin. Sitî, meseleyê ji mîr re dibêje. Mîr dike ku here ba Hesên, lê Beko nahêle ku here. Beko ji mîr re dibêje ev xefka Celalîyan e, heke tu herî her kes dê bibêje ji ber qralê kurdan revîya, mîrîtiya te dê ji destê te here. Hesên dibîne ku mîr nayê agir berdide qesr û qonaxan, lê dîsa Beko dibe asteng ku mîr here. Hesên dinêre ku nabe, vê carê milê kurê xwe yê biçûk digire û wî diavêje nava agir. Sitî vê neqlê bi dilekî şewitî dike qêrîn û hawara xwe digihîne mîr. Herçiqas dîsa Beko bixwaze pêşîya Mîr bigire jî mîr şiqamekê lê dixê û diçe bi hawara Hesên ve. Di wê kêlîkê de Zîn ji bin hewranîya Mem derdikeve, xwe di paceyê de berdide odeya carîyeyan. Beko vê dibîne û dike hawar ku mîr pê bihesîne. Mîr bi dengê Beko ve tê û jinekê dibîne ku xwe di paceyê de berdide, lê baş nabîne ku ew jina wî ye yan xwişka wî Zîn e. Şûrê xwe dikişîne û berê xwe dide Mem ku wî bikuje, Mem jî şûrê xwe dikişîne û radibin hev. Sitî vê dibîne, baz dide ba Hesên û jê re vê meseleyê dibêje. Hesên, îcar biryar dide ku her tiştî eşkere ji mîr re bibêje. Hesên, tê ba mîr û dibêje hal û meseleya Mem û Zînê ev e, ew ji hev hez dikin û em jî dixwazin ew bigihîjin hev. Mîr aşt dibe. Bi hev re diçin agirê ku Hesên dadabû dîtîmirînin. Ji ber ku kurê Hesên û Sitî jî di nav agir de mabû, Sitî li ser kurê xwe digirî. Mem diayekê dike, bi awayekî mucîzevî kurê Hesên ji nav agir derdixê ku tiştêk bi wî zarokî nehatiye.

Li aliyê din ecem dikevin sînoren kurdan û mîr gazî Celalîyan dike ku herin şerê eceman. Celalî diçin, xanîyên xwe teslîmî Mem dikin. Çûna Celalîyan ji Beko re dibe fersend û dike ku mîr leyistika kişikê deyne û gazî Mem bike. Mem û mîr bi kişikê dileyizin, Mem sê destan ji mîr dibe. Mem dike bi ser bikeve, lê ji bo Mem bi ser nekeve Beko cihê Mem û mîr diguherîne ku berê Mem bide Zînê û Mem di listikê de bi ser nekeve. Mem, Zînê dibîne û aqil diavêje, mîr şeş destan jê dibe. Piştî Mem têk diçe li gor bazara wan wî diavêjin zindanê. Mem sê rojan di zindanê de bê nan û av dimîne. Di van sê rojan de kesek xeberê ji Mem hilnayîne. Zîn dikeve şînê. Sitî, xulaman dişîne der û deveran, lê kesek Mem nabîne. Roja sisêyan qîza Beko hinareke bijehr dibe Zînê û dibêje Mem di zindanê de ye, ez hevala we me, ji bo ku Mem baş bibe divê vê hinarê

bixwe. Zîn radihiye hinarê, diçe zindanê û wê hinarê dide Mem. Berîya ku Zîn biçe zindanê, kalê Mem hatiye xewna wî û Mem, bi rêya xewnê ji kalê xwe hîn bûye ku di wê hinarê de axûya maran heye. Ji Zînê re dibêje ev hinar jehrîn e, lê herçiqas Zîn bixwaze jê re bibe asteng jî Mem wê hinarê bi zanebûn dixwe. Ji Zînê re dibêje tu yê jî heft rojên din li pey min werî û em ê li axretê bigihin hev. Mem dimire. Zîn xebera mirina Mem dişîne ji Sitî re. Sitî, Bozê Rewan ji tewlê derdixe, Mîr Şemê pismamê xwe lê siwar dike, bi kaxizekî quncika wî şewitî xeberê dişîne Celalîyan. Celalî ji şerê eceman vedigerin. Mem li Cizîrê vedişêrin. Celalî dixwazin ku mîr bikujin, lê Zîn nahêle. Zîn; reşa xwe girêdide, ji kerban porê xwe kur dike, dikeve nav cihan û heft rojên din dimire. Zîn li rex Mem vedişêrin. Zîn piştî mirina xwe tê xewna mîr. Mîr diçe ser tirba wan, dibîne ku va ye Mem û Zînê destên hev girtine. Mîr li ser vê yekê, li kirinên xwe poşman dibe, fermana kuştina Beko derdixe. Beko direve çolan, xwe vedişêre. Paşê ji alîyê bexçevanekî ve tê dîtin. Baxçevan, bi micirfa(bêr) xwe derbekê li serê wî dide, xwîn ji serê wî tê û direve. Dema baxçevan dide ser Beko ku wî bikuje; Beko, di wê kêlîyê de di nav tirba Mem û Zînê re derbas dibe û dilopek xwîna Beko dikeve navbera Mem û Zînê. Ji wê çilka xwînê strîyeke mezin şîn dibe û destên Mem û Zînê ji hev diqetîne.

Celalî biryarê didin ku xebera malbata Mem pê bixin ku Mem miriye, mîr Şemê pismamê xwe li hespê Bozê Rewan siwar dikin, şûr û cilên Mem didinê û berê wî didin Mixribê. Ji ber ku Bozê Rewan hespekî ji xeybê ye, bi rêya Mixribê dizane. Mîr Şem digihîje Mixribê, xebera mirina Mem dide Mixribîyan, şûr û cilên wî teslîmî wan dike. Piştî ku sê rojan şîne digirin, Beglîyê kurê xaltîka Mem siwarîyan amade dike û bi hev re tî Cizîrê. Beglî û siwarîyên wî, pêşî serdana gora Mem û Zînê dikin, şîna xwe digirin. Piştî Beglî; Mîr Şem, Mîr Ezîn û Celalîyan dide alîyekî, emir dide leşkeran, sê roj û sê şevan bajarê Cizîrê wêran dike. Paşê Beglî dîsa diçe ser tirba Mem, jê re dibêje me heyfa te ji wan hilanî. Li dawîyê Beglî li Bozê Rewan siwar dibe û bi leşkerên xwe re vedigere Mixribê.

1.3. Koka Dîrokî ya Destana Memê Alan

Memê Alan, destaneke folklorîk a kevnar e. Ev destan di nav gel de wek *Memê Alan* an jî *Mem û Zîn* tê zanîn. Lê tê dîtîn ku herçiqas du navên wê hebin jî di varyantên di nav gel de *Memê Alan* û *Mem û Zîn* heman destan in. Tenê li gor herêman varyantên wan ên cuda peyda bûne. *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî jî li ser varyanteke *Memê Alan* a folklorîk/çîrokî ava bûye. Lê dema lêkolînê me dît ku di lîteratûra kurdî de dema *Mem û Zîn* tê gotin mesnewîya Ehmedê Xanî tê fehmkirin, *Memê Alan* bê gotin a folklorîk tê fehmkirin. Kurdologên wek Roger Lescot û Joyce Blau jî li ser vî fikrî ne ku *Memê Alan* a folklorî ye, *Mem û Zîn* mesnewîya Ehmedê Xanî ye.¹⁶⁹ Celadet Bedirxan jî ji bo ya folklorîk dibêje *Memê Alan*, ji bo mesnewîya Xanî jî wiha dibêje: "Ji esera Xanî re Memozîn dibêjin. Ev gotin ji du bêjeyan bihevketî ye. Mem û Zîn; navên qehremanên çîrokê. Lê melayên kurdan ew xistne şikilê Memozîn û îro jê re Mem û Zîn bêtir Memozîn tête gotin."¹⁷⁰ Em jî di vê xebata xwe de li pey van kurdologan çûn; ji bo ya gelêrî me go *Memê Alan*, ji bo mesnewîya Ehmedê Xanî me go *Mem û Zîn*.

Ji bo destana *Memê Alan* di nav gel de bawerîyeke wisa heye ku ev destan li Cizîrê qewimîye. Yek ji delîla gel a herî xurt ew e ku gorên Mem û Zînê li Cizîrê ne û îro jî her roj bi dehan an bi sedan mirov diçin serdana gorên wan. Anku gel wisa bawer dike ku bûyerên vê destanê rast in. Wekî ku me li jorê dîyar kiriye *Leyla û Mecnûn* bi bingeha xwe ji çîrokeke erebî ye. Li gor tê gotin ku helbestvanek bi navê Qeys li ser dotmama xwe Leyla helbestên evîni gotiye û ev çîrok paşê bûye yek ji mesnewîyên herî navdar ên erebî û Rojhilatî. Mimkun e ku *Memê Alan* jî li ser bûyereke rasteqîn ava bûbe û hêdî hêdî di folklorî kurdî de varyantên wê yên din çêbûbin û pirole lê hatibin zêdekirin. Herçiqas em li ser dîroka derketina vê destanê ne xwedî agahîyên teqez bin jî em pê dizanin ku di *Memê Alan* de pirolekirin gelek in, ji ber ku hin bûyer û qewimînên vê destanê bûyerên durrî rastîya jîyanê ne. Lê hin beş jî hene ku herçiqas durrî rastîyê xuya bin jî mimkun e ku di bawerîyên berê yên kurdan de hebin û di wan zemanan de di

¹⁶⁹ Michael L. Chyet, "Mem û Zîn: Şax û Şovên Zargotî û Şîra Ehmedê Xanî", **Kovara Çira**, Hejmar 7, Swêd, payîz 1996, r. 28.

¹⁷⁰ Mîr Celadet Alî Bedir-Xan, "Memozîn", **Kovara Hawar**, Hejmar 43, Weşanxaneya Belkî, Stenbol, 2012, r. 738.

nav destanê de bi cih bûbin. Anku ev pirolekirin dibe ku bi vê mijarê re têkildar bin. Wek mînak; Tavbanû, Heyvbanû û Stêrbânû hene ku ev perî wek xwedawendên cuda yên wek Yewnanan xuya ne.

Em li gor dîrokê li rastî yan jî xeyalîbûna vê destanê binêrin divê em li pey şopa hin navên lehengên destanê bikevin. Lewre bi alîkarîya dîrokê mirov dikare hin hêmanên destanê şîrove bike û herçiqas ne teqez be jî mirov dikare bibe xwedîyê fikrekî. Mirov dikare jî navê Mem dest pê bike. Dîyar e ku Mem kurtkirina Mihemed e. Mihemed jî navê wî pêxemberî ye ku wî îslam damezirandiye. Heke em werin ser paşnavê Alan, wek tê zanîn di dîrokê de paşnavên kurdan; herêmên wan, eşîrên wan, navê bavê wan, carinan jî navê dêya wan sembolîze dikin. (Ev nerît herçiqas îro wek berê ne xurt be jî hê jî di nav gund û warên kurdan de berdewam e.) Ji bo paşnavê Alan, mirov dikare heman tiştî bibêje. Nûredîn Zaza, ji bo vê paşnavê di pêşgotina çapeke *Memê Alan* de wiha dibêje: "Kurdên Îranê ji welatê navbera Suleymanî û Bane re jî Alan dibêjin. Navê çemê ku, li dora Rewandizê, ji Kalêfan derdikeve Alûna ye. Dîroknivîsekî romanî, Plîne (Plîn) jî behsa mîletekî Alûnî dike ku li wan deran rûdinişt. Lê her wekî tarîxa Kurdistanê û nemaze ya rûniştimanên wê baş ne hatiye ders kirin, di vî babetî de jî zanîna me bi tenê texmînî dimîne."¹⁷¹

Lescot, ji bo paşxaneyê bikaranîna paşnavê Alan wiha dibêje: "Navê Alan piştî Mem û Zîna Ehmedê Xanî ketiye devê dengbêjan. Her wekî bavê Memê berdevkê mîrê Botan bû û di şeran de ala wî hildigire ev leqeb li Mem tê kirin. Di wextekî de bakurê Qefqesya ta çemê Tûna di destê mîletê Alen de bûye. Dîroknivîsên Rojhilat Alen kirine Alan."¹⁷² Li gor Lescot mesnewîyê bandor li ser a gelêrî kiriye. (Lescot ji alîyekî ve dibêje navê "Alan" ji peyva "Al" anku "beyraq" tê, ji alîyekî ve jî behsa grûbeke bi navê "Alen" dike û dibêje peyva "Alan" ji vir tê.)

Li gor Celadet, *Mem û Zîna Xanî* bandora xwe li ser *Memê Alan* kiriye. Celadet wiha dibêje: "Belê feqehên ko di medresan de Memozîn dixwendin, di civatên begler û

¹⁷¹ Lescot, 1996, r. 47.

¹⁷² Lescot, 2013, r. 13.

axeleran de qesîdeyên Xanî bi saz û qeyde digotin. Dengbêjên ko di wan civatan de qesîdeyên Xanî seh dikirin hin birên wan qesîdan bi islûbên xwe dixistin kilam û stranen xwe û bi vî awayî di Memê Alana di wî walatî de hin tişt dihatin guhartin. Bivê nevé wan dengbêjan qesîdeyên Xanî xelet û li gora xwe seh dikirin û stranên xwe bi vî terzî diedilandin. Bi vî awayî Memê Alana xelkê ji Memozîna Xanî carina tiştine welê digirtin ko Xanî ew bi xwe tucaran ne goti bûn."¹⁷³

Li gor Hikmettin Attî, piştî ku *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî hatiye nivîsandin, ji ber bandora vê mesnewîyê hin varyantên *Memê Alan* wek *Mem û Zîn* hatine binavkirin.¹⁷⁴ Nûredîn Zaza jî dibêje hinek dibêjin ev nav piştî *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî ketiye devê dengbêjan."¹⁷⁵

Lescot, piştî ku îhtimala rastbûna destanê dinirxîne û dibêje ku di destê me de agahîyên wisa teqez tune ne ku em hîpotezekê li ser bingeha *Memê Alan* formulîze bikin û behsa çîrokeke arkaîk a ku di nav barbarên Asyayî de tê vegotin dike. Di vê çîroka Zariadres (mêr) û Odatis (jin) de tê dîtin ku honaka vê çîrokê û ya *Memê Alan* gelekî dişibin hev. Ji vir em pê derdixin ku Lescot wisa difikire ku destana *Memê Alan* jî bingeha xwe ji serdemên arkaîk digire. Bi giştî ji bo berhemên folklorîk di lîteratûra folklorê de ev fikir serdest e ku berhemên folklorîk di nav xwe de hêmanên antîk ên dîroka wan nedîyar dihewînin.

Lescot, di destpêka berhema xwe de şecereya Mîr Ezîn jî derdixe û li gora ku ew dibêje di dîroka Kurdistanê de du Mîr Ebdal hene û îhtimal e ku Mîr Ezîn kurê yek ji van mîran be. Hin lêkolînerên wek Ebdurreqîb Yûsif, H. Mem û Alaeddîn Seccadî angaşt dikin ku dîroka qewimîna vê destanê kifş e. Ebdurreqîb Yûsif wiha dibêje: "Koçkirina van her du aşiqên kurd ên nemir; Memê Alan û Sitiya Zîn, di sala 854ê hicrî (1451ê mîladî) de bûye."¹⁷⁶ Digel vê yekê Ebdurreqîb Yûsif wisa bawer dike ku evîna

¹⁷³ Mîr Celadet Alî Bedir-Xan, "Memozîn", **Kovara Hawar**, Hejmar 43, Weşanxaneya Belkî, Stenbol, 2012, r. 738.

¹⁷⁴ Attî, **h.b.**, r. 1.

¹⁷⁵ Lescot, 1996, r. 46.

¹⁷⁶ Ebdurreqîb Yusif, **Dîwana Kurmancî Şairên Klasîk ên Kurd**, Weşanxaneya Dîwan, Stenbol 2012, r. 117.

Mem û Zînê li Cizîrê qewimîye anku li gor wî ev bûyer rast e.¹⁷⁷ H. Mem dibêje di sedsala 11, 12, 13an de herî zêde di çardehan de ev destan çêbûye.¹⁷⁸ Alaeddîn Seccadî jî di berhema xwe ya bi navê *Mêjûyî Edebî Kurdî* de dibêje ev bûyer di 1350î de çêbûye.¹⁷⁹ Ev lêkolînerên ku behsa wan tê kirin li gor xwe angaşên xwe dispêrin hin bûyer û qewimînên dîrokî û xwe digihînin van encaman, lê her çî be bila bibe ji bo berhemeke wiha ku di erdnîgarîyeke berfireh de, bi gelek varyantên xwe bêserûber belav bûye; îdiakirina dîrokeke kifşkirî li derveyê zanista folklorê ye. Lewre ji bo gelek berhemên folklorîk ev helwest ne helwesteke zanistî ye. Mirov dikare li pey şopa wê ya dîrokî bikeve, lê nikare rasterast dîroka bûyeran derxe û bibêje ev bûyer li filan derê, di filan dîrokê de qewimîne. Lewre berhemên folklorîk bingeh û jêderka xwe di nav dîrokê de winda dikin û rêça wan ewqas ne zelal e. Heke jêderka wan bûyereke dîrokî be û ew bûyer bi rastî qewimîbin jî bi demê re ji wê rastîyê dûr dikevin, teşeyeke nû digirin. Ji ber van egeran divê mirov îdiayên wisa teqez neke û misêwa derîyekî vekirî bihêle.

Nûredîn Zaza, li ser bingeha vê destanê wiha dibêje: "Bingehê wê ji Isa pêxember pir wê da ye, lê avahiyên bêhejmar li ser hatine danîn û gelek rengareng bûye."¹⁸⁰ Zaza dibêje Melayê Cizîrî jî di berhema xwe de behsa Mem dike û dibêje li gor dîroknivîsê Danîmarkî yê Îrannas ê bi nav û deng A. Christensen, destaneke wek a *Memê Alan*, hezar sal berî Îsa pêxember di nav miletên arî de pir belav bûbû.¹⁸¹ Qesta Zaza ya ji vê destana arî, destana Zariadres û Odatis e ku Lescot jî behsa vê destanê dike. Zaza dibêje li gor dîroknivîsê danîmarkî Christensen; wek gelek çîrok, destan û efsaneyên Îranî, ev çîrok jî ji Rojhilat hatiye Rojava.¹⁸² Bi kurtasî em dikarin bibêjin ku Zaza jî li ser fikrê Lescot e.

Li gor teorîya rêbaza morfolojîk a Propp, kok û dîroka çîrokê zêde ne girîng e, anku ne girîng e çîrok li ku derê, kengî û ji aliyê kîjan civakê ve hatiye afirandin û belav

¹⁷⁷ H.b., rr. 118-119.

¹⁷⁸ H. Mem, *Rastiyên Destana Memê Alan*, Weşanxaneya Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol 2006, r. 71.

¹⁷⁹ Attî, h.b., r. 32.

¹⁸⁰ Lescot, 1996, r. 41.

¹⁸¹ H.b., r. 42.

¹⁸² H.b., r. 44.

bûye.¹⁸³ Ya girîng fonksîyona wan e û wî xwestiye rayên van fonsîyonan derkevin holê.¹⁸⁴ Rêbaza wî li ser du bingehan ava bûye: Yek fonksîyon, a din jî rol e. Fonksîyon li gor Propp, parçeyên bingehîn ên çîrokê ne, rol jî bi tevahî heft heb in. xayîn, bexşger, alîkar, prenses, fesad, leheng, lehengê derewîn.¹⁸⁵ Dema em dêhna xwe bidinê, piranîya van rolan di gelek çîrok û destanên kurdî de hene (destana *Memê Alan* jî tê de). Lê ev rêbaz nemaze ji bo çîrokên kurdî yên cin û pîrhevokan maqûl tê dîtin.¹⁸⁶

Wek tê zanîn li ser rûyê erdê bi zêdebûna mirovan; dîn, ziman û neteweyên jihevçada derketine holê. Îdiayek ew e ku hemû mirov ji mirovekî zêde bûne. Li ser vê mijarê mirov bixwaze hinekî bifikire û berê xwe bide ramanên hin folklornasan, dê were dîtin ku paşxaneya berhemên folklorîk jî têkildarî hev in. Di vî warî de em dikarin behsa teorîya dîrokî - erdnîgarî (yan jî finî - erdnîgarî) bikin, lewre kesên ji vê ekolê li pey koka çîrokan gerîyane û li ser vê çend tesbît kirine. Ev teknîk, ji teorîyê bêhtir wek metodekê tê binavkirin.¹⁸⁷ Li gor vê metodê çîrokeke ku di nav sedan varyantan de belav bûye, divê koka xwe ji dahênandineke bîrewer standibe û ev tişt di wextekî de û di cihê de çêbûbe.¹⁸⁸ Piştî vê jî ev çîrok divê ji cihê ku hatiye afirandin di nav kembereke her ku diçe fireh dibe de gerîyabe û bi vî awayî berdewam kiribe.¹⁸⁹ Li gora ku Bedran Hîkmet vediguhezîne "Damezirînerên ekola dîrokî-erdnîgarî, Julius û Kaarle Krohn îdia kirine ku vegotinên gelêrî ji dereke dîyar dertên û li herêmên dî û çandên dî belav dibin jî Tylor, Lang û Frazer ne bi vê nêrînê re ne. Bi nêrîna wan, li her devera cuda, çand û folklor bi regekî paralel pêş ketiye."¹⁹⁰ Folklornas Edward Tylor li ser vê hevparîyê wiha dibêje: "Dema em mîten manendî hev ên herêmên cuda, ji bo berawirdîyê bisenifînin bi saya lêgerînên ku hatine çêkirin, di pêvajoya afirîner a mîtolojîk de em dikarin li pey şopa qanûneke wisa bikevin ku xwe dubare dike, birêkûpêk e û li gor aqil

¹⁸³ Yıldırım, Pertev û Aslan, **h.b.**, rr. 47-48.

¹⁸⁴ **H.b.**, h.r.

¹⁸⁵ **H.b.**, h.r.

¹⁸⁶ **H.b.**, h.r.

¹⁸⁷ Richard M. Dorson, **h.b.** r. 35.

¹⁸⁸ **H.b.**, rr. 35-36.

¹⁸⁹ **H.b.**, r. 35.

¹⁹⁰ Hîkmet, **h.b.**, r. 47.

e."¹⁹¹ Em ji vê tesbîta Tylor û yên ku wek wî difikirin fehm dikin ku hevterîbîyek (paralel) di navbera folklorên neteweyan de heye. Rexnegirê edebîyatê yê navdar ê Kanadayî Northrop Frye (1911-1991) di berhema xwe ya *Anatomy of Criticism* de angaşt dike ku ne tenê cureyekî edebîyatê, hemû cureyên edebîyatê, ji mîtan, bi taybetî ji jîyana lehengên mîtan hatine der.¹⁹² Li gor hin folkloran koka vegotinên gelêrî ji mîtan tê, li gor hinan jî koka wan ji rîtuêlên dînî tê û wan rîtuêlan jî mît li dora xwe afirandine. Li gora ku Hîkmet vediguhezîne Edward Tylor çespendineke wiha jî dike: "Di nava hemî civakan de ji alîyê rengê jîyînê, têgihên kevneşopî, dînî û edebî ve gelek lihevçûn hene. Sedema vê rewşê ev e ku bingeha tebîet, zêhn û ramana mirovan û pêşketina çanda mirovahîyê gelek dişibe hev."¹⁹³ Ji bo vê angaştê em dikarin mînakekê bidin. Wek me di beşên xebata xwe de dîyar kiriye *Memê Alan* bingeha xwe ji serdemên arkaîk digire û gelek alîyên hevpar ên vê destanê û destanên Rojava hene. Rudenko, di nivîseke xwe de behsa romaneke fransî ya bi navê *Tristan û Îzolda* ya sedsala 20î dike. Di vê berhemê de hêmanên wisa hene ku hem di *Mem û Zîn* û di *Memê Alan* de hene hem jî di nav folklorên mîletên din de hene. Rudenko ji bo van manendîyan wiha dibêje: "Qesta me binaxkirina Trîstan û Îzoldayê û tûmê li ser gora wan şînbûyî de ne, ku koka wê di navbera bedena wan de ne. A. N. Vêselovskî destnîşan dike ku ew bûyer di nav gelê Kêltan de jî heye. Em wê jî bibêjin ku di romana Kurdan a der heqê Mem û Zînê de, li wir, ku behsa binaxkirina wan tê kirin, tê şîrovekirin ku çawa di dema çalkirinê de Bekirê Ewan ê ji Mêrgewerê (ku paşê bi heqî tê kuştin) xwe li ser cenazê wan qûz dike û dilopeke xwîna wî dîniqûte navbera cendekên Mem û Zînê û çawa ji wê dilopê tûmek şîn dibe û ew tûm wan dûrî hev dixê, destê wan ji hev dike (Ev bûyer di folklorên gelê Yagnoban de jî derbas dibe)."¹⁹⁴ Di vê xalê de em mînakeke din bidin, em dibînin ku çîrokek ji alîyê Mustafa Aslan ve li herêma Mêrdînê hatiye berhevkerin ku ev çîrok û çîroka *Oedipus* jî ji hin alîyan ve dişibin hev. Ev çîroka ku Bedran Hîkmet sernavê wê wek *Qedera Xwedê* lê dike, ji alîyê Ramazan Pertev ve ji ber hevbeşîya wê ya bi çîroka

¹⁹¹ Segal, Robert A., **Mît**, (Türkçesi Nursu Özge), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2012, rr. 116-117.

¹⁹² **H.b.**, r. 116.

¹⁹³ Hikmet, **h.b.**, r.47.

¹⁹⁴ Î. A.Orbelî, **Li Muksê Folklor û Jiyana Rojane**, Sînan Hakan(Amd.), Weşanxaneya Nûbihar, Stenbol 2011, r. 103

Oedipus, wek *Odîpusa kurdî* tê binavkirin.¹⁹⁵ Mirov dikare bi vê mînaka *Qedera Xwedê* bibêje ku di hemû vegotinên folklorîk de ev tişt rewşeke asayî ye. Lord Raglan ku damezirînerê teorîya mît-rîtuel e¹⁹⁶ Li gora ku Bedran Hîkmet vediguhezîne li ser vê meseleyê wiha dibêje: "Di destpêkê de rîtuelên ayînî, rîtuelên qurbanîkirinê, bi taybetî jî rîtuelên qurbanîkirina mirovan hebûn. Dûre ev rîtuelên ayînî vedigerin formeke vegotinî an jî li dora wan vegotineke mîtîk tê rapêçan û ew dibin mît."¹⁹⁷ Anku li gor Raglan pêşî rîtuelên dînî hene, paşê mît ji wan çêbûne. Mît jî ne tenê hêmanên neteweyî ne, ev mît mîrateyên gerdûnî ne û malê hemû cîhanê ne.

Mehmed Uzun di zarokatîya xwe de li çîroka dengbêjekî guhdarî dike, piştî dibîne ku di *Seyahatnameya* Evliya Çelebi de jî çîrokeke bi vî rengî heye. Difikire û dibêje ne mimkun e ku vî dengbêjî berîya sedan salan ev çîrok ji Evliya Çelebi guhdarî kiribe û ne mimkun e li derekê xwendibe jî, lewre ew dengbêj bi xwendinê jî nizane. Dibêje motîf û temayên vegotinên Asûr-Babîlan û yên Gilgamêş jî di Tewratê de hene û mînakên bi vî rengî rêz dike.¹⁹⁸ Uzun, vê yekê wek serpêhatîyên însanî dibîne û wiha dibêje: "Di hemû deman de serpêhatîyên însanî yên mirovan gerdûnî ye. Hestên wan, jîyanên wan, bertekên wan, xeyalên wan, arezûyên wan, fantazîyên wan digel hemû taybetî, çêj û rengên herêmî bi ser sînoran dikevin. Însan û serpêhatî û hestên însanî me tevan eleqedar dike, em hemû hêmanên wê yên pir biçûk û pir bê qedir in. Ji ber vê yekê vegotin jî gerdûnî ne. Vegotin, kelam û cîhana vegotinê; bi awayekî nepenî ji astengî, sînor û deman derbas dibe û digihe hemû derên cîhanê. Dem diguhere, serdem, heyam û jenerasyon diguherin. Lê vegotin, kelam, deng, mirov, ku her yek ji van parçeyek ji me ye, dimînin."¹⁹⁹

Wek encam, tiştê ku mirov dikare bibêje ev e ku vegotinên folklorîk malên hemû cîhanê ne. Îro li ser rûyê erdê di gelek vegotinên gelêrî de hevşibîn hene û ya girîng jî ev e. Îhtimal heye hin hêmanên folklorîk ji serdemên arkaîk hatibin û xwe gihîştandibin

¹⁹⁵ Hîkmet, **h.b.**, r. 52.

¹⁹⁶ H.b., r. 47.

¹⁹⁷ H.b., r. 48.

¹⁹⁸ Uzun, 2006, rr. 25-26.

¹⁹⁹ **H.b.**, r. 26.

roja me. Tê dîtin ku berhema *Memê Alan* jî para xwe ji van hêmanên arkaîk û mîtolojîk girtiye û ew hêman bi xwe ve kaş kirine ber bi roja îro.

1.4. Destana Memê Alan ji Alîyê Sêwirandinê (Şayesê) ve

Destana *Memê Alan* ji hêla sêwirandinê ve xurt xuya ye. Em wisa hizir dikin ku ev taybetîya wê ji folklorê kurdî ya xurt tê. Ji ber ku folklorê kurdî bi taybetî ji hêla şayesên xwezayî ve bihêz e. Em van taybetîyan di gelek beşên destanê de dibînin. Ev şayes, çi fîzîkî be çi xwezayî be, ferq nake. Dema vegêr an jî dengbêj dest bi şayesê dîke wê dîmenê bi awayekî realist tîne ber guhdaran ku guhdar di nava destanê de wînda dibin û dikevin nav cîhana destanê ya realist. Pêkanîna vê rewşê bi behremendîya dengbêj ve girêdayî ye. Em dikarin bibêjin ku vegêrê destana *Memê Alan* a Roger Lescot jî xwedîyê vê qabilîyetê ye. Dengbêj Miço, dema Bozbelîyên Cizîrê heybeta Mem dibînin wê dîmenê wiha radixe ber çavên me:

*"Gava wan dît bi ser wan de hat siwarekî mîna padîşane
Gişkî rabûne ser lingane, bi hev re dikin gotin û şorane
Digotin: "Emê ji vî ra bigrin qedreke girane
Belkî merhemet di dil keve, bi me bide xerciyekê û çend perane!"
Gişkan bi edeb, mîna eskerê dewletê sekinîn û qor girêdane."²⁰⁰*

Di hin beşên destanê de tê dîtin ku dîmeneke bi coş û peraş li ber çavan tê raxistin. Guhdar, xwe di nava wê atmosfera bicoş de dibîne û hestîyar dibe. Yek ji van mînanan, dema mîr û siwarîyên wî ji şerê eceman vedigerin, derdikeve holê. Bezîna hespên wan wiha li ber çavan tê raxistin:

*"Hema bi xwe, hesp rakir çargavî tevî Bekoyê Şeytane
Dema siwaran dît mîr çû, tev da li pê bûne rêz mîna refê qulingane
Beko digot: Hîn niha hespê ji hev bi der kevin, wê xweya be kihêl kîjane
Bûbû qîre qîra siwaran li ser piştê kihêl û nijdiyane
Mîr Ezîn û Beko ketibûn pêş giyane
Siwarên bergîran di par ra dimane
Pêşî û paşîya siwaran ji hev nedibûn xweyan bi çavan e*

²⁰⁰ Lescot, 2013, r. 65.

*Heya di wan va xewinî Cizîra Botane.*²⁰¹

Di destanê de mekan jî tîn sêwirandin û em hîn dibin ku Mixrib bajarekî çawa ye. Wek mînak, dema Mem behsa xwe, qonaxa xwe û bajarê xwe ji Zînê re dike, ji şayesên vî bajarî em hîn dibin ku ev bajar li kêleka behrê ye. Dema perî Zînê tînin odeya Mem, Mem jê re qonaxa xwe disêwirîne û wiha dibêje:

*"...Ev her diwanzde ode mexsûsî van celeb meriyan e
Di qata ortê da rûdinin derebegî û mezinên kurdane
Di qata sisiyan de rûdinin xortên wekî min, salê wan sêzde ne hîn nuh pêkirine
çardane.*²⁰²

Qata jortirîn wek a Mem were hesibandin em ji vê şayesê hîn dibin ku koşka Mem sêqat e û di her qatekê de li gor payeya xwe endamên vê qonaxê rûdinin.

Digel van şayesên jorê yên wek mekan, kes hwd. di destanê de şayesên fizîkî yên mirovan zêde xuya nakin. Dengbêj digel ku şayesên mirovan, rewş û tevgera wan dibêje jî zêde behsa dêm û rûyên tîpên destanê nake. Em van şayesan di lehengên sereke yên destanê de jî nabînin. Wek mînak, em dizanin ku Mem yekî zehf bi heybet e, qeşeng û çeleng e; lê em nizanin bejn û bala wî, sûretê wî çawa ye. Lê Zîna lehenga duyem a destanê, di beşekê de ji hêla dirûvê xwe ve tê şayesandin û di hişê guhdaran de wêneya wê tê xêzkirin. Dema Mem cara ewil çav bi Zînê dikeve, dengbêj wiha behsa hizin û cemala Zînê dike:

*"Nihêrî ko ne cin e, ne perî ye, esil beşer e û insan e
Çavê reş û belek, birî û bijangan xwe berdane ser kêlekê rûyane
Eniya gewr e, madenê zîvane
Biskên birewa xwe berdane ser hinarikên rûyane
Bisk û qeter berdane ser guliyane
Xwe berdane ser textê piştê û qolincane
Taximekî hûr jê re wûnane, berdane ser pêsir û sepetê derziyane
Serên bisk û guliyên sor mîna serê marê teyar badane
Ew çende hişk in weke pola ne*

²⁰¹ H.b., r. 124.

²⁰² H.b., r. 37.

*Ko li zengûyên hespan kevin, wê qul kin, têkevin parxanê heywane.*²⁰³

Ji vir dîmeneke Zînê ya dirûvî li ber çavên me xuya dibe, lê ji bo Mem di destanê de em rastî pasajeke wiha nehatin. Ji bo Beko jî tenê tê gotin ku rûspî ye û 'emrê wî gihaye heftê û pêncan.²⁰⁴ Ji bo kesên din ên destanê em şayesên dirûvî nabînin, bêhtir behsa helwestên wan ên çê û xirab tê kirin.

Divê em bibêjin ku di mînyaturên *Şerefnameyê* de du tabloyên di heqê Mem û Zînê û bajarê Cizîrê de hene ku Ebdurreqîb Yûsif di pirtûkeke xwe ya di heqê van tabloyan de, dema van tabloyan şîrove dike; em fîzîka Mem, Zîn (li gor Yûsif ihtimal e ku kesa wek Zînê xuya ye, qîza Beko be jî) û Beko tê de dibînin.²⁰⁵ Di van mînyaturan de Mem xortekî dirêj û bisimbêl e, Zîn jî wek keçeke ciwan a li ber şetê Cizîrê hatiye xêzkirin. Li gor Yûsif, Beko jî li pişt Zînê, ji quncikekê xuya dike.²⁰⁶ Li gor Yûsif, ihtimalek e ku sê çekdarên di mînyaturê de jî Tacdîn (Hesen), Arif û Çeko bin, lê divê lêkolîneke baş li serê were kirin.²⁰⁷

1.5. Destana Memê Alan ji Alîyê Vegotinê ve

Vegotina destana *Memê Alan* bi rêya dengbêjan tê îcrakirin. Vegêrên serpêhatîya varyantên *Memê Alan* li gor rabûna dengbêjan diguherin. Anku her dengbêjek xwedîyê şêwaz û miqamekê ye. Wek mînak, dengbêjên deştî serpêhatîyên kilama xwe gelek caran bi enstrumanan dibêjin, lê li ba dengbêjên Serhedê amûrên muzîkê tune ne. Hin dengbêj kilamên xwe bêhtir bi helbestkî dibêjin, hin ji wan wek çîrok dibêjin hin ji wan jî nîvê kilameke xwe wek çîrokekê, nîvê din jî bi helbestkî û bi miqam dibêjin. Cihên ku dîyalog tê de hene bêhtir wek helbestkî ne. Varyanta Roger Lescot jî hem helbestkî hem jî bi pexşanî tê vegotin.

²⁰³ H.b., r. 34.

²⁰⁴ H.b., r. 57.

²⁰⁵ Ebdurreqîb Yusif, *Hunerê Tabloyên Şerefnameyê*, Ziya Avci (Wer.), Weşanxaneya Avesta, Stenbol 2007, r. 76.

²⁰⁶ H.b., h.r.

²⁰⁷ H.b., r. 78.

Ji hêla teknîka vegotinê ya berhemana ve em dibînin ku di berhemana de sê cureyên vegotinê hene. Ew jî ev in:

a - Vegêrê Lehengî: Vegêr, lehengê sereke yê berhemê ye. Anku hem vegêr e û berhemê vedibeje hem jî lehengê sereke yê berhemê ye.

b - Vegêrê Çavdêr: Vegêr, tenê wek wênegir an jî kameravanekî ye. Dîmen û bûyerên berhemê radixe ber çavan, lê tenê vediguhezîne, xwe naxe nava berhemê.

c - Vegêrê Xwedayî: Vegêr bi her tiştên leheng dizane. Dizane ku di hizir û bîra leheng de çi heye û ji her alî ve taserûfa wî li ser leheng heye. Vegêr, di vê beşê de ji ber ku çavnêr e dişibe cureyê "vegêrê çavnêr". Lê cudatîya vî cureyî ew e ku haya vegêr, ji her tiştên leheng heye, tenê ne wek kameravanekî ye. Di heman demê de binhişê lehengên xwe dizane û di berhemê de xwe bi xwendevan an jî guhdarên berhemê dide hesandin.

Di serdema îro de ev qayîde bêhtir ji bo romanên modern hatine danîn. Hemû berhem xwedîyê şewazeke vegotinê ne, ji ber vê yekê ji alîyê xalên jorîn ve dikarin werin nirxandin. Dema em li taybetîyên van cureyên jorîn dinêrin tê fehmkirin ku destana *Memê Alan* dikeve nav cureyê vegêrê Xwedayî. Li gora ku Ergün vediguhezîne, F.K. Stanzel di berhema xwe de wiha dibêje: "Taybetiya diyar a vegêrê xwedayî ew e ku gotara wî gelek dişibe gotara nivîskar û çîrokbêj; destwerdanê di rûdanê dike, derbarê kes û karakteran de şîroveyan dike û bi agahî û çavdêriyên xwe dibe berdevkekî dilsoz ê nivîskar."²⁰⁸ Di destana *Memê Alan* de de wek tê zanîn vegêrê me çîrokbêj e, anku dengbêj e. Cudatîya wî ew e ku ne nivîskar e, vegêr e, anku berhemê bi awayekî zarekî vediguhezîne guhdaran. Di serdema modern de berhemên dengbêjan tînan qeydkirin, lê dema berhemên wan ji alîyê vegotinê ve werin nirxandin divê di nav kategorîya berhemên zarekî de werin nirxandin, lewre paşê derbasî nivîsê dibin.

Dengbêj, carinan sîya xwe berdidin ser kilamên xwe û bi vî awayî em şopên wan di kilamên wan de dibînin. Teknîkên wan, li gor herêman û li gor perwerdebûna wan bi

²⁰⁸ Zülküf Ergün, Taybetiyên Vegêrana Edebiyata Kurdî ya Sovyetê, **Kovara Mukaddime** 2018, r. 137.

ferqên biçûk diguherin. Hin ji wan di nav kilaman de teknîka "em wî li wê derê bihêlin û herin ser.../ka binêrin... tercîh dikin."²⁰⁹ Di *Memê Alana* Roger Lescot de jî teknîka vegotinê ya "em wî li wê derê bihêlin û herin ser..." gelek caran tê dîtin. Dema dengbêj bixwaze behsa kesekî din ê berhemê bike yan jî bixwaze derbasî bûyereke din bibe vê formê tercîh dike. Wek nimûne, ji van hevokên jêrîn em fehm dikin ku dengbêj di vegotinê de ev teknîk bi kîjan hevokan raxistiye ber çavan:

*"Şor hate ser her sê qîzên Padîşahê Periyane."*²¹⁰

*"Emê herin dora Memê Alane"*²¹¹

*"Bila Mem di van fikran de bimîne, li binê zindanê. Em herin diyarê Sityê, li şûna her sê birane."*²¹²

*"Bila Mem di xew de be, em herine ser qîza Bekoyê Şeytane."*²¹³

*"Em herin diyarê xewna Memê Alane."*²¹⁴

*"Bira Mîr Şem li ser rê be, em herin cem her sê Celaliyane."*²¹⁵

Dengbêj, dema destanê vedibêje wekî ku tê dîtin xwe di berhemê de dide hesandin û wekî ku bi guhdaran re biaxive dîyalogan bi wan re çêdike. Wek mînak, em dikarin vê hevokê bidin:

*"Ez serê te neêşînim û pir nekîm şorane."*²¹⁶

Ji vê hevoka dengbêj tê fehmkirin ku dengbêj digel xwe di berhemê de ne rasterast be jî guhdarên xwe jî dixê nava berhemê. Lewre ji vê hevokê em fehm dikin ku dengbêj li hizûra guhdarên xwe vê destanê vedibêje û bang li wan dike. Wekî ku Stanzel

²⁰⁹ Hikmet, **h.b.**, 39.

²¹⁰ Lescot, 2013, r. 41.

²¹¹ **H.b.**, r. 42.

²¹² **H.b.**, r. 138.

²¹³ **H.b.**, r. 140.

²¹⁴ **H.b.**, r. 141.

²¹⁵ **H.b.**, r. 147.

²¹⁶ **H.b.**, r. 29.

dibêje gelek caran destwerdanê di rûdanê (bûyerê) dike û di heqê lehengên destanê de şîroveyên erênî û neyînî dike. Wek mînak, em bi rêya dengbêj, reşbûn û spîbûna lehengan dihesin. Ew dike ku Beko li ber çavên guhdaran pîs xuya bike, Zîn bi masûmîyeta xwe di bin hişê me de bi cih bibe û Mem jî îdealîze bibe. Çawa ku behsa lehengekî dike, di cih de bi guhdaran dide fehmkirin ku ew lehengekî çawa ye. Wek mînak, di destanê de çawa ku behsa Beko dike, wî bi peyvên fesad, şeytan, nerind hwd. disêwirîne. Dike ku guhdar nikaribin bibin xwedîyê fikrekî û wisa dike ku ew bi çavê çîrokbêj li wan lehengan binêrin.

2. Wek berhemeke Klasîk li ser Mesnewîya Mem û Zînê Bandora Rewşa Dîrokî ya Dema Xanî

Ehmedê Xanî, hîmê berhema xwe li ser ramana xwe ava kiriye. Em dikarin bibêjin ku dema nivîskarek berhemeke hilberîne, bivê neyê zihnîyeta xwe tevî berhema xwe dike. Ev zihnîyet tenê ji alîyê wî kesî ve ava nabe. Ew kes jî li gor tradîsyonekê radibe û digihîje astekê. Tradîsyona wê demê çî be, ew tradîsyon pêşî derbasî hişê nivîskar dibe, ji wir jî sîrayetî berhemê dike. Xanî, herçiqas jî alîyê xwe yê kurdewar ve ji yên berî xwe cuda be jî ew jî di bin bandora tradîsyonekê de maye. Gelo Ehmedê Xanî li gor kîjan tradîsyonê rabû ku berhema *Mem û Zînê* nivîsî û niha di nav gel de û di lîteratûra kurdî de evqas bi hêz bû û li cîhanê jî kêr zêde hat nasîn? Dikare were gotin ku wek berhemên din di paşxaneya vê berhemê de jî zihnîyetek heye ku Ehmedê Xanî pê rabûye.

Xanî, di edebîyata kurdî ya klasîk de û bi giştî di lîteratûra kurdî de xwedîyê cihekî taybet e, ji ber ku berhemên wî heta îro hatine û çendîn xebat li ser berhemên wî çêbûne. Ji bo em fehm bikin ku girîngîya Xanî ya di edebîyata kurdî de çima çêbûye, divê li gor derfetên berdest em berê xwe bidin şert û mercên wê demê û civat û derdora Xanî ku wan şert û mercan kesayetekî dîrokî yekî wek Ehmedê Xanî anîye holê.

Tê zanîn ku parçeyekî mezin ê mîletê kurd bi sedan salan di bin sîwana Osmanîyan de jîyaye. Berîya Xanî nêzikî du sedsalan, mîrektîyên kurd bi Osmanîyan re

peyman çêkiriye. Mûrad Ciwan, di vî warî de wiha dibêje: "Di 1514an de piştî ku mîrên Kurdan Sefewî ji erd û bajarên xwe derxistin, di navbercîtiya Îdrîsê Bedlîsî bi Yavuz Sultan Selîmê Osmanî re li hev kirin. Hin mîrîtî bûn hukumetên nîv-serbixwe, hin jî hatin girêdan bi hukumeta merkezî ya Osmanî ve."²¹⁷ Em dikarin bibêjin ku piştî vê peymanê mîrektîyên kurd xurt bûne. Ev sedsal ji bo kurdan xweş û geş e. Li gora ku Ciwan dibêje "Mîrên Kurdan ên ku xwedan hukumet bûn, di nav xwe de serbest bûn, hakimî dikirin û welat bi dezgeyên xwe yên herêmî, li gorî qanûn, edet û teqalîdên xwe îdare dikirin. Vê dihişt ku Kurdistan di vê dewrê de ji alî îqtîsadî, ticarî, ziraî û kulturî ve bi pêş keve."²¹⁸ Lê piştî vê peymanê di salên jidayikbûna Xanî de rewşa mîrektîyan êdî ne wek berê xuya ye. Lewre dewleta Osmanî li hember Ewrûpayê hêdî hêdî qels dibe û ev qelsbûn sal bi sal zêdetir dibe. Osmanî, digel paşvemayînen sîyasî û leşkerî hêdî hêdî ji hêla aborîyê ve jî qels dibe û bela xwe li mîrektîyên kurdan dide. Joyce Blau dibêje "Di dema Ehmedê Xanî de, Kurdistana Mezin a ku Şerefeddîn Xan di dawiya sedsala XVian de wek hejmareke mîrîtîyên Kurd ên otonom behs dike, ji ber şerrên berdewam biçûk bûbû û bi taybetî nufûsa Kurdan bi xisarên mezin kêmbûbû."²¹⁹ Piştî çend keftûleftên di navbera Osmanî û mîrektîyên kurdan de, mîrektîyên kurd hêdî hêdî ji holê tên rakirin. Wek mînak, mîrektîya Bedlîsê di sala 1670an de bi tevahî tê rakirin, mîrektîya Hekarîyê jî di sala 1688an de statûya xwe ya hikûmetbûnê winda dike û dibe "ocaklık"(milkê ku ji bav derbasî zarokan dibe)²²⁰ Ji bilî van hinek nakokî û pevçûnên di navbera mîrektîyên kurdan de rûdidin. Anku di salên jîyîna Ehmedê Xanî de rewşa statûyên kurdan ber bi xirabîyê ve diçe. Xanî, dixwaze bang li kurdan bike da ku ji xulamîtiya pergale din xwe xilas bikin. Xanî, dema *Mem û Zînê* dinivîse sal 1695 e. Wisa xuya ye ku geşedanên jorê Xanî aciz kiriye ku wî, acizîyên xwe di van malikan de wiha anîye ziman:

199 *Ger dê hebuwa me serfirazek*
Sahib keremek suxen newazek

²¹⁷ Mûrad Ciwan, *Ahmedê Xanî jîyan, berhem û bîr û baweriyên wî*, Weşana Weqfa Kurdî ya Kulturî li Stockholmê, Stockholm 1997, r. 102.

²¹⁸ Mûrad Ciwan, "Dewra Ahmedê Xanî û Kurdewarî", *Kovara Çira*, Hejmar 2, Swêd, 1995, r. 17.

²¹⁹ Joyce Blau, "Jîyan û Berhemên Ehmedê Xanî", *Kovara Çira*, Hejmar 3, Swêd, r. 6.

²²⁰ Ciwan, 1997, r. 109.

200 *Neqdê me dibû bi sikke meskûk*
*Nedma wehe bêrewac û meşkûk*²²¹

Xanî, wisa difikire ku di dema pêkhatina van daxwazan de kurd dê bibin xwedîyê qedrekî mezin û bibin xwedanrûmet. Bi vî awayî jî dê bigihîjin statûya xwe ya berê. Li gor Xanî, kurd yekîtiya xwe saz bikin ew potansiyela wan heye ku ji statûya xwe ya berê jî derbas bikin û bibin serdestê gelek miletan. Em vî fikrê Xanî ji van malikên wî fehm dikin:

202 *Ger dê hebûwa me padişahêk*
*Layiq bidiya xwedê kulahe*²²²

...

206 *Xalib nedibû li ser me ev Rûm*
*Nedbûne xerabeê di dest bûm*²²³

...

233 *Rom û 'ereb û 'ecem tamamî*
*Hemyan ji me re fikir xulamî*²²⁴

Xanî, ji danehevîya erdnîgarîya Kurdistanê jî sûd wergirtiye. Zana Farqînî dibêje Celîlê Celîl li Bazîdê (2007), di panela festîvalê ya li ser Ehmedê Xanî de, dîyar kiriye ku kitêbxaneyê Ehmedê Xanî hebûye.²²⁵ Ev jî wisa dide xuyakirin ku Xanî ji kevneşopîya berî xwe hayîdar e. Lewre di berhema wî de şopên felsefîk, edebî, tesewîfî hwd. ên ku li vî erdnîgarîyê kokên xwe danîne, xuya ne. Xanî, ev fikir û raman ji bo berhema xwe wek hîm girtine. Selîm Temo, di pêşgotina xwe ya di çapeke *Mem û Zînê* de wiha dibêje: "Dîrokvanê Osmanî, Katîp Çelebî, dibêje ku di hemû milkê Osmanîyan de herêma ku lê perwerdehîya felsefe û zanistên siruştê tê kirin, herêma Beled-i Ekrad e, ango welatê kurdan e. Nexwe Xanî, heke em bi peyva Fîrdewsî bibêjin, ne bê "pêşeng"

²²¹ Xanî, 2010, r. 128.

²²² **H.b.**, h.r.

²²³ **H.b.**, h.r.

²²⁴ **H.b.**, h.r.

²²⁵ Zana Farqînî, "Ehmedê Xanî û Muzîk", **Kovara Zend**, Rêzepirtûk 8, Stenbol, zivistan 2008, r. 3.

bûye."²²⁶ Em dikarin bibêjin ku mihtemelen gelek pêşengên Xanî hene. Ji bo van pêşengan em dikarin behsa yên kurd bikin. Lewre Xanî bixwe di mesnewîya xwe de navê wan ji me re dibêje û silavekê ji bo Melayê Cizîrî, Feqîyê Teyran û Elîyê Herîrî dişîne.²²⁷ Em fehm dikin ku haya Xanî ji berhem û nivîskarên kurdî yên berî xwe heye û di avabûna şewaz û zihnîyeta Xanî de tradîsyonek heye. Berhema wî *Mem û Zîn* jî li ser van esasan rabûye.

Xanî, digel tradîsyona kurdî ji ilmê cîhanê jî sûd wergirtiye. Di mesnewîya xwe de behsa Eflatûn (Platon) û Arîsto dike.²²⁸ Arîsto xwendekarê Eflatûn e û Eflatûn jî xwendekarê Sokrates e. Ev her sê mirov li cîhanê bi filozofîya xwe tên nasîn û ji mirovahîyê re bûne sê pêşengên navdar. Xanî, ne tenê ji Yewnanîyên wek Arîsto û Eflatûn, ji çanda Rojhilat jî sûd wergirtiye û gelek caran evîna Mem û Zînê şibandiye evîna Leyla û Mecnûn, Ferhad û Şêrîn, Wamiq û Ezra. Ayhan Tek dibêje Xanî di hilbijartina mijara mesnewîya xwe de jî li gor tradîsyona helbestkarên klasîk ên dewleta Osmanî çûye. Lewre di sedsala 17an de mijarên mesnewîyan êdî bûne mijarên herêmî û Xanî, bi hilbijartina destana kurdî - *Memê Alan* - li gor vê tradîsyonê çûye.²²⁹

Di berhema Xanî de behsa kesayetên dîrokî û efsaneyî yên wek Harût (ferîşte), Guhderz (lehengê kurd ê efsaneyî), Bûqrat/Hîpokrat (hekîmekî girêkî), Qarûn (cihûyekî bi dewlemendîya xwe navdar), Hekîmê Luqman (hekîmekî efsaneyî yê Mezopotamyayê), Nûh pêxember, Belqîs (jina Silêman pêxember), Asafê Berxîya (wezîrê Silêman pêxember), Belûqîya (Cihûyekî sembola xirabîyê), Îskender (împaratorekî Makedonî), Bilalê Hebeş (sahabîyekî Hz. Muhammed), Bêjen (pehlewanekekî efsaneyî), Birahîm Xelîl (kalikê Mûsa pêxember), Xizir (kesayetekî dînî û mîtolojîk), Îsa pêxember (pêxemberê xiristîyanan), Zerdeşt (pêxemberê zerdeştîyê), Mînkê û Nekîr (du melekên îslamî) hene.²³⁰ Ev nav zanîn û îrfana Xanî nîşanî me didin.

²²⁶ Ehmedê Xanî, **Hemû Berhem**, Kawa Nemir (Edîtor), Weşanxaneya Lîs, Stenbol 2008, r. 10.

²²⁷ Xanî, 2010, r. 144.

²²⁸ **H.b.**, rr. 289-290.

²²⁹ Ayhan Tek, *Osmanlı Edebiyatında Mem û Zîn Mesnevisi ve Yayılımı*, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Teza Doktorayê, Ankara, 2015, r. 32.

²³⁰ Miraz Ronî, "Berbanga Rewşenbîriya Kurdî: Ehmedê Xanî", **Kovara Zend**, Rêzepirtûk 7, Stenbol, havîn/payîz 2007, r. 85.

Cudabûna Xanî ya ji nûnerên edebîyata klasîk bi taybetî ji beşa "Sebebê Nivîsîna Pirtûkê bi Zarê Kurdî" tê. Lewre Xanî di vê beşê de ji daîreya nivîskarên edebîyata kurdî ya klasîk derdikeve û ji bo rewşa kurdan a wê demê, pêşî vê pirsê dike:

216 *Ez mame di hikmeta xwedê da
Kurmanc-i di dewleta dinê da*

217 *Aya bi çi wechî mane mehrûm?
Bilcumle ji bo çi bûne mehkûm?*²³¹

Xanî, paşê bi van malikan rewşa kurdên wê demê raçav dike:

220 *Bifkir ji 'ereb hetave gurcan
Kurmanci ye bûye şubhê bircan*

221 *Ev rom û 'ecem bi wan hesar in
Kurmanc-i hemî li çar kenar in*

222 *Herdu terefan qebîl-i kurmanc
Bo tîrê qeza kirîne amanc*

223 *Goya ku li ser hedan kilîd in
Her tayîfe seddek in sedîd in*

224 *Ev qulzemê rom û behrê tacîk
Hindî ku bikin xurûc û tehrîk*

225 *Kurmanc-i dibin bi xûn mulettex
Wan jêk vedikin misalê berzex*²³²

Piştî raçavkirina rewşa kurdan, Xanî behsa himmet û qabilîyetên kurdan dike û sedema rewşa wan a xirab di van malikan de vedibêje:

230 *Lew pêkve hemîşe bêtîfaq in*

²³¹ Xanî, 2010, r. 132.

²³² H.b., r. 134.

Dayim bi temerrud û şîqaq in

231 *Ger dê hebûwa me ittifaqeq*
Vêkra bikira me inqiyadek

232 *Tekmîl-i dikir me dîn û dewlet*
Tehsîl-i dikir me 'ilm û hikmet

233 *Rom û 'ereb û 'ecem tamamî*
Hemyan ji me ra dikir xulamî

234 *Temyîz-i dibûn ji hev meqalat*
*Mumtaz-i dibûn xudan kemalat*²³³

Xanî, di vê beşa mesnewîyê de helwesteke ji derveyî helbestkarên klasîk ên kurdî nîşan dide û rasterast li gorî tradîsyona demê tevnagere. Ji ber van taybetîyên Xanî yên jorê, Arjen Arî, berhema Xanî wek destpêka nûjenîya wêjeya kurdî dibîne, lewre li gor Arî, afirandina tiştêkî nû û balkêş nûjenî ye. Arî, wiha dibêje: "Berhema Ehmedê Xanî nûjen e ji bo zimanê kurdan, bi taybetî ji hêla şêwazê ve, ji hêla formê ve eger wek mesnewî bê binavkirin jî ji aliyê naveroka xwe ve ne weka mesnewiyên heyî yên nav ereban an jî di nav farisan de ye."²³⁴ Lê wisa xuya ye ku ev cudabûna wî di sedsala dawî de hinekî hatiye mannîpulekirin. Lewre hatiye xwestin ku kirasekî modern li Ehmedê Xanîyê ku berîya çarsed salî jîyaye, were kirin. Anku Xanî wek neteweperwerekî modern hatiye dîtin û wek damezirênerê neteweperwerîya kurdî hatiye îlankirin. Li gor Remezan Alan gelek lêkolîner bi çavekî modern li mesnewîya Xanî dinêrin û şaşîtiyê dikin. Alan, piştî çend analîzên xwe yên li ser vê mijarê ji bo şîrovekirin û fehmkirina mesnewîya Xanî wiha dibêje: "Halbikî heya em di nav rêbazeke întertekstî (navmetnî) de wê nenirxînin, çavê xwe li ser paşxaneyê çand û zimanê wê negerînin em ê negihîjin ruhê wê." Em dikarin bibêjin ku qesta Alan a ji vê gotina jorîn tradîsyon e. Anku divê em lê binêrin ku berîya Xanî mesnewî bi çi awayî dihatin nivîsandin. Bi rastî dema em li metnên klasîk ên berîya Xanî yên bi kurdî, tirkî erebî û farisî dinêrin tê dîtin ku Xanî jî li

²³³ H.b., r. 136.

²³⁴ Serwet Denîz, "Destpêka Nûjenîya Kurdî Ehmedê Xanî ye", **Kovara W**, Hejmar 18, Dîyarbekir, Rêbendan-Reşemî 2008, r. 38.

gor tradîsyona wan çûye û reddîyeya alîyekî vê kevneşopîyê nekiriye. Wî jî wek wan mesnewî nivîsîye û mesnewîya wî jî ji beşên klasîk ên mesnewîyê yên wek spasîya Yezdan, pesindayîna pêxember hwd. pêk tên.

Lescot dibêje Xanî di zemanê ku neteweperwerî di nav misilmanan de ne naskirî bû, qala mafên kurdan û bingeha azadîyê dikir.²³⁵ Lê em tenê li gor beşeke mesnewîyê bibêjin ku Xanî tradîsyona berî xwe red kiriye, ev ê ne rast be. Lewre ji bilî van taybetîyan hemû taybetîyên wî li gor tradîsyonê ne. Digel vê em dibînin ku herçiqas rexneya mîr bike jî wek ên berî xwe di serî û dawîya mesnewîya xwe de pesnê mîr jî dide. Anku li vir reddîyeyeke bingehîn tune ye. Wek me li jorê behs kiriye Xanî, behsa helbestkarên berî xwe yên wek Melayê Cizîrî û Feqîyê Teyran jî kiriye û bi vê, bi me dide fehmkirin ku ew jî yek ji helbestkarên edebîyata kurdî ya klasîk e û berdewamê wan e. Xanî, di mesnewîya xwe de behsa Camî û Nizamî jî dike²³⁶ ku ev her du şair, du şairên navdar ên edebîyata klasîk ên Îranê ne. Xanî, dide xuyakirin ku ew bixwe jî di rêça wan de ye. Lê tê dîtîn ku reddîyeyek li hember Xanî tê kirin ku nasnava wî ya edebî û digel vê yekê hêla wî ya dînî-medreseyî tê nixumandin. Alan ji bo kesên ku manîpule dikin dibêje xwedîyê van şîroveyan wek ku tespîteke Fredric Jameson îspat bikin çepilê berhemê ber bi xwendineke qismî û sekûler ve dikişkişînin.²³⁷ Nexasim şîroveyên di heqê Xanî û mesnewîya wî de yên ku wî û berhema wî bi materyalîzm, sosyalîzm û fikrên din ên nûjen ve girêdidin, wek şîroveyên zorakî xuya ne. Lewre di dema Xanî de herçiqas bingeha van fikran hebe jî ev raman hê wek teorî şîn nehatibûn û bawerîya Xanî ya îslamî ya ku di mesnewîyê de xuya ye, li dijî vê angaşte ye. Lewre di berhemê de tê dîtîn ku Xanî, Xwedê wek afîrînerê hemû heyberan dibîne û nîzama vê gerdûnê ya tekûz, wek tecellîya hikmeta Xwedê dibîne. Wek mînak, em dikarin van mînakên mesnewîyê bidin:

13 *Ev 'alem û ademî û meşhûd*
Ev mumkin û masiwayê mewcûd

²³⁵ Lescot, 2014, r. 217.

²³⁶ Xanî, 2010, r. 145.

²³⁷ Alan, 2009, r. 37.

14 *Hemyan bi te ye mudare û debr*
Feyyazê riyazêxelk-i wel emr

15 *Emrê te bi lefzê (Kun) du 'alem*
*Mewcûd-i kirin, xerez çi? Adem*²³⁸

2.1. Rûdan di Mesnewîya Mem û Zînê de²³⁹

Mesnewîya Ehmedê Xanî, bi şayesa Mîr Zeynedînê Cizîra Botan dest pê dike ku dibêje Mîr Zeynedîn hikûmdarê dîn û dewletê ye. Du xwişkên ciwan ên mîr hene û ew jî wek du horîyan delal in: Zîn û Sitî. Bi navê Mem û Tacdîn du dost jî li Cizîrê hene ku wek du birayan ji hev hez dikin. Mem kurê debîrê(katibê) dîwanê ye, Tacdîn kurê wezîrê dîwanê ye. Du birayên Tacdîn hene, navê wan Arif û Çeko ye. Rojeke Newrozê li gor edetên Cizîrê, hemû ciwan cil û bergên xwe li xwe dikin û derdikevin derve, diçin seyranê. Li malan kes namîne. Mîr wê rojê destûra her kesî dide ku herin wê şahîyê. Mem û Tacdîn cil û bergên jinan li xwe dikin, Zîn û Sitî jî yên mêran. Kî van keçikan bibîne ji delalîya wan aqil diavêje. Mem û Tacdîn ji eşqa wan bê hiş dikevin erdê. Piştî vê yekê her du alî gustîlên xwe bi hev diguherînin. Dema ev du xort ji erdê radibin û bi rê dikevin ku vegezin, wekî ku hatibin hingaftin, ji efsûna evîne gêj dibin. Hefteyekê wisa bi êş û azar dimînin, nikarin serî ji erdê rakin. Fehm nakin ku çawa ketine vî halî, her tişt ji wan re wek xewnekê xuya ye. Di wê kêlîyê de Tacdîn li destê Mem dinêre ku va ye gustîlek di tilîya wî de ye û li ser gustîlê bi awayekî biriqandî Zîn hatiye nivîsîn. Wî çaxî dêhna Mem jî dikişîne ku di tilîya Tacdîn de jî gustîlek heye û li ser wê jî Sitî hatiye nivîsîn. Bi vî awayî Mem û Tacdîn hînî navên serdilkên xwe dibin. Dikevin nav xeyalan û dibêjin ev celad kî ne ku em ji evîna xwe kuştin. Her du jî dibin wek gêjan, lê Tacdîn radibe dibêje ew xezal bin em jî şer in, em rabin ser xwe. Mem, wî bi xambûnê tawanbar dike û dibêje ez wek cism xuya me, bedena min heye, lê rihê min parçe parçe ye, di hemû şaneyên min de evîn heye, ez nikarim rabim ser xwe.

²³⁸ Xanî, 2010, rr. 71-72.

²³⁹ Ehmedê Xanî, **Mem û Zîn**, (Şîroveker: Jan Dost), Weşanxaneya Avesta, Stenbol 2010.

Zîn û Sitî jî vedigerin mala xwe, lê mecala wan jî tune ye. Dadêyeke wan a bi navê Heyzebûn heye li nik wan. Jineke efsûnkar e, bi remlan dizane. Keçikan di wî halî de dibîne zehf ditirse, dibêje yan derdên xwe bibêjin yan jî ez ê bi rêya remlan hîn bibim. Keçik derdên xwe dibêjin, pêşî jê re wek xeyalekê tê û bawer nake. Keç li ber xwe didin û li ser doza xwe bi rijd in. Heyzebûn dibêje ka gustîlên xwe bidin min heta serê sibê ez ê hîn bibim ku mesele çî ye. Gustîlên xwe didine Heyzebûnê, lê Zînê dibêje ev gustîl sebra min e, gustîla xatem e, divê tiştêk pê neyê. Heyzebûn diçe ba falbaz û falbaz jê re meseleyê yek bi yek vedibêje. Heyzebûn hîn dibe ku ew xort çî kes in. Heyzebûn, nizane dê çawa van lawikan bibîne, bi falbaz dişêwire, falbaz jê re dibêje xwe bixe dilqê hekîman û here mala wan xortan. Heyzebûn radihije çend şûşe û kitêban, xwe dixê dilqê hekîman û diçe mala wan. Li wir dema xwe dide nasîn dibêje ku ez derdê beden û canan baş dizanim, xwedîyên malê çend tiştan jê dipirsin, Heyzebûn wan qanî dike û dibêje min bi nexweşan re tenê bihêlin. Xwe bi xortan dide naskirin û wek delîl jî gustîlên ku Zîn û Sitîyê dabûn wê nîşanî xortan dide. Xort ji kêfan diçin destê wê radimûsin û Heyzebûn bi halê wan digirî. Ji xortan gustîlên wan dixwaze ku bide keçikan. Tacdîn dide, lê Mem xwe nade ber vî tiştî. Dibêje ez canê xwe bi destê xwe nadim keseke din. Mem, bi rêya Heyzebûnê ji Zînê re peyamê dişîne û di peyama xwe de dibêje hema min bîne xeyalên xwe bes e, ez ne layîqê te me, ez geda me tu padîşah î. Heyzebûn diçe ba qîzan û ji wan re dibêje ew her du xort li bajarê Cizîrê wek du durr in. Zîn û Sitî kêfxweş dibin û xwe diavêjin bextê dadêya xwe ku dadê vî karî bibe serî û ew tev bigihîjin miraza xwe. Keçik jî bi Heyzebûnê re ji bo xortan peyamê dişînin ku alim û giregirên xwe bişînin ji bo xwazgînyê. Alim tîn, ji bo Tacdîn û Sitîyê bizewicînin destûrê ji mîr dixwazin û piştî ku mîr destûra wan dide, Tacdîn û Sitî dizewicin.

Dergevanekî mîr ê bi navê Beko heye. Tê ji mîr re dibêje ku te ev qencî bi Tacdîn kir û Sitî da wî, lê wî xayîntî bi te kir û xweha te Zînê da hevalê xwe Mem. Mîr jî bawer dike û sond dixwe ku Zînê nede Mem. Tacdîn û Sitî digihîjin hev, lê Mem û Zîn dikevin hesreta hev û êşa wan a evînê dest pê dike. Tacdîn li ber dilê Mem dide, Sitî jî li ber dilê Zînê dide. Zîn ji kerban dihele, bi find û perwaneyê re diaxive. Mem jî dibe wek Mecnûn û Wamiq û bi çemê Cizîrê re, bi ba û hewayê re diaxive.

Rojekê, mîr û xizmetkarên wî tev de diçin nêçîrê. Kesek li koşkê namîne. Zîn jî ji bo ku tenê bimîne, derdikeve baxçe, li wir bi dar û pelan re diaxive. Wekî ku Xizir xeber dabe, Mem jî di vê kêlîyê de biryarê dide ku here Zînê bibîne. Daxwaza Zînê ya sereke jî ew e ku dîsa hev bibînin. Mem ji nişka ve tê baxçe, dema Zîn wî dibîne, ji hişê xwe ve diçe û dikeve ser şînahîyan. Paşê Zîn bi xwe ve tê û Mem dibîne. Mem jê re wek xewn û xeyalekê xuya dibe. Bi destê Mem digire, çendekê kêf û mihabetê dikin û şeraba evîne vedixwin. Dema Mem û Zîn di vê rewşê de ne mîr ji nêçîrê tê. Lê dinêre ku derî vekirî ne, fehm dike ku tiştê heye. Zîn çawa dengê mîr seh dike, dikeve bin cilê Mem û xwe vedişêre. Mem tafîlê xwe diparêze û ji mîr re dibêje jixwe tu dizanî va ye çend roj in ez nexweş bûm, min lê nihêrt ku her kes çûye nêçîrê, sebra min li malê nehat, ez derketim derve û min dît ku ez li vir im. Mîr gumanan dike û dibêje tu li vî baxçeyî hatibî nêçîrê ka nêçîra te? Mem naxwaze ku derewan li ba mîr bike. Dibêje min xezalek dît ku emsalê wê tune ye, lê çawa tu hatî xwe veşart û winda bû. Tacdîn digihîje hawara Mem û ji mîr re dibêje Mem jixwe dîn bûye, aqil avêtiye dev jê berde. Dinêre ku Mem mehdedayî ye, bi îşaretan ji Mem dipirse bê çi hewala wî ye. Mem ji bin ebaya xwe kezîyê Zînê nîşanî Tacdîn dide. Tacdîn fehm dike ku rewş xirab e, berê xwe dide malê. Ji Sitîyê re dibêje rahêje zarokan û ji malê derkeve. Ji bo ku berê mîr bide mala xwe, agir berdide mala xwe. Mal û milkên xwe hemû dişewitîne ji bo ku dostê xwe Mem ji wê rewşê xilas bike. Lê piştî vê li bajêr navê wan derdikeve û her kes fesadîya wan dike. Ji van fesadan ê mezin jî Beko ye. Ji mîr re fesadîya Mem dike û dibêje gazî wî bike, bi kişîkê bilîzin. Beko dibêje heke Mem têk biçe jê bipirse bê ka serdilka wî kî ye. Beko dizane ku Mem yekî durist e û derewan nake, vê xefkê li ber Mem datîne û dike ku bi kişîkê bilîzin. Mîr gazî Mem dike û dike ku bi dizî were koşkê da ku Tacdîn, Arif û Çeko pê nehisin. Lê Gurgîn tafîlê xebera Tacdîn pê dixwe. Tacdîn bi hevalên xwe re tê dîwana mîr. Mem di vê kêlîyê de bi mîr re bi kişîkê dilîze û Mem sê dest jê birine. Beko, dibîne ku Zîn ji paceya pişt Mem li Mem dinêre û mîr jî li hember Mem têk diçe; hîleyekê dike û dibêje di vê lîstîkê de divê cihê rûniştandinê dor bi dor be û dike ku Mem û mîr cihên xwe bi hev biguherînin. Mem û mîr cihên xwe diguherînin û Mem tê hemberî Zînê û aqil ji serê wî diçe. Mem dibe weke serxweşan; ferzîn, fil û hespan tevan ji dest dide û mîr şeş destan jê dibe. Mîr ji bo ku Mem têk biriye jê dixwaze ku raza dilê xwe bibêje. Dibêje tu ji kê

hez bikî, ez ê malê xwe bidim û ji bo te bînim. Beko dikeve navê û dibêje Mem ji keçeke ereb a kirêt hez dike ku ne hêjayî xwestina mîr e. Mem vê yekê qebûl nake û dibêje serdilka min Zîn e û ew weke perîyan e. Mîr pir hêrs dibe û ew û Mem radibin hev. Tacdîn, Arif û Çeko jî alî Mem dikin, lê kes nikare li ber mîr rabe. Mîr tê, dest û pêyên Mem girêdide. Mem dikeve zindana tarî û hezkirîyên wî jî dikevin şîna wî.

Mem di wê çala tarî ya zindanê de dibe sofî û digihîje xelwetê. Zîn tê xeyala wî û Mem diponije. Ji alîyekî ve dixwaze Zînê bibîne, lê ji alîyekî ve jî ew evîna wî hêdî hêdî ber bi evîna Xwedê ve diçe. Xwe ji Zînê biçûktir dibîne û heq dide mîr ku wî ew avêtiye zindanê. Wisa bawer dike ku Zîn şah e, ew jî geda ye û di rêya evînê de derd û xem tiştêkî asayî ye. Bi kişandina wê êşa evînê hêdî hêdî digihe asta herî jor a miqamê softîyê û hemû nebat, heywan, dar û ber li ber çavên wî wek Zînê dixuyin.

Zîn, piştî ku Mem dikeve zindanê ji xwarinê dikeve û destê xwe ji her tiştî dişo. Îcar ne bawer e ku cardin Mem bibîne, ji ber vê yekê ew qesra wan a bedew jê re dibe wek zindanekê. Gazincên xwe ji çerxa felekê dike ku felekê nehiştiye ku ew û Mem bigihîjin miraza xwe. Zindana ku Mem tê de ye wek bihiştêkê dibîne û dixwaze mîr xezeba xwe lê jî bike û wê jî bişîne ba Mem.

Ji salekê zêdetir Mem di zindanê de dimîne, Tacdîn û Sitî di vê navberê de dikevin kula Mem û Zînê, ji bo wan diêşin. Tacdîn difikire ku Mem ji zindanê rizgar bike, Arif tê û dibêje divê em rahêjin çekên xwe, li dijî mîr serî hildin, Beko bikujin, heke mîr bide piştî Beko em mîr jî bikujin û Mem rizgar bikin. Ev gotinên Arif dikevin serê Tacdîn û ji bo cenga mîr serî hildidin. Li hespên xwe siwar dibin, diçin cem mîr, jê re dibêjin yan Mem berde yan jî Beko ji bo me bişîne em derdê xwe li wî birêjin.

Beko pê derdixe ku ji bo wî ne xêr e, ji mîr re dibêje rikberîyê bi Tacdîn re neke, ew ji te natirse, bibêje ji bo xatirê te min Zîn da Mem, heta ku em keysa xwe li wan bînin. Mîr jî li ser gotina Beko ji Tacdîn re dibêje ez xatirê te digirim, bila wek te be. Tacdîn ji mîr bawer dike, dest bi şer nake. Bêhna mîr teng dibe, kirina Tacdîn li xwe danayîne. Beko ji mîr re dibêje ji Zînê re bibêje ku min tu dayî Mem û wê bişîne zindanê. Jixwe Mem zêde jar e û bûye perwane, çav bi Zînê bikeve dê li vê jînê nemîne

û canê xwe bide. Heke Mem bimire nakokîya te û Tacdîn jî dê ji holê rabe. Mîr jî ji ber ku kûr nafikire û bi planên Beko nizane, dîsa bi ya Beko dike. Gazî Zînê dike û jê re dibêje min bi ya hekîmekî kir û ji bo tevdîrê Mem şande zindanê, min xwest evîna we kamil bibe, evîna we ji dil e, tu dikarî biçî Mem bibînî. Mîr ji bo ku Zînê bixapîne dema pê re diaxive digirî. Zîn dema mîr di vê rewşê de dibîne, jê kirî ku mîr poşman e, kêfxweş dibe. Di wê kêlîyê de yek xebera mirina Mem ji wan re tîne. Zîn fehm dike ku ew ê jî bimire, ji mîr rica dike ku çûna wê ya axretê wek daweta Tacdîn û Sitî bi kêf û şahî be û mîr şîna wê negire. Zîn bi bawer e ku ew ê biçe cem Mem û wislata wan li axretê çêbe, ji ber ku ew wek du firişte ne. Di wesîyeta xwe de dixwaze Sitî li ber darbista wê be û çawa ku Mem şoşbanî(birazavatî) li Tacdîn kir, bila Tacdîn jî çaxê çûna Zînê ya axretê, di wisleta Mem û Zînê de, şoşbanîyê li Mem bike. Daxwaza wê ya dawî jî ew e ku her du di tîrbê de li rex hev werin veşartin.

Xizmetkar û carîye diçin zindanê ku li rewşa Mem binêrin, lê dinêrin ku miriye. Ji bo ku dîsa rih bikeve bedena wî misk û gulavan li ser serê wî direşînin ranabe, heta ku Zîn tê ber serê wî. Mem bi dîtina Zînê radibe, lê wek jihişveçûyî xuya dike. Xulam û xizmetkar dixwazin ku wî bi xwe ve bînin û jê re dibêjin mîr tu efû kiriye, were em te bibin hizûra mîr û hûn jî bigihîjin miraza xwe. Mem vê red dike û dibêje bi emrê Xwedê horîyan bihişt xemilandiye û li benda me ne. Bi vî awayî Mem rihê xwe teslîmî Xwedê dike. Piştî mirina Mem hemû Cizîrî dikevin şîne.

Tacdîn û Beko li cihekî rastî hev tên, Tacdîn wî dîkuje, lê dîsa jî hêrsa Tacdîn naçe, ji kerba Mem dîn û har dibe. Cendekê Beko bi awayekî bêxwedî û bêkes diavêjin wan erdan, lê dema Zîn vê yekê seh dike nahêle ku cendekê wî li erdê bimîne. Lewre wisa difikire ku Beko bûye sedem û evîna wan ewqas mezin bûye.

Mem tê veşartin, Beko jî li ba wî vedişêrin. Zîn jî piştî ku li ser tirba Mem şîna xwe dike hew xwe digire û rihê xwe teslîmî Xwedê dike. Piştî ku Zîn jî li ba Mem vedişêrin du darên dirêj li ser tîrbên wan çêdibin, xwe li hev dipêçin, lê dîsa dareke kinêre ya bi strî dikeve navbera wan û wan ji hev diqetîne. Li gora ku tê gotin ew dar ji ber tirba Beko ye ku tirba Beko di navbera her du tîrbên Mem û Zînê de ye.

Xanî, piştî van geşedanan bi kalekî re diaxive ku ev kal şêxekî ji xeybê ye, razên Xwedê dizane. Şêx ji Xanî re dibêje ku min dîtiye, Mem û Zîn li bihiştê ne, Beko li ber derî dergevanê wan e. Kal dibêje min ji Beko pirsîye bê ka ew çawa gihîştîye vê payeyê û ketiye bihiştê, Beko jî gotiye ku ez zahiren neyarê wan bûm, lê di dil de dostê wan bûm û min dixwest ku Mem û Zîn terkedinya bibin û bigihîjin jîyana ebedî ya axretê û bikevin bihiştê, ew bi saya min ketin bihiştê û wan baxek ji bihiştê jî daye min. Beko dibêje Tacdîn ez kuştim, lê ew jî dê bikeve bihiştê ji ber ku Xwedê ew efû kirî. Piştî vê rêzebûyer diqedin û Xanî piştî çend gotinên xwe yên dawî mesnewîya xwe diqedîne.

2.2. Çavkanî û Bingeha Mesnewîya Mem û Zînê

Mesnewîya *Mem û Zînê* di sala 1695an de ji hêla Ehmedê Xanî ve wek mesnewî hatiye nivîsîn.²⁴⁰ Li ser bingeha vê mesnewîyê em leqayî fikrên cuda nehatin. Bi qasî me dît, lêkolîner hemfikir in ku *Mem û Zîna* Xanî bingeha xwe ji *Memê Alana* folklorîk girtiye. Wek mînak, Celadet Bedirxan li ser vê mijarê wiha dibêje: "Di folklorê me de, bêşik şaheser Memê-Alan e. Memê-Alan malê miletekî ewropayî biwar Xwedê dizane di heqê wê de heta niho çend cild kitêb dihatine nivîsandin. Me kurdan ewçend guh nedayê, ji şair û rêberê me ê mezin Ehmedê Xanî pê ve. Belê Xanî berî sê sed salî bi qîmeta vê destançîrokê hesiya û rabû li ser hîmê Memê Alan kitêba xwe a mezin û abadîn Mem-û-Zîn anî wicûdê. Bi gotinên din Memê Alan bi navekî din bi nav kir û jê re Mem û Zîn got û ferqin xiste navbera çîrokiya xelkê û esera xwe."²⁴¹

Nivîskarekî din dema behsa Xanî dike, di heqê vê mijarê de dibêje yekemîn car Xanî destaneke kurdî ya zargotinî bi ramanên çandî, sîyasî û neteweyî xemilandiye û tev li edebîyata kurdî kiriye.²⁴² Ayhan Tek dibêje, Xanî ev mesnewîya xwe ji destana *Memê Alan* girtiye, lê ji hêla teşe û naverokê ve û bi awayekî şairane ji nû ve nivîsîye.²⁴³ Ehmedê Xanî jî di mesnewîya xwe de amaje bi vê yekê dike û di malikên jêrîn de wiha dibêje:

²⁴⁰ Adak, 2013, r. 229.

²⁴¹ Celadet Alî Bedirxan, "Memê Alan", **Kovara Ronahî**, Weşanxaneya Jîna Nû, Hejmar 23, r. 448.

²⁴² A. Nûbar, **Ehmedê Xani**, Kovara Roja Nû, Hejmar 15, Swêd, 1987, r. 10.

²⁴³ Tek, **h.b.**, r. 35.

321 *Şerha xemê dil bikim fesane*
Zînê û Memê bikim bahane

322 *Nexmê we ji perdeê derînim*
*Zînê û Memê ji nû vejînim*²⁴⁴

Em ji van malikan fehm dikin ku Xanî dixwaze bibêje ku ez ê vê çîroka gelêrî deynim ber xwe û li gor xwe serpêhatîya Mem û Zînê ji nû ve binivîsim. Lê qesta Xanî ne ew e ku bibêje tu eleqeya berhema min bi *Memê Alana* folklorîk re tune ye û ez berhemeke nipînû dinivîsim. Berovajîya vê yekê dixwaze bibêje ku ez berhema xwe li ser hîmê vê efsaneyê radikim û careke din lê bi şêweyekî nû dinivîsim. Anku çawa ku Nîzamî berhema gelêrî ya erebî, *Leyla û Mecnûn*, di edebîyata farisî de, bi şêweyekî nû wek mesnewî nivîsiye, Xanî jî heman tişt kiriye. Lê cudatîyek di navbera helwestên Xanî û Nîzamî de heye. Nîzamî ev berhema gelêrî ji edebîyateke din (ji erebî) girtiye, lê Xanî ev berhema gelêrî ji edebîyata gelêrî ya milletê xwe hilibijartîye.²⁴⁵

Nûredîn Zaza di pêşgotina *Memê Alan* de angaşt dîke ku Ehmedê Xanî di vê mesnewîyê de wisa bi me dide fehmkirin ku ev mesnewî tenê ji pênûsa wî derketiye. Zaza dibêje "Şêxê Xanî me mat dihêle gava dinivîse ku her tiştên Mem û Zînê bi tenê ji serê wî derketine."²⁴⁶ Zaza, ji bo vê angaştê xwe van malikên Xanî wek delîl nîşan dide:

Ev meywe eger ne avdar e
Kurmancî ye, ev qeder li kar e

Ev tifle eger ne nazenîn e
Nûbur e, bi min qewî şêrîn e

Ev meywe eger ne pir lezîz e
Ev tifle bi min qewî ezîz e

Mehbûb û lîbas û goşewar e
Milkê di min e, ne mistear e

²⁴⁴ Xanî, 2010, rr. 159-161.

²⁴⁵ Tek, **h.b.**, rr. 21-22.

²⁴⁶ Lescot, 1996, r. 41.

Elfaz û meanî û ibarat
Inşa û mebanî û îşarat

Mewzû û meqasid û hikayet
Mermûz û menaqib û dirayet

Islûb û sifât û mana û lefz
Esla nekirin me yek ji wan qerz

Bilcimle netayicî di fikr in
Dûşîze û nû erûs û bikr in²⁴⁷

Dikare were gotin ku Zaza di vê çespendina xwe de ji metna Xanî dûr ketiye. Lewre Xanî di van malikên mînaka Zaza de jî dibêje me ev serpêhatî li gor xwe ji nû ve nivîsîye, ne ku me ew rasterast girtiye. Li gor me tiştê ku Xanî xwestiye bibêje çawa ku ji van malikên me yên jorîn ên ku me mînak dane, dîyar e. Qesta Xanî ne ew e ku bibêje ev çîroka di berhemê de min saz kiriye. Mûrad Ciwan, di berhema xwe ya li ser Ehmedê Xanî de li ser vê mijarê radiweste. Ciwan, behsa çend malikên din ên Xanî dike ku tê de mebesta Xanî çêtir xuya ye. Xanî di van malikan de dibêje ku wî ev hîkaye wek rîwayet bihîstiye û xwestiye ku wê bixemilîne. Ew malikên Xanî wiha ne:

Neqqaşê sehîfeyê hikayet
Neqqadê sebîkeyê rîwayet
Kêşa bi vê terhê resm û ayîn
Lê da bi vê terzê derb û tezyîn
Go: Padîşahek zemanê sabîq
Rabû di hukumeta xwe faîq²⁴⁸

Mûrad Ciwan kurmancîya îro ya van malikan wiha dide: "Neqqaşê ku rûpela vê çîrokê neqîşandiye; salixderê ku lewheya vê rîwayetê salix daye, bi vî awayî resm û dêmen (dîmen) kêşan û bi vî awayî rûpel damge kirin û xemilandin ku got: Zemanê berê

²⁴⁷ Lescot, 1996, rr. 41-42.

²⁴⁸ Mûrad Ciwan, 1997, r. 286.

padîshahek rabû ku bi hukmê xwe serkeftî û bikêrhatî bû..."²⁴⁹ Bi kurmancîya îro mesele zelaltir dibe û em fehm dikin ku Xanî dibêje yekî ji min re ev çîrok salix daye û min jî li gor hunera xwe ev çîrok xemilandiye.

Wek me li jorê behs kir, *Memê Alan* ji mêj ve di nav kurdan de bi awayekî zargotinî tê vegotin. Melayê Cizîrî, di malikeke xwe de wiha dibêje:

*Mûyekî ez ji te nadim bi du sed Zîn û Şîrînan
Çi dibit ger tu hesêb kî me bi Ferhad û Memê.*²⁵⁰

Berîya Xanî tê dîtîn ku Feqîyê Teyran jî, ku hevçaxê Melayê Cizîrî ye, di berhema xwe de behsa Mem dike û tê fehmkirin ku ew Mem jî Memê destana *Memê Alan* e. Feqî di berhema xwe de wiha dibêje:

*Beraber bû ji wê navê
Xwe talan kir ji wê gavê
Xelas ke Mem ji girdavê
Ji tehrîra bi mer keştê*²⁵¹

Li gora ku Mehmed Uzun neqil dike, Ferhad Shakely di berhema xwe ya bi navê *Kurdish Nationalism in Mem û Zîn of Ehmedî Xanî* de dibêje ku *Mem û Zîn* li ser destana nemir û neteweyî *Memê Alan* ava bûye û li gor wî berhema herî mezin a klasîk a kurdan ev berhem e.²⁵² Uzun jî di wî fikrî de ye ku bingeha mesnewîya Xanî ji destana *Memê Alan* tê. Li gora wî "Ehmedê Xanî ev destan wergirtiye, bi ûsliba xwe ya nûjen nivîsiye û ji nû ve vejandiye."²⁵³

Di edebîyata klasîk a îslamî de ev tiştê ku Ehmedê Xanî kiriye ne yekem e. Anku di edebîyata erebî û farisî de jî çîrokên bi vî rengî hene ku di nav van miletan de bi zargotinî hatine vegotin û paşê bûne mijara berhemeke edebîyata klasîk a wî miletî. Wek

²⁴⁹ H.b., rr. 285-286.

²⁵⁰ Melayê Cizîrî, *Dîwan*, Selman Dilovan (Amd.), Weşanxaneya Nûbihar, Stenbol 2012, r. 228.

²⁵¹ Feqîyê Teyran, *Feqîyê Teyran Jiyan Berhem û Helbestên Wî*, M. Xalid Sadinî (Amd.), Weşanxaneya Nûbihar, Stenbol 2013, r. 437.

²⁵² Uzun, 2007, r. 13.

²⁵³ H.b., h.r.

mînak, me li jorê behsa çîroka *Leyla û Mecnûn* kiribû. Ev çîrok digel ku erebî ye, di nav folklorê kurdî de jî heye, Siwadî wek mesnewî bi kurdîya kurmancî nivîsandîye. Mînakeke din *Zembîlfiroş* e ku yek ji çîrokên folklorê kurdan e ku paşê di edebîyata kurdî ya klasîk de jî cihê xwe girtiye û cara ewil ji hêla Feqîyê Teyran ve hatiye nivîsîn.

2.3. Mesnewîya Mem û Zînê ji Alîyê Sêwirandinê ve

Di mesnewîyê de sêwirandin bi pênuşa Xanî gihîştîye asteke edebî. Xanî di vê berhema xwe de bi şayesa mîr dest bi mesnewîyê dîke û behsa Cizîrê dîke ku em fehm dikin paytexta mîrnişînîya wî Cizîr e. Piştî vê yekê, wiha sêwirandina dirûvên her du xwişkên mîr dîke:

391 *Yek zêde şîrîn ziyade mehbûb*
Yek rûhê qulûb û hûrê meqlûb

392 *Yek esmer û ya duwê zerî bû*
Yek horî û ya duwê perî bû

393 *Ew hûr û perî di bêbedel bûn*
Lewra ku ji nûra (Lem yezel) bûn

394 *Husna ruxê wan çu kes nedî bû*
Zîra ji cematê sermedî bû²⁵⁴

Ji van malikan em hîn dibin ku Zîn esmer e û Sitî zerî ye. Xanî, delalîya Zînê dişîbîne horîyan, a Sitîyê jî dişîbîne perîyan û di beşên pêş ên mesnewîyê de jî wek horî behsa Zînê dîke. Li gora ku em fehm dikin bi qasî wan delal tune ne, ji ber ku ew ji nûra Xwedê ne. Hê kesî rûyê wan nedîtiye. Xanî, bi vî awayî dîmeneke wisa li ber çavên xwînerên xwe radixe ku xwîner du keçên pir delal û saf dibînin. Li gor Xanî, ew gelekî saf û paqij in, lewre hê çavê tu mirovî bi wan neketiye. Xanî, ji bilî dirûvên mirovan di beşên din de jî sêwirandinan dîke. Tê dîtî ku dema behsa meclîsa mîr dîke wiha kêf û seyranên wê meclîsê raçav dîke:

²⁵⁴ Xanî, 2010, r. 178.

910 *Kêşa wî bi meclisa xwe xwanek*
Goya kire ferş-i asimanek

911 *Qursê meh û mihrê asimanî*
Înan te digo bi cayê nanî

912 *Her sehnê mezin misalê burcek*
Serpoş-i li ser ji rengê durcek

913 *Her tebsî û kaseê di Fexfûr*
Yek exterê pir ziya û pîrr nûr²⁵⁵

Ev sêwirandina jorê ya amadekarîya xwarineke biheybet, ji bo daweta Tacdîn û Sitî ye. Xanî xwestiye bi vê sêwirandina pirolekirî qudret û ezameta mîr nîşan bide da ku xwendevan zanibin ku mîr çiqas dewlemend û xurt e. Lewre di van malikan de tê gotin ku mîr wekî ku ezman daxe jêr, sifreyeke mezin radixe. Nanê li ser sifreyê dişibe rojê û her tepsî û kase jî wek stêrkekê diteyisin. Di berdewama van malikên jorê de jî Xanî şayeseke wisa dike ku kesên dixwînin wekî ku ew sifre li ber wan hatibe raxistin, çî tiştê li ser sifreyê hebe hîn dibin.

Şayesên Xanî, di dawîya mesnewîyê de ji tiştên dirûvî yên wek şayesên mirovan û yên xwarin û vexwarinan, vediguhere şayesên manewî. Xanî dema behsa bêhêvîbûn û xemgînîya Mem û Zînê dike wan bi heyberên bi derdora wan re dide axaftin. Ji van malikên jêr bi xwîneran dide fehmkirin ku êdî Mem ketiye derdê evînê û bûye wek Mecnûnekî û wek dînekî lê hatiye.

1305 *Mem jî ji xeyalê rûyê dildar*
Yanî ku ji arizûyê dîdar

1306 *Bû dînekî dilpezîr û sewda*
Mecnûnekî bênezîr û şeyda²⁵⁶

²⁵⁵ H.b., r. 298.

²⁵⁶ H.b., r. 395.

Piştî ku bi van malikên jorê sûretê Mem ê bêhêvî û xemgînîyê digire, wiha dibêje:

1310 *Lewra ku du teşneleb di bêgav*
*Bêtab-i bibin ji bo firek av*²⁵⁷

Xanî, di malika jorîn de her du evîndaran wek du kesên ku tî bûne disêwirîne. Lêva wan ji tîbûnê ziwa bûye û bûne mixtacê firek av. Xanî, bi teşbîha tîbûnê, evîna Mem û Zînê radixe ber çavên me da ku em baştir bibînin ku evîna wan çiqas berz e.

2.4. Mesnewîya Mem û Zînê ji Alîyê Vegotinê ve

Vegêrê mesnewîyê Xanî ye. Di dawîya hin beşan de mexlesa xwe wek Xanî di malikan de bi cih dike. Wek mînak, dema dia dike bang li Xwedê dike da ku rehma xwe û meherîya Hz. Muhammed bike nisîbê wî jî. Ji bilî Xanî, şêxekî ji xeybê jî vegêrê mesnewîyê ye. Ew ji Xanî re ji xeybê xeberan tîne û Xanî di malikên jêrîn de bi vî awayî behsa wî şêxî dike:

390 *Rawî wehe gote min mu'emma*
*Ew hûr-i bi navê Zîn musemma*²⁵⁸

Qesta Xanî ji peyva rawî, şêx e. Rawî peyveke erebî ye û bi peyva rîwayetê re têkildar e. Tê wateya kesê ku rîwayet dike, anku kesê ku vediguhêze. Şêx, ew kes e ku ji Xanî re behsa Zînê dike û Xanî hîn dibe ku Zîn wek horîyeke bihiştê ye. Di dawîya mesnewîyê de jî Xanî dîsa behsa vî şêxî dike û dubare dike ku wî ev serpêhatî ji wî bihîstiye. Xanî, ji wî şêxî hîn dibe ku aqûbeta Bekir û Tacdîn jî li axretê çawa ye. Ew malik wiha ye:

2411 *Agahê ji halê dewrê eyyam*
*Evrengehe gote min serencam*²⁵⁹

²⁵⁷ H.b., r. 395.

²⁵⁸ H.b., r. 178.

²⁵⁹ H.b., r. 661.

Wek encam, em dikarin bibêjin ku Xanî vegêrê yekem e û şêx jî vegêrê duyem e. Xanî vegotina xwe bi vî awayî sistematîze kiriye.

3. Berawirdîya Memê Alan û Mem û Zînê ji Alîyê Kok-Çavkanî, Sêwirandin û Vegotinê ve

3.1. Kok

Me got ku *Mem û Zîn* ji alîyê Ehmedê Xanî ve di sala 1695an de hatiye nivîsîn. Digel vê, çavkanîya mesnewîya Xanî, weke ku wî jî di malikeke xwe de dîyar kiriye, ji destana gelêrî, ji *Memê Alan*, tê. Em pê derdixin ku *Mem û Zîn* berhemeke yekta ye û wek mesnewî di edebîyata klasîk de ji alîyê Ehmedê Xanî ve hatiye nivîsîn.

Memê Alan, ji ber ku berhemeke folklorîk e, di dîrok û erdnîgarîyeke nedîyar de vejîyaye û heta roja me gelek guhertoyên wê çêbûne. Bi qasî ku me li varyantên *Memê Alan* ên li sahayê nihêrt, me dît ku îro jî ev varyant di erdnîgarîya Kurdistanê de di gelek coyan de diherike nav kana folklorê kurdî.

Em li pey bersiva pirsê "Gelo kîjan kevntir e?" çûn û li gora ku me ji lêkolîneran fehm kir destana *Memê Alan* kevntir xuya bû. Lê bersiva pirsê "Gelo kîjan berhem bandor li ser berhema din kiriye?" li gor me bi qasî bersiva din ne zelal e. Lewre dema lêkolînê me fehm kir ku her du berhemên jî bandor li ser hev hiştiye. Celadet, li ser vê mijarê wiha dibêje: "Xanî binyadê esera xwe ji destana Memê Alan girtiye; lê ew weke xwe ne hiştiye û gelek tiştên wê guhartine. Xanî bi vî awayî ji Memê Alan re guhartoke nû guhartoke nivîsandî saz kiriye û ev guharto di hin cihên Kurdistanê, nemaze di cihên ko lê de medrese hene, li guhartoyên xelkê tesîr kiriye û ew kêr û zêde daye guhartin."²⁶⁰ Gotina Celadet bi me beraqil e, lewre bi salan ev mesnewî di nav feqîyên medreseyê de hatiye xwendin û mimkun e ku bi rêya van feqîyan vê mesnewîyê sîya

²⁶⁰ Mîr Celadet Alî Bedir-Xan, "**Memozîn**" Kovara Hawar, Hejmar 43, Weşanxaneya Belkî, Stenbol 2012, r. 738.

xwe berdabe ser varyantên folklorîk. Çespendina vê yekê çiqas zor xuya be, redkirina vê rastîyê jî ewqas dijwar e. Anku mimkun e ku her duyan jî bandor li ser hev kiribe. Me di hin varyantan de beşên bi vî rengî dît ku ew beş jî vî fikrî xurttir dikin. Wek mînak, di varyanta *Memê Alan* a Salihê Qubînî de, ku me ew qeyd kiriye, me dît ku Qubînî di nav destanê de behsa helbestên farisî jî dike û dibêje lehengên destanê ji hev re ev helbest dixwendin. Berîya ku em dest bi tomarkirina varyanta Qubînî bikin, bêyî ku em jê bipirsin wî ji me re neqil kir ku peyvên farisî di vê destanê de hene û di zimanê vê destanê de bandora farisî heye.²⁶¹ Bi me, ji vê gotinê qesta dengbêj bandora edebîyata klasîk e, lewre mirov dikare bibêje ku farisî bandora xwe li ser sahaya Kurdistanê nekiriye, lê di edebîyata kurdî ya klasîk de bandora farisî xuya ye. Em vê bandorê di *Mem û Zîna* Xanî de jî dibînin. Me di beşeke zimanê mesnewîya Xanî de behsa bandora farisî jî kiriye. Di wê beşê de bandora farisî ya li ser mesnewîyê zelaltir xuya dibe.

3.2. Sêwirandin

Di her du berheman de sêwirandin xurt xuya ye. Lê şewazên van sêwirandinan hinekî ji hev cuda ne.

Di destanê de sêwirandinên xwezayê, hal û tevgerên mirovan derdikevin pêş. Dengbêj, dema van şayesan dike, ji zimanê dengbêjîyê ya ku bi salan di nav folklorê kurdî de meyîyaye, sûd werdigire. Di vî zimanê dengbêjîyê de ahengeke zixm heye. Dengbêj, ji lihevanînan serwayan sûd werdigire û herikbarîya şayesên xwe xurttir dike.

Di mesnewîyê de şayes bi awayekî şênber dest pê dike û paşê bi şikil û şemala lehengan û sêwirandina serayê berdewam dike. Şayesên şênber ên wek şayesên dirûvî yên lehengan û kêf û seyranên seraya Cizîrê, hêdî hêdî şûna xwe ji bo sêwirandinên mecazî berdidin. Di dawîya mesnewîyê de Xanî texeyûl û binhişên Mem û Zînê raçav dike û şayesên xwe bêhtir ber bi mecazê ve dibe. Di van sêwirandinan de ahenga sêwirandinê bi kêşa erûzê û bi serwayan herikbartir dibe.

²⁶¹ Salihê Qubînî, qeydîya deng, (03.10.2018).

3.3. Vegotin

Di *Memê Alan* de vegêr dengbêj e. Tê dîtin ku sîya wê, misêwa di berhemê de xuya ye. Gelek caran dikeve navbera berhem û guhdarên berhemê. Haya wî ji her geşedanên berhemê û ji hemû taybetîyên lehengan heye. Van zanînan xwe bi guhdarên destanê dide hesandin û bi vî awayî wan araste dike.

Vegotina mesnewîya *Mem û Zînê* ji devê nivîskar Ehmedê Xanî ye, anku vegêrê çîrokê ew e. Wek me got bi gelemperî wisa tê qebûlkirin ku Xanî serpêhatîya destana *Memê Alan* ji mesnewîya xwe re dike bingeh û bi vî awayî îskeleta berhema xwe bi laş û gewde dike. Li gora ku di mesnewîyê de xuya dike, Xanî vegêrê berhemê ye. Lê dema behsa serpêhatîya *Mem û Zînê* dike, tê dîtin ku Xanî xwe wek navbeynkarekî di navbera xwendevan û şêxekî de dibîne. Anku şêxek jê re çîrokekê dibêje û ew jî vê çîrokê vediguhêzîne xwendevanên *Mem û Zînê*. Di dawîya mesnewîyê de bi rêya vî şêxî em ji Ehmedê Xanî hîn dibin ku Bekirê Ewan di bihiştê de ye û Tacdînê kujerê Bekir jî pê re di bihiştê de ye. Ev şêx ji xeybê xeberan tîne, dide Xanî û Xanî jî wê digihîne me. Anku ev berhema me xwedîyê du vegêran e. Xanî li ser dikê ye, lê li pişt perdeya dikê şêx heye.

Wek encam, tê dîtin ku teknîkên vegotinê yên her du berheman ji hev cuda ne. Lewre vegotina destana *Memê Alan* li gor rê û rêbazên berhemên folklorîk e û vegêrê wê dengbêj e. Dengbêj jî berhemên xwe bi zarekî îcra dikin û vegotina wan bi rêya vegêrê Xwedayî ye. Lê mesnewîya *Mem û Zînê* li gor rê û rêbazên edebîyata klasîk hatiye nivîsandin, nivîskarê wê Ehmedê Xanî jî li gor vê usûlê bang li xwînerên xwe dike û vegotina wî jî li gor vê şêwazê ye.

4. Paşxaneyê Fikrî di Destana Memê Alan de

4.1. Dîn û Tesewif

Dîn, bawerîya mirovan a li ser hebûna dinyayê û afirandina mirovan e. Gelek caran dînen neteweyan sîrayetî berhemên wan ên folklorîk dikin. Em ê di vê beşê de bêhtir behsa nimûneyên vê bandorê bikin.

Destana *Memê Alan* bi koka xwe digihîje kîjan heyamê em rasterast nizanin, lê çî berî îslamê be çî piştî îslamê be, dîyar e ku hêmanên îslamî û hêmanên berî îslamê yên mîtolojîk bi hev re di destanê de xuya dibin. Di *Memê Alan* de ji hin peyvên mirov dikare rasterast pê derxe ku bandora dîne îslamê di vê berhemê de heye û lehengên vê destanê misilman in. Ev destan ji berîya îslamê di nav kurdan de hatibe gotin jî wisa xuya ye ku hêmanên dîne îslamê paşê ketine nav destanê. Wek mînak, destan bi Cejna Qurbanê ya misilmanan dest pê dike. Wek tê zanîn Cejna Qurbanê yek ji du cejnên dîni yên misilmanan tê pîrozkirin. Jina ku bi bavê Memê Alan re dê bizewice ji taxa qureyşîyan e, anku ew jî yeke qureyşî ye. Wek tê zanîn qureyşî eşîreke ereb in û pêxemberê îslamê Hz. Muhammed jî ji vê eşîrê ye. Dema diçin qîzê ji bo Elî Beg (bavê Mem) dixwazin bi qewlê eshabîyan dixwazin. Mem li ber melayan dixwîne, nimêj dike, diçe mizgeftê. Mem dema behsa çaxê berbangê dike, ji bo vê demê dibêje dema nimêja şafîyan.²⁶² Ji vir digel bawerîya Mem a îslamî em mezheba wî jî hîn dibin. Ev mezheb yek ji mezhebên dîne îslamê ye. Em dibînin ku dema keçên Cizîrê çav bi Mem dikevin û şaş dibin, selewat li ser Hz. Muhammed tînin û wha dibêjin:

"Selatek ya Mihemed, ev çitol xortekî çeleng e, çitol can e!"²⁶³

Tê gotin ku jinên Cizîrê dema diçin ser Kanîya Qestelê hêzar (çarşev) li wan e.²⁶⁴ Îro jî tê dîtin ku hin jinên misilman hê jî çarşevê li xwe dikin. Mem û Beglî destbirakê hev ê axretê ne. Ev edetê destbiratîya axretê îro jî di nav kurdên misilman de berdewam

²⁶² Lescot, 2013, r. 48.

²⁶³ H.b., r. 68.

²⁶⁴ H.b., r. 100.

e. Xocê Xizir, li wan eyan dibe ku ev tîp herçiqas di gelek bawerîyan de hebe jî di destanê de wek tîpekî misilman xuya ye. Ji her sê birayan re dibêje şûna ku hûn xwe li çolan bixin, herin qurbanan bidin û xizanan têt bikin. Mem dema çêdibe ji ber ku sê çirkên nûrê di rûyê wî de hene, tê fehmkirin ku ji nesebeke pîroz çêbûye. Qudsîyeta wî gava ku ew welidîye hatiye tayînkirin. Dema welidîna Mem di destanê de wiha derbas dibe:

*"Mele dixwînin tekbûra û didine selewatane
Dengê mela mîna yê dengê şalûlan û bilbilan e."²⁶⁵*

Têgînên wek "mele, tekbîr, selewat" ji termînolojîya îslamî ne. Mele, yek ji pêşengên civakên misilman in, tekbîr azameta Xwedê nîşan dide û selewat jî li ser pêxemberê îslamê tê gotin. Ji ber ku mele di nav misilmanan de yek ji pêşengên gel in, em dibînin ku ew jî hatine pesndayîn, dengê wan li dengên şalûl û bilbilan hatiye şibandin. Di destanê de behsa şêx û meşayîxan jî tê kirin ku tê zanîn ev miqam, edetê ereban e û bi rêya îslamê di nav neteweyên misilman de bi cih bûye.

Dema meclîsa Elî Beg dixwaze ku navekî li Mem bike, pêşnîyazên wan ên navan, peyvên erebî yên wek Arif, Emer, Wîsif, Brahîm in. Ji van navan Emer xelîfeyê îslamê ye, Wîsif (Yûsif) û Brahîm jî navên pêxemberên dînî ne û di Quranê de jî behsa wan tê kirin.

Hin gotinên wek biwêjî jî bi me didin fehmkirin ku bawerîya di vê destanê de îslam e. Mem, di destanê de dema behsa malbata xwe dike wiha dibêje: "Navê tirsê li malbata me haram e, mîna goştê berêz li mêrê misilmane."²⁶⁶ Em dikarin bibêjin ku xwarina goştê berazan di îslamê de haram e. Mem bi vê metaforê bi me dide fehmkirin ku bawerîya wî îslam e. Herçiqas mirovekî nemisilman jî karibe bi vê metaforê derdekî xwe rave bike û vê gotina jorîn bibêje, ji ber mînakên zêde yên bi vî rengî yên ku peyva "misilman" di wan de derbas dibin, em wisa hizir dikin ji ber ku dînê van lehengan îslam e, ev peyv evqas zêde li ser zimanê wan e. Wek mînakeke din a bi vî rengî, tê dîtîn ku

²⁶⁵ H.b., r. 27.

²⁶⁶ H.b., r. 117.

dema sê perî Zînê tînin odeya Mem, Zîn li hember vê rewşê, şaşwazîya xwe wiha tîne ziman: "Şeva îşevê, tiştê di serê min de hatiye, bila neyê serê kesekî misilmane!"²⁶⁷ Ji vê gotina Zînê tê fehmkirin ku Zîn jî xwe wek misilmanekî dibîne û naxwaze misilmanek din wek wê di vê rewşa tengezar de bimîne.

Mem, dema dikeve zindanê xwe dispêre Xwedê. Hêdî hêdî hêmanên tesewifê pê re xuya dibin. Memê ku li Mixribê dema dil dikeve Zînê û ji eşqa wê nimêj nake, paşê di zindanê de pênc wext nimêj dike. Dema Zîn tê û rêya wisleta evîna wan nîşanî wî dide, Mem red dike û evîna Xwedayî tercîh dike. Di zindanê de kesê ku tê alîkarîya wî, kalê wî yê qureyşî ye. Tê xewna wî û pê dide fehmkirin ku dê here bihiştê û Zîn jî dê hefteyeke din li pey were. Kalê wî yê qureyşî jê re dibêje "Xwedê wê li wê dinê mirazê we bike di nav govenda horiyane."²⁶⁸ Dema Zîn tê ba Mem û hîn dibe ku sê rojan nan û av nedane wî, Mem bi van hevokan li ber dilê wê dide:

*"Ji bona min mexwe tu xemane
Erê ji sê roj nedane min nan û av pê re
Lê ji kerema Xwedê, zikê min hergav têr e
Min û te me ji hev hez dikir bi dilekî pak, Xwedê di ser me ra li me dinêre."²⁶⁹*

Kalê Mem, di xewna Mem de jê re dibêje tu yê bigihîjî merteba şehîd û ewlîyayan.²⁷⁰ Piştî ku Mem dimire Zîn jî dibêje Mem şehîd bû.²⁷¹ Dema ku Mem dimire zindana wî ronî dibe, anku nûr dikeve wê derê. Zîn, piştî mirina xwe, rojeke îne, gazî mîr dike ku mîr were ser gora Mem û wê. Em dizanin ku roja îne li gor îslamê rojeke pîroz e, ji ber vê yekê gazîkirina Zînê ya di rojeke îne de amaje bi dîne îslamê dike.

Hin taybetîyên destanê jî wek hêmanên derveyê îslamê di destanê de xuya dibin. Wek mînak, tê dîtin ku keçikên Kanîya Qestelê dema Mem dibînin, hêzarên xwe diavêjin.²⁷² Em dikarin bibêjin ku ev usûl ne tiştêkî li gor îslamê ye. Lewre civandina

²⁶⁷ H.b., r. 35.

²⁶⁸ H.b., r. 142.

²⁶⁹ H.b., r. 143.

²⁷⁰ H.b., r. 142.

²⁷¹ H.b., r. 149.

²⁷² H.b., r. 100.

qîzan a li meydanakê û hêzaravêtina wan a li derve, ne tevgereke îslamî xuya ye. Mîmkun e ku ev civandina jinan a li meydana Cizîrê tiştêkî kevneşopî be. Wek mînakeke din, tê dîtîna ku dema Mem ji şer vedigere, Hesên jê re dibêje here mala me. Lê li malê tenê Sitîya hevsera Hesên heye û li gor bawerîyeke civakî ya misilmanan jinek li malê tenê be divê derîyê xwe li mêrekî xerîb veneke. Lê tê dîtîna ku di destanê de hin beş ne li gor fikrîyata îslamê hatine honandin.

Bandora dîne îslamê di varyantên din de jî xuya dibin. Wek mînak, di varyanta Zeynelabidîn Zinar de Mem û Zîn dema ji hêla perîyan ve di odeyekê de tîn hiştin, ji ber heramîyê bi hev re neaxivin, ji hev re nameyan dinivîsin. Di vê varyantê de bavê Mem, Galan Beg, dema diçe dikeve nav nivîna xanima xwe, du xurmeyan dixwe. Tê zanîn ku xurme di îslamê de xurekeke pîroz e û di Quranê de derbas dibe. Di vê varyantê de Mem wek zanayekî îslamî ye û tê gotin ku Mem dersê dide hemû alim û seydayan.²⁷³ Di varyanta Selah û Xunav de Mem ji Xizir re dibêje min li ber xoce û meleyan xwendiyê.²⁷⁴ Di varyanta Evdilezîzê Koçer de, ku me ew qeyd kiriye, Mem piştî şeva hevnaşîna Zînê ya li odeyê, serê sibê radibe, dema destmêj digire gustîlê dibîne. Dema ji Mixribzemînê diçe Cizîrê di rê de ji bo ku nimêj bike radiweste û nimêj dike.²⁷⁵

Em dikarin wek encam bibêjin ku di destanê de bandora dîne îslamê xurt xuya ye. Wisa tê dîtîna ku di vê çarçoveyê de tesewif jî tîkelî berhemê bûye. Lê ev bandora tesewifê ewqas ne xurt e. Bêhtir em dikarin bibêjin ku bandora îslamê li ser berhemê çêbûye û lehengê sereke jî di bandora vê ferasetê de teşe girtiye.

4.2. Kurdbûn û Neteweperwerî

Mem, kurê mîrê Mixribê ye, lê Mixrib bi qasî me tesbît kiriye ne cihekî zelal ê Kurdistanê ye. Ji ber ku Mixrib cihekî nedîyar e, em nikarin rasterast li ser şecereya lehengê destanê yê sereke biaxivin. Li gor agahîyên ku destan dide me, em nizanin

²⁷³ Zinar, "Memê Alan", 1995.

²⁷⁴ <https://m.youtube.com/watch?v=zkdVYZZUpYo> (06.08.2018).

²⁷⁵ Evdilezîzê Koçer, qeydîya deng, (04.06.2018).

Mixribî ji kîjan neteweyê ne. Heke em li gora Lescot herin û bibêjin ku ev ji eşîra Alan tîn, dîsa jî em nizanin bê ka mala Alanan, çawa û kengî li Mixribê bûne desthilatdar. Lê em vê dizanin ku dêya lehengê sereke ji taxa qureyşîyan a Mixribê ye. Li vir peyva qureyşî bivê nevê qureyşîyên ereb ên ji nifşa Hz. Muhammed tîne bîra mirov. Berîya ku dê û bavê Mem bizewicin, ji Elî Beg re, ji hêla Xizir ve tê gotin ku biçê taxa qureyşîyan û ji wê derê bizewice. Elî Beg jî diçe ji qureyşîyan qîzekê tîne.

Di heqê nijada Elî Beg de bi qasî em ji destanê dizanin tu agahî nîn e. Ev yek jî îhtimala erebbûna lehengê destanê yê sereke xurttir dike. Heye ku ew ereb be, yan jî destan ji ber egerên îslamî di bin çanda erebî de mabe û ev tîp hatibe erebkirin. Lê ji alîyekî din ve jî em lê dinêrin, zimanê ku lehengên destanê pê diaxivin wek hev xuya ye û ji ber ku berhem bi kurdî ye, wisa xuya ye ku zimanê lehengên destanê jî bi kurdî ye. Îhtimal e ku axaftina lehengên destanê bi zimanekî din be û vegêr di nava kilamê de ew bi kurdî dabin axaftin, lê em vê îhtimalê kêmbêrin. Ji ber ku herçiqas ev destan bi zimanên din (wek ermenkî) hatibe gotin jî wisa xuya ye ku ji kurdî derbasî zimanên din bûye. Em di lêkolîna xwe de rastî teorîyeke wisa nehatin ku bibêje ev destan bi bingeha xwe, destana neteweyeke din e û paşê derbasî kurdî bûye. Me di nava destanê de jî şopeke wisa nedît ku em bibêjin mimkun e ku leheng bi kurdî neaxivîbin û paşê zimanê wan hatibe kurdîkirin. Em dibînin dema Mem, ji Mixribê derdikeve û tê Cizîrê, herçiqas xelkê Cizîrê jê re sosret xuya bin jî em fehm dikin ku ev cudahî tenê ji bo edet û toreyên Cizîrê ye. Yanî ne ku Cizîrî ji neteweyeke din in û zimanê ku pê diaxivin cuda ye. Li tu derên destanê nayê gotin ku Mem û xelkên Cizîrê ji zimanê hev fehm nakin. Mem, di heqê Cizîrê de bi tiştêkî nizane lê dema tê, tenê edet û toreyên Cizîrê dipirse û hînî wan dibê. Wekî din di destanê de amajeyên wisa tune ne ku em bibêjin niştecihên Cizîrê û Mixribê du neteweyên ji hev cuda ne û bi du zimanên cuda dipeyivin.

Em dikarin bibêjin ku di berhemên folklorîk de tîp ji alîyê nasnava neteweyî ve bi giştî qels in. Lê qels bin jî hin amajeyên nasnavên wan carinan xuya ne. Tê dîtin ku Mem wek qalê kurdan tê danasîn. Bûyerên destanê bi giştî li bajarekî Kurdistanê, li Cizîrê, derbas dibin. Ev destan îro li gelek cih û warên Kurdistanê belav bûye. Ji ber van taybetîyên xwe, ji alîyê hin lêkolîneran ve wek destana neteweyî ya kurdan tê qebûlkirin.

Mehmed Uzun jî yek ji wan lêkolîneran e ku *Memê Alan* dişibîne *Romeo û Juliet* û li gor bawerîya wî ev destan ji ber ku ji gelek alîyan ve tekûz e, Ehmedê Xanî berhema xwe ya *Mem û Zînê* li ser hîmê vê destanê rakiriye. Dibêje mirov vê destanê wek destana neteweyî ya kurdan bi nav bike, dê ne çewt be.²⁷⁶ Em wisa hizir dikin ku Uzun ne ku di tîpolojîya Mem de hêmanên neteweperwerîyê dibîne û tesbîteke wiha dike. Wek tê dîtîn, ji ber ku destan bi honaka xwe tekûz e û pir belav bûye wê wek destaneke neteweyî dibîne. Em wisa hizir dikin ku yek ji sedemên herî xurt a vê binavkirina Uzun, *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî ye. Lewre Xanî mesnewîya xwe li ser esasê vê destanê ava kiriye û fikrên neteweperwerîyê, herçiqas ne wek îro be jî, di destpêka berhema xwe de, di dibaceyê de, bi cih kiriye. Lê ji bo *Memê Alan* em nikarin vê tesbîte bikin. Ji ber ku hêmanên neteweperwerîyê yê rasterast tê de ne xuya ne. Herçiqas Mem wek qralê kurdan were nasîn jî em nikarin anakronîzmeke wisa bikin û vî lehengî li gor serdema modern wek tîpekî neteweyî karakterîze bikin. Lewre di destanê de wek hişmendîya milletê kurd û erdnîgarîya Kurdistanê tiştek xuya nake. Tê dîtîn ku navê eşîran heye û behsa mîr, axa û began tê kirin. Dema qîza Beko, Cizîrê bi Mem dide nasîn, wek bavik behsa sê bendên Cizîrê dike û mezinê her sê bendan jî mîr in.²⁷⁷ Di destanê de peyva kurd tenê wek peyv derbas dibe. Em ji vê fehm dikin ku herçiqas hêmanên erebî hebin jî lehengê destanê yê sereke kurd xuya ye, lê hizir û bîra kurdayetîyê pê re ne xuya ye. Di vê rewşê de lazim e em jî li pey anakronîzmê nekevin û tenê rewşa heyî şîrove bikin.

Berhemên folklorîk di dem û cihên nedîyar de, bi awayê zargotinî, di nav gel de ava dibin û wek neynika gel in. Di dema derketina destanan de, ku wek *Memê Alan* gelekên wan vedigerin serdemên kevn û nedîyar, mirov şopên neteweperwerîyê nabîne. Lewre di dema derketina van berheman de haya gel ji pêşketinên dinyayê yê wek neteweperwerî û rewşenbîrîyê çênabe ku em di nav metnên gelêrî de li şopên van ramanan bigerin. Herçiqas em dîroka derketina destana *Memê Alan* nikaribin rasterast kifş bikin jî em ji nîqaşên xwe yê li ser koka vê destanê ya destpêka vê xebatê fehm dikin ku koka vê destanê vedigere berîya çend sedsalan û di wan deman de ev ramana neteweperwerîyê hîn li fransayê jî derneketiye holê, anku li dinyayê tune ye. Heke ev

²⁷⁶ Uzun, 2007, r. 38.

²⁷⁷ Lescot, 2013, r. 54.

destan piştî şoreşa fransî derketa holê jî em wisa hizir dikin ku vê şoreşê bandoreke mezin li ser destanê nedikir. Lewre di berhemên folklorîk ên îro de jî ev bandor ewqas ne xuya ye. Di siberojê de belkî ev mimkun be û em karibin di berhemên folklorîk de jî bandora neteweperwerîyê bibînin, lê halê hazir rengê neteweperwerîyê di berhemên folklorîk de zêde xuya nake. Em vê bandorê ancax di hin berhemên modern ên ku berhemeke folklorîk ji xwe re wek hîm digirin de dibînin. Nivîskarên van berheman hizir û bîrên xwe empozeyî lehengên xwe yên folklorîk dikin û li gor ramanên xwe wan didin axaftin. Bêguman ev jî bi xwe re anakronîzmê tîne û ev yek di edebîyatê de wek qisûrekê tê qebûlkin.

Em dibînin ku dema ev destan derbasî nivîsê bûye, di vê de jî ev anakronîzm derdikeve pêşîya me. Wek mînak, Pîremêrd şanonameyeke soranî nivîsiye û ev şanname li ser hîmê *Memê Alan* rakirîye. Di vê berhemê de tê dîtin ku Pîremêrd hin guherîn jî çêkirine. Di destpêka çapa wê ya kurmancî de wiha tê gotin: "Di vê şanoyê de Pîremêrd hêmayên sereke yên destana Memê Alan bi awayekî cihê be jî parastine. Agirberdana xaniyê Tacedîn (Tajdîn), di xewnê de hevdîtin û dilketîbûna Mem û Zînê hwd. jî di vê berhemê de hene. Lê belê bûyer ne li Cizîra Botan, li Amediyê derbas dibin. Pîremêrd renekî neteweperweriyê jî dixwe navê evîne. Her wisa Bekir Mergewer (Bekoyê Ewan) jî ne tenê dijminê evîndaran e, her wisa dijminê gelê kurd e. Mirov dikare bêje ku vegotina kurdewarî û neteweperweriyê bûye temaya sereke ya vê şanonameyê." ²⁷⁹ Dema em li naveroka şanonameyê jî dinêrin tê dîtin ku şerê li dijî eceman a di guhertoya Roger Lescot de, di vê varyantê de bûye şerê li dijî tirkan. Di ya Lescot de Celalî diçûn şerê eceman û Mem bi awayekî ji nivê rê vedigerîya û nedîçû şer. Lê di ya Pîremêrd de ew û Tacedîn bi hev re diçûn şerê tirkan. Berîya ku biçin Tacedîn ji mîr re wiha dibêje: "Mîr! Em hemû yek in û niştimana me jî yek e. Mem jî herçiqas mêvan be mezinê me hemûyan e, li cîhanê jêhatîbûn û cengeweriya wî bi nav û deng e. Şerê li dijî tirkan ji bo kurdan serbilindî ye."²⁸⁰ Li vir em bala xwe bidinê tê dîtin ku gotinên wek "niştiman" û "şerê li dijî tirkan" neteweperwerîya nivîskar nîşan didin. Di

²⁷⁸ Alan, 2013, r. 118.

²⁷⁹ Pîremêrd, **h.b.**, rr. 13-14.

²⁸⁰ **H.b.**, r. 43.

berdewama vê dîyalogê de Mem jî wiha dibêje: "Ez girêdayî mîr im. Ji bo her fermaneke wî, bi taybetî jî ji bo millet destê min li ser şûrê min e."²⁸¹ Li vir xuya ye ku beşa "bi taybetî ji bo millet" li gor taserûfa nivîskar lê hatiye zêdekirin. Lewre di varyantên gelêrî de Mem ji bo ku li ba Zînê bimîne ji şer direve û yên ku diçin şer ne ji bo milletê kurd diçin, li ser fermana mîr diçin şer. Di şanoneyê de dema di wî şerî de bi ser dikevin û ji şerê li dij tirkan vedigerin, Mîr Zeynedîn ji Mem re wiha dibêje: "Mem bi xizmeta te ya mezin ku te bi cih aniye, em vejîn û kurdewarî jî di dîrokê de bû xwedî nav û nîşaneke din."²⁸² Ji vir jî mirov pê derdixe ku vejîna milletekî û kurdewarî têgînên modern in û bi rêya nivîskar tevî metnê bûne. Di vê çarçoveyê de mirov dikare mînaka Newrozê bide. Lewre ev cejn pêşî wek cejneke biharê ye, lê di metnên sedsala 20î ya nivîskarên kurd de vedigere cejneke neteweyî û ji bo avakirina kurdperwerîyê tê emilandin.²⁸³

Wek encam, em dikarin bibêjin ku di berhemên folklorîk de fikrên neteweperwerîyê ancax di derbaskirina nivîsê de bi taserûfa nivîskar pêk tê. Di *Memê Alan* de jî wek ji mînaka jorê dîyar e, wisa xuya ye ku ev tişt bi rêya nivîskar çêbûye; ji ber ku wekî din di destanê de şopên neteweperwerîyê nayên dîtin. Dema em li varyantên gelêrî dinêrin em dibînin ku hin lehengên destanê herçiqas wek kurd werin binavkirin jî bi awayekî eşkere nasnava wan a kurdî dernakeve pêşîya me. Ji ber vê, mirov nikare lehengê vê destanê wek lehengekî îdeal ê neteweyî şîrove bike, forma destanê ya resen biguherîne û destanê ji nav çarçoveya wê ya folklorîk derxe.

5. Paşxaneya Fikrî di Mesnewîya Mem û Zînê de

5.1. Dîn û Tesewif

Tesewif, avabûna îhsana di navbera Xwedê û evdên wî de ye û ilmekî wisa ye ku rêya vê îhsanê nîşanî evdan dide.²⁸⁴ Ev peyv, ji peyva "suf" tê ku di erebî de tê wateya

²⁸¹ H.b., r. 44.

²⁸² H.b., r. 45.

²⁸³ Ergün, 2017, r. 124.

²⁸⁴ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Otto Yayınları, Ankara 2014, r. 475.

hirî û tesewif jî tê wateya cilê ji hirî.²⁸⁵ Li gora ku Yunus Dilkoçer dibêje di tesewifê de peyvên sereke; tefekur, evîn, zikir, sinc (exlaq), dilbestî û diltêrîn in.²⁸⁶

Tefekur ew e ku divê însan tim û daîm li ser afirînerê xwe anku Xwedê bifikire. Eşq hezkirina ji Xwedê ye. Dilkoçer dibêje "Berê eşq ji tiştên mecazî ango ji afirendeyan dest pê dike, taliyê mirov arasteyî eşqa heqîqî dike."²⁸⁷ Zikir ew tişt e ku mirov misêwa Xwedê bi bîr bîne û spasdarê wî be. Exlaq yek ji taybetîyên herî girîng e, lewre divê kesên mitesewif xwedîyê exlaqekî bilind û bêhempa bin. Diltêrî jî ew tişt e ku divê tenê evîna Xwedê di dilê sofî de hebe. Taybetîyeke tesewifê jî zuhd e. Abdulmecit Bardur dibêje zuhd ew tişt e ku mirov ji her zewq û tehmên dinyayê dûr bikeve.²⁸⁸

Di avabûna paşxaneya mesnewîya *Mem û Zînê* de em dikarin bibêjin ku serê pêşî bandora îslamê û tesewifê cih digire. Xanî, ji panceya felsefeyê nêzîkî mijarên dînî û tesewifî bûye. Memê Mala Hine dibêje kesên ku ji hêla felsefeyê ve ramanên Ehmedê Xanî nixandine, wan bêhtir Ehmedê Xanî wek feylesofekî îslamî bi nav kiriye.²⁸⁹

Di destpêka mesnewîyê de bawerîya Xanî ya ji bo Xwedê û dînê îslamê tê dîtin. Xanî, li gor feraseta xwe xwedîyê fikrê tesewifê ye, mitesewifên berîya xwe xwendine yan jî haya wî ji wan çêbûye.²⁹⁰ Li gor Ali Tenik, Xanî yên berî xwe xwendine, lê ew nayê wê wateyê ku Xanî bi temamî di bin bandora wan de maye, lewre li gor Tenik, Xanî li gor cîhana xwe ya dilî ji xwe re feraseteke tesewifê çêkiriye.²⁹¹ Di beşên pêşî yên mesnewîyan de bi awayekî klasîk pesnên Xwedê, pêxember û dînê îslamê tên dayîn.

²⁸⁵ Muhammed Rauf Tavakkoli, **Kürdistan Tasavvuf Tarihi**, Mehmet Polat(Çev.), Weşanên Hivda, Stenbol 2010, r. 41.

²⁸⁶ Yûnus Dilkoçer, "Li ser Çend Têgehên Tesewifê", **Kovara Nûbihar**, Hejmar 128, Stenbol 2014, r. 24.

²⁸⁷ **H.b.**, r. 25.

²⁸⁸ Abdulmecit Bardur, "Berawirdiya Destana Zembilfiroş û Çîroka Yûsif û Zuleyxa", **Kovara Nûbihar**, Hejmar 137, Stenbol, 2016, r. 78.

²⁸⁹ Memê Mala Hine, "Helwesta Xanî ya li Hemberî Felsefeya Îslamê û Kêlamê", **Kovara Zend**, Rêzepirtûk 19, Stenbol, payîz 2012, r. 3.

²⁹⁰ Ali Tenik, **Tarihsel Süreçte Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar**, Weşanxaneya Nûbihar, Stenbol, Stenbol 2015, r. 237.

²⁹¹ **H.b.**, r. 237.

Xanî jî ev yek kiriye û di van beşên pêşî de pesnê wan daye. Di serê mesnewîyê de spasîya xwe ya ji bo Yezdan dike û bi van malikan bi me dide fehmkirin ku Xanî, wek afirînerê hemû heyberan, tenê Xwedê dibîne:

37 *Ey şukrê te cewhera zeban î*
Wey zikrê te seyqela cenan î

38 *Ey wahidê bêşerîk û yekta*
Wey wacidê bênezîr û hemta

39 *Ey baqiyê bêzewalê daim*
Wey hadiyê bêfenayê qaim

40 *Ey xaliqê erd û asimanan*
Wey xaliqê cumle ins û kannan

41 *Mulk û melek û felek bi carek*
Bilcumle te çêkirin tebarek²⁹²

Xanî, di van malikan de dide xuyakirin ku her tiştên heyî ji Xwedê ne. Xwedê bi ezameta xwe ew afirandine. Li gor Xanî, her heyberên ku Xwedê ew afirandine wek neynikekê ne ku mirov bi vê neynikê tecellîya Xwedê dibîne.²⁹³ Xanî, di malikên xwe yê din de bi çend rûpelan bi mînakên xwe yeko yeko behsa afirînerîya wî û heyranîya xwe ya ji bo wî destnîşan dike.

Di mesnewîyê de Xanî, behsa pêxemberên wek Adem, Îsa, Îdrîs, Silêman; xelîfeyên îslamê yê wek Umer, Ebûbekir, Osman û Elî jî dike û mehderîya Hz. Muhammed dixwaze.²⁹⁴ Ji bilî van, ji termînolojîya îslamî di heqê Kabeyê de peyvên wek beyt, hecer, tewaf û umre;²⁹⁵ wekî din jî navê Cibraîl hildide.²⁹⁶ Di beşa naetê ya mesnewîyê de bi taybetî pesnê qasidê dînê îslamê Hz. Muhammed dide û ji vê malika wî tê fehmkirin ku pirtûka pîroz a îslamê wek mûcîzeyekê dibîne:

²⁹² Xanî, 2010, r. 79.

²⁹³ Tenik, **h.b.**, r. 243.

²⁹⁴ Xanî, 2010, r. 97.

²⁹⁵ **H.b.**, r. 180.

²⁹⁶ **H.b.**, r. 181.

149 *Qur'an û xeber çi mu'cizat in*
*Ayat û siwer çi beyinat in*²⁹⁷

Piştî vê digel ku xwe gunehkar dibîne, lê dîsa jî ji bo mehderîya pêxember û efûkirina Xwedê ne bêhêvî ye. Li gor vê malika wî em fehm dikin ku yên nemisilman jî divê bêhêvî nebin:

179 *Ger kafir ger gunahikar in*
*Bilcumle ji te omîdiwar in*²⁹⁸

Xanî, evîna di mesnewîya xwe de jî wek evîneke Xwedayî honandiye. Wekî ku me gotibû di mesnewîyan de evîn yek ji mijarên herî xurt e ku li Rojhilat gelek mesnewîyên evînê hatine nivîsandin. Xanî jî evîn, ji bo mijara mesnewîya xwe hilibijartiye, lê evîna Mem û Zînê evîneke tesewifî ye. Em dibînin ev evîn di mesnewîya Xanî de wek evîneke beşerî dest pê dike, lê ber bi evîneke îlahî ve diçe û bi vî rengî diqedê. M. Nesim Doru dibêje di felsefeya tesewifê de du rê hene: Celal û cemal.²⁹⁹ Li gor rêya pêşî (Celal) mitesewif, Xwedê wek otorîteyeke mutlaq dibîne û dibêje Xwedê bi vê celala xwe dinyayê bi rê ve dibe.³⁰⁰ Li gor rêya duyem (Cemal) Mitesewif, Xwedê wek sembola hezê dibîne û dibêje Xwedê bi hezkirina xwe û bi cemala xwe dinyayê bi rê ve dibe.³⁰¹ Li gor vê rêyê, Xwedê têkilîya xwe û evdên xwe li ser têkilîya aşiq û maşûqan saz dike.³⁰² Ji ber vê yekê, em dikarin tesewifa Xanî jî bixin kategorîya rêya duyem.

Tê dîtî ku Xanî ji termînolojîya tesewifê gelek peyvên dînî/îslamî derbasî mesnewîyê kirine. Wek mînak, tê dîtî ku Zîn wek Kabe, Hacer Eswed, tewaf û umreyê ye, wek perekî Cebraîl e û Zîn li horîyên bihiştê tê şibandin. Dema Mem evîna xwe ya ji bo Zînê tîne ziman tê dîtî ku bi sûreyeke Quranê sond dixwe û wiha dibêje:

²⁹⁷ **H.b.**, r. 111.

²⁹⁸ **H.b.**, r. 119.

²⁹⁹ M. Nesim Doru, **Melayê Cizîrî Felsefî ve Tasavvufî Görüşleri**, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2016, r. 196.

³⁰⁰ **H.b.**, rr. 194-195.

³⁰¹ **H.b.**, h.r.

³⁰² **H.b.**, h.r.

1801 *Sondê dixwim ez bi sûreê Nûr*
*Dêma ku ew e kitabê mestûr*³⁰³

Jan Dost di şîroveya xwe de dibêje gotina "kitabê mestûr", sifetê Quranê ye û Xwedê jî di Quranê de pê sond dixwe.³⁰⁴ Gava Mem tê zindankirin tê dîtin ku Zîn jî wî wek Kabeyê dibîne û wiha bang li Mem dike:

1859 *Ey qibleê qelbê min bi dilxwah*
*Wey kabeyê can bi ka'betillah*³⁰⁵

Tê fehmkirin ku ev peyvên jorê yên dînî hêdî hêdî amaje bi evîneke Xwedayî dikin û dawîya dawî evîna van evîndaran bi rastî jî dibe Xwedayî û êdî mebesta wan a sereke dibe gihîştina Xwedê. Malikên jêrîn amaje bi vê yekê dikin:

1582 *Em 'aşiq eger çi meyperest in*
Emma ji meya Elestu mest in

1583 *Ew mey ne wekî meya te al e*
*Ew mey ji cemelê zulcelal e*³⁰⁶

Li gor Jan Dost şîroveya vê wiha ye: "Di wêjeya klasîk de Elest sifetekî xwedayî ye. Dema ku dibêjin meya Elest, yanî meya kevnar û îman û baweriya bi xwedê."³⁰⁷ Wekî di malika jorîn a duyem de tê gotin meya (şaraba) ku dixwazin vexwin ne wek şaraba daringî ye, meya ku dixwazin meya zulcelal anku Xwedayî ye. Di kesayeta Mem de tesewif wiha xuya dibe:

1786 *Rûniştî di wê ve 'abidane*
Zindan li wî bûye çillexane

1787 *Ew cih li wî bûye çahê Nexşeb*
Ew meh geriya hilalê yekşeb

³⁰³ Xanî, 2010, r. 514.

³⁰⁴ H.b., r. 515.

³⁰⁵ H.b., r. 528.

³⁰⁶ H.b., r. 463.

³⁰⁷ H.b., r. 464.

1788 *Sofî ku gihîşte kuncê xelwet*
*Şêxîni giha meqamê wehdet*³⁰⁸

Zîn jî berîya ku bimire bang li mîr dike û mirina xwe wek roja dawetê bi nav dike. Mem berîya Zînê dimire, lê nayê dîtin ku Zîn li ser mirina Mem xemgîn dibe. Tê dîtin ku dema Mem dimire, bang li mîr dike û jê re dibêje îcar canê min û canê Mem gihîştin hev û di nava hev de winda bûn. Ev banga Zînê li malika jêrîn wiha derbas dibe:

2052 *Can çû û bi can-i muttesil bû*
*Ew rûh-i bi rûh-i muzmehil bû*³⁰⁹

Tê dîtin ku evîna Mem û Zînê di destê Xanî de çawa vedigere evîneke mîstîk û Xanî berhema *Memê Alan* çawa vedigerîne berhemeke tesewifî. Herçiqas di *Memê Alan* de ev bandora îslamê xuya be jî Xanî rengê îslamê di mesnewîyê de tîrtir dike. Mînakên vê herî zêde di beşa zindankirina Mem de xuya dibin. Em dibînin ku Mem piştî ku tê zindankirin, ew der jê re dibe wek çilexaneyê sofîyekî. Mem naxwaze ji vê çilexaneyê rizgar bibe û li gor bawerîya wehdetul wicûdê dixwaze di şexsê Xwedê de xwe winda bike. Li gor M. Nesim Doru, hêla herî girîng a wehdetul wicûdê ew e ku ev feraset dixwaze mesafeya di navbera takekes û Xwedê de rake û têkilîya van her du alîyan li ser hîmê hezkirin, evîn û estetîkê ava bike.³¹⁰ Mem jî di vê çarçoveyê de tevdigere û dixwaze bi mirina xwe, bedena xwe ji vê dinyaya fanî rake û xwe di hebûna Xwedê de winda bike. Li gor mitesewifan, rihê însanan ji alema rûhanî veqetîyaye, hatiye vê dinyayê, di bedena mirovan de hepis bûye û cihê xwe yê berê ji bîr kiriye; lê ne xerîbê wê tevahîyê (bitûn) ye, tenê ji wê dûr ketiye.³¹¹ Anku Xwedê û mirov ne du kesên ji hev re xerîb in, eslê wan yek e; lê du evîndarên jihevduketî ne.³¹² Yên dora Mem li ser biryara Mem a jîderneketina zindanê, jê re dibêjin divê tu canê xwe bi zanebûn neavêjî nava agir, lê Mem ji ber ku aşîqî Xwedê bûye, guh nade gotina tu kesî. Wisa xuya ye ku

³⁰⁸ **H.b.**, r. 511.

³⁰⁹ **H.b.**, r. 573.

³¹⁰ Doru, **h.b.**, rr. 194-195.

³¹¹ Sadık Armutlu, "Kelebeğin Ateşe Yolculuğu: Klasik Fars ve Türk Edebiyatında Şem' ü Pervâne Mesnevileri", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 39, Erzurum 2009, r. 895.

³¹² **H.b.**, h. r.

ev agirê ku behsa wî tê kirin, Mem naşewitîne; berovajîya vê, tê dîtîna ku wî digihîne miqamê fenafîllahê ku ev miqam di tesewifê de miqamê herî bilind e.

Delîleke din ji hêmanên dînî yên di mesnewîyê de jî peyvên erebî ne. Lewre peyvên erebî yên ku derbasî kurdî bûne bêhtir ji ber sedema dînî îslamê cihê xwe di nav kurdî de girtine. Em di mesnewîyê de dibînin ku peyvên erebî ewqas zêde ne ku di her rûpelê de em rastî çend peyvên bi vî zimanî tên. Digel van peyvên erebî peyvên dînî jî tê de xuya ne ku ev jî yekser ji erebî ne. Hin peyvên erebî jî hene ku behsa wan di Quranê de tên kirin. Wek mînak, peyvên dînî yên wek cennet, cehennem, sûreya Nûr, Enellah, melek, Reb di mesnewîyê de derbas dibin. Wekî din navên pêxemberên wek Nûh, Îsa û Mûsa yên mesnewîyê herçiqas bi bingeha xwe ne erebî xuya bin jî di Quranê de derbas dibin.

Di avabûna paşxaneyê berhema Xanî de bêguman gelek faktor hene, lê wisa xuya ye ku ji van a herî bihêz dînî îslamê ye. Wekî ku me di beşa danasîna Ehmedê Xanî de behs kir, Xanî li medreseyan Bazîdê xwendiyê û bi vê çandê rabûye. Medreseyan wê demê mekanên rewşenbîrîyê ne ku îro dibistanên Ewrûpî şûna wan girtiye. Xanî jî li gor van dezgehên rûhanî rabûye û vê yekê bandoreke xurt li ser zihnîyeta Xanî kiriye ku em dibînin fikrên wî derbasî mesnewîya wî jî bûne. Lewre wê demê şewaza edebîyata klasîk di nav miletên misilman de serdest e û ev şewaz jî kana xwe ji şaristanîya îslamî werdigire. Xanî jî dema berhema xwe nivîsiye, zanînen xwe yên medreyî di çarçoveya edebîyata klasîk de derbasî berhema xwe kirine. Yek ji delîlên îslamîbûna vê berhemê ew e ku îro jî di hin medreyên Kurdistanê de digel *Eqîda Îmanê* mesnewîya Xanî ya *Mem û Zînê* jî tê xwendin.³¹³

Em dikarin bibêjin ku carinan şopên derveyî çanda misilmanên îro, di mesnewîyê de xuya ne. Lewre dema Cejna Newrozê tê; jin û mêr, kal û pîr, zar û zêç tev bi hev re diçin meydana Cizîrê û bi hev re wek karnavalekê vê cejnê pîroz dikin. Em wisa hizir dikin ku ev cejn, ne parçeyekî edetên misilmanan e, belkî ji kevneşopîya Cizîrê ye.

³¹³ Azad Zal, Omer Fîdan û Serwet Denîz, "Di Medreseyan de Zimanê Kurdî û Wêjeya Kurdî bi Xwezayî Hatiye Parastin", **Kovara W**, Hejmar 17, Dîyarbekir, Sermawez-Berfanbar 2007, r. 46.

Wek encam, em dikarin bibêjin ku di mesnewîya Xanî de bandora îslamê û tesewifê bi hev re xuya ne. Tê dîtî ku tesewif jî bi rêya ekola edebîyata klasîk derbasî mesnewîya Xanî bûye. Xanî, di vê çarçoveyê de termînolojîya îslamî bi kar anîye. Herçiqas hin şopên derveyî îslamê tê de xuya bin jî ev nayê wê wateyê ku berhem bi zihnîyeta xwe ji vê feraseta îslamî û tesewifî dûr ketiye, lewre bi giştî feraseta ku sîrayetî berhemê kiriye dînê îslamêye û di vê çarçoveyê de tesewifeke îslamî ye.

5.2. Kurdbûn û Neteweperwerî

Xanî, mesnewîya xwe li gor çanda nivîsandina mesnewîyên Rojhilatî nivîsîye. Lê tê dîtî ku Xanî di destpêka mesnewîyê de behsa milletê kurd kiriye û di vê beşê de hin çespanandinên wî yên ku li gor serdema wî cuda hene. Anku tê dîtî ku wî wek xelêfên xwe (selefên xwe yên heta sedsala 19emîn jî) tenê behsa dîn û tesewifê nekiriye, xema milletê xwe jî kişandiye. Em dikarin bibêjin ku ev tişt di berhema Xanî de wê demê tiştêkî nû ye. Ji vî alî ve ev mesnewî ji mesnewîyên berî xwe vediqete.³¹⁴ Heke em mijara xwe li gor çavkanîyên berdest şîrove bikin em dikarin bibêjin ku heta serdema Xanî ev hişmendîya Xanî ya ji bo milletê wî û zimanê wî di wan sedsalan de bi nivîskarên din re çênebûye. Heke çêbûbe jî di berhemen ku heta îro hatine de em vê yekê nabînin. Gelo Xanî çi kiriye ku berhema wî ya *Mem û Zînê* wisa bi qîmet bûye û em ji vê berhema wî pê derdixin ku Xanî bi hişmendîyeke nû tevgerîyaye? Ji bo ku em vê pirsê xwe bibersivînin divê em çend malikên ji mesnewîya wî şîrove bikin. Di *Mem û Zînê* de beşeke bi navê "Sebebê Nivîsîna Pirtûkê Bi Zarê Kurdî" heye ku Xanî wê hişmendîya xwe ya kurdî di vê beşê de beyan dike. Di malikeke vê beşê de Xanî wiha dibêje:

238 *Safî şemirand vexwar-i durdî*
*manendê durrê lisanê kurdî*³¹⁵

Anku min dev ji "safî" (zelal) berda û berê xwe da "durd" (tortu). Em ji vê malikê fehm dikin ku Xanî xwe xistiye bin barekî û bi zanebûn ev tişt kiriye. Ev barek e,

³¹⁴ Serfiraz, 2015, r. 150.

³¹⁵ Xanî, 2010, r. 141.

lewre di konjunktûra wê demê de ev tercîha kurdî ne tercîheke popûler e anku zimanê kurdî ne zimanekî di rewacê de ye. Ji ber ku ji sedsalên piştî îslamîyetê ve, sîya îslamîyetê li ser edebîyatên milletên din heye, edebîyata kurdî jî para xwe ji vê yekê girtiye û gelek helbestkarên kurd bi zimanê erebî û farisî berhemên xwe nivîsîne. Adak dibêje ji ber serdestîya zimanê erebî di vê serdemê de kurdên ku dixwestin dengê xwe bigihînin qadên zanistî û cihên fermî divîyabû bi erebî binivîsandina.³¹⁶

Tê dîtîna ku Xanî li pey vê kevneşopîyê neçûye. Em dibînin ku berîya Xanî jî helbestkarên wek Melayê Cizîrî, Feqîyê Teyran hwd. jî li gor wê kevneşopîyê neçûne, lê di berhemên van helbestkarên kurd de jî hişmendîya Xanî ne xuya ne. Lewre Xanî hem di berhema xwe de, di beşa "Sebebê Nivîsîna Pirtûkê Bi Zarê Kurdî" de, vê hişmendîya xwe dide der hem jî di jîyana wî de jî şopên hişmendîya wî xuya dikin. Tê dîtîna ku Xanî di wê dema xwe de, ku wek me got kurdî ne di rewacê de bû, xwestiye ku xwendin û nivîsandina kurdî di nav civaka kurd de belav bike. Ahmed Öner, ji bo xebatên Xanî yê wê serdemê dibêje Xanî, li Bazîdê dibistanek jî danîbû û tê de dersa zarokan bi kurmancî digot.³¹⁷ Celadet Bedirxan jî di gotareke xwe de vê agahîyê dide û behsa şagirtê wî dîke. Celadet wiha dibêje: "Di pey mirina wî re şagirtê wî Smaîn bîst salên din li wê dibistanê guhdar bû û dersên kurdmancî tê de gotin."³¹⁸ Bi qasî ku me tesbît kiriye Smaînê ku Celadet behsa wî dîke Smaîlê Beyazîdî ye. Anku wisa xuya ye ku di *Hawarê* de bi çewtî di şûna "Smaîl" de "Smaîn" hatiye nivîsandin. Lewre di heman nivîsê de, di rûpela din de, Celadet ji bo Smaîlê Bayezîdî dibêje "Eslê wî ji Beyazîdê ye, ji şagirtê di Ehmedê Xanî ye."³¹⁹ Ji vir wisa tê fehmkirin ku Celadet behsa wî kesê şagirtê Xanî dîke.

Di demeke wiha de ku Xanî ji bo kurdî vê hesasîyetê nîşan dide, dikare were gotin ku di ededebîyata klasîk de zimanê di rewacê de ne tenê erebî ye, digel wê farisî ye jî. Destpêka serdestîya erebî em dikarin bibêjin ku vedigere sedsalên pêşî yê piştî îslamîyetê. Tê dîtîna ku bandora erebî ewqas xurt dibe ku di wan du sedsalên piştî

³¹⁶ Adak, 2013, r. 144.

³¹⁷ Ahmed Öner, "Kurtejiyana Ehmedê Xanî", **Kovara Nûpelda**, hejmar 20, Wan, bihar 2015, r. 66.

³¹⁸ Herekol Azîzan, "Klasîkên Me an Şahir û Edîbên Me ên Kevin", **Kovara Hawar**, Hejmar 33, Weşanxaneya Belkî, Dîyarbekir, 2012, r. 561.

³¹⁹ **H.b.**, r. 562.

îslamîyetê de zimanê farisî jî dikeve êwreke (qonax) bêdengîyê. Adak dibêje di vê serdemê de ne bi kurdî tenê bi farisî jî berhem nehatine dayîn û ev jî ji alîyê farisan ve bûye sedema hinek rexneyan.³²⁰ Lê herçiqas faris piştî çend sedsalan xwe ji serdestîya erebî kêr zêde dûr kiribin jî bandora li ser kurdî, bi taybetî di berhemên dînî de, bi sedsalên dirêj dewam dike. Em dikarin bibêjin ku cara pêşî Xanî vê kevneşopîya erebî xira dike. Lewre herçiqas Mela û Feqî berîya Xanî bi kurdî nivîsîbin jî Xanî, hem di beşa "Sebebê Nivîsîna Pirtûkê Bi Zarê Kurdî" de behsa pirsgerêkên kurdan dike hem jî cara pêşî berhemêke dînî, *Eqîda Îmanê*, bi kurdî dinivîse. Di serdema wî de ku hinek kurd bi kurdî binivîsin jî berhemên dînî bi erebî dinivîsin, anku ev tercîha kurdî ne tiştêkî jirêzê ye. Adak dibêje li gora ku tê zanîn cara yekem di dawîya sedsala 17an de ji alîyê Ehmedê Xanî ve ev rewş (nivîsîna bi zimanên ji bilî kurdî) hatiye guherandin û menzûm be jî Ehmedê Xanî di heqê ilmê eqîdeyê (zanista bawerîya dînî) de bi kurdîya kurmançî berhemek daye.³²¹ Ji vê agahîyê xuya dibe ku Xanî bi berpîrsîyar û hişmendîyeke cuda tevgerîyaye. Herçiqas em nikarin bibêjin ku bi çendan helbestkarên din ên wek wî hene û wan jî bi vê hişmendîyê berhemên xwe dane jî em nikarin bibêjin ku di vê hişmendîya Xanî de bandora tradîsyon û şert û mercên wê demê tune ne. Dibe ku wê demê çendîn helbestkarên wek Xanî hebin û haya me ji wan çênebûbe û di nav pelên veşartî yê dîrokê de mabin û negihîştibin roja me. Îhtimal e ku siberojê em ji berhemên wisa jî hayîdar bin. Dîsa ihtimalek e ku bi rastî jî ji bilî Xanî helbestkarekî kurdî yê bi vî rengî tune be, lewre li gor agahîyên berdest ên di çavkanîyan de tê dîtin ku Xanî hemû berhemên xwe bi kurdî nivîsîne. Adak, di vî warî de dibêje Xanî digel ku bi erebî, farisî û tirkî jî dizanibû, berhemên xwe tenê bi kurdîya kurmançî nivîsîne.³²² Dema em dêhna xwe didin çend malikên din ên Xanî, em hinekî din têdigihîjin ku Xanî çima tercîheke wiha kiriye:

240 *Da xelq-i nebêjîtin ku ekrad*
Bê me'rîfet in bê esl û binyad

241 *Enwa'ê milel xudan kitêb in*

³²⁰ Adak, 2013, r. 142.

³²¹ H.b., r. 144.

³²² H.b., r. 230.

*Kurmanc-i tenê di bê hesêb in*³²³

Ji van malikên jorê tê fehmkirin mebesta Xanî ew e ku kurd di raya giştî ya cîhanê de wek miletekî bêesl û fesl û nexwende neyên nasîn. Dikare were gotin ku ji ber vê hindê xema milletê xwe dikişîne û dest bi nivîsîna berhemeke wiha dike. Zülküf Ergün, li ser hişmendîya wî ya zimanî û tercîha wî ya kurdî dibêje herçend berî Xanî kurdî di warê edebîyatê de hatibe bikaranîn jî tu kesî wek wî di navbera helbest û zimanê neteweyî de têkilîyeke ontolojîk danenîye.³²⁴ Metirsîyeke din a Xanî jî ew e ku milletên li cîhanê bibêjin ku kurdan, meseleyeke wek evînê, ku hemû mirovahîyê eleqedar dike, ji xwe re nekiriye armanc û ji evînê fehm nakin. Vê metirsîya xwe di malikên jêrîn de bi vî awayî dide xuyakirin:

242 *Hem ehlê nezer nebên ku kurmanc*
*'Işqê nekirin ji bo xwe amanc*³²⁵

Xanî, hay jê heye ku kurd di lîteratûra civakî ya wê demê de ne di asteke baş de ne û zêde nayên nasîn. Li ser vê jî dîyar e ku fikirîye û ev fikirîna wî di van her du malikan de bi der bûye:

245 *Kurmanc-i ne pirr di bê kemal in*
Emma di yetîm û bêmecal in

246 *Filcumle ne cahil û nezan in*
*Belkî di sefil û bêxudan in*³²⁶

Ji van malikan wisa xuya ye ku Xanî, li ser sedema xirabbûna rewşa kurdan jî fikirîye û gihîştîye qinyateke wisa ku kurd ji ber ku bêpal û pişt in anku ne xwedîyê statûyekê ne, di vê rewşê de ne û li ba milletên din ên dinyayê li paş mane. Heke em di wê sedsala Xanî de li rewşa kurdan binêrin tê dîtîna ku di sala 1627an de mîrîfîyên

³²³ Xanî, 2010, rr. 141-142.

³²⁴ Ergün, 2017, r. 44.

³²⁵ Xanî, 2010, r. 142.

³²⁶ **H.b.**, r. 143.

Kurdistanê ji hêla padişahê Osmanî Mûradê Çarem ve hatine rakirin.³²⁷ Bi qasî em di çavkanîyan de dibînin ji sala 1627an heta 1706an li Cizîrê mîrên kurd tune ne, lewre piştî ku di sala 1627an de mîrîtî tên rakirin, Mîr Bedirxan di sala 1706an de ji Sultan Ehmedê Sêyem daxwaz dike ku weke berê hikûmeta Cizîrê ji bo wî bê dayîn.³²⁸ Li alîyê din di rîsaleya Azîz Efendî de ku wî ev rîsale pêşkêşî siltanê Osmanî, Miradê Çarem, dike; behsa pîrsgirêkên kurdên wê demê tê kirin û sernavekî taybet ji bo vê beşê tê vekirin.³²⁹ Dema em lê dinêrin Xanî jî di sala 1651ê de ji dayik bûye û di 1707an de wefat kiriye. Em dikarin bibêjin ku di dema Xanî de herçiqas mîrîtîyên kurdan hebin jî hin mîrîtîyên kurdan ji destê kurdan derketine û rewşa kurdan a wê demê ber bi nebaşîyê ve çûye. Wisa xuya ye ku Xanî, ev yek ji xwe re kiriye derd û ev derdê xwe di hin malikên mesnewîyê de bi cih kiriye. Xanî, kurd bêserî dîtine û ji bo rizgarbûna vê rewşê di van malikan de daxwaza derketina rizgarkerekî kiriye:

196 *Rabit ji me jî cihanpenahek*
Peyda bibitin me padişahek

197 *Şîrê hunera me bête danîn*
Qedrê qelema me bête zanîn

198 *Derdê me bibînitin 'ilacê*
*'Ilmê me bibînitin rewacê'*³³⁰

Ev malikên Xanî yên di destpêka mesnewîyê de ji hêla gelek kurdan ve tînin zanîn. Heke berhema *Mem û Zînê* nexwendibin jî kêr zêde ev malik hatine ber guhên gelek kurdan. Tê gotin ku Xanî, ji ber ku di destpêka beşa sêyemîn a *Mem û Zînê* de, ramanên

³²⁷ Ergün, 2014, r. 91.

³²⁸ H.b., h.r.

³²⁹ Özcoşar, İbrahim, "Sultan ve Mir: Osmanlı Kürt İlişkilerine Giriş", **Osmanlı ve Kürtler**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017, r. 35.

³³⁰ Xanî, 2010, r. 126.

xwe yên sosyo-polîtîk ên di heqê kurdan de anîye ziman ji alîyê gelek kurdan ve wek pêşengê neteweperwerîya kurdî hatiye dîtin.³³¹

Pêşengbûna Xanî ya ji hêla neteweperwerîyê ve, bi taybetî di salên geşbûna rojnamegerîya kurdî (1898-1920)³³² de xwe nîşan dide. Di van salan de, ku dewleta Osmanî ber bi hilweşînê ve diçe, çapemenîya kurdî geş dibe û ev geşbûn roleke girîng ji bo avabûna neteweperwerîya kurdî dilîze. Di van salan de di rojname û kovarên kurdî û tirkî de (hin kovarên tirkî jî ji hêla kurdan ve dihatin derxistin) hin beşên *Mem û Zînê* tên weşandin. Mesûd Serfîraz, di vî warî de wiha dibêje: "Balkêş e, ew beşa pêncemîn ku Ehmedê Xanî pesnê camêrî û mêraniya kurdan dide û ji bêtifaqî û bextreşîya wan gazin dike, û beşa şeşemîn ku sebebê nivîsandina *Mem û Zînê* rave dike ji aliyê rewşenbîrên kurd ve, bi rewşa îroyîn a kurdan ve hatiye şibandin û ev yek ji bo bîreweriya netewî hatiye emilandin."³³³ Tê dîtin ku neteweperwerên kurd ên wê demê (destpêka sedsala bîstî) ji bo vî fikrî geş bikin ji vê beşa mesnewîya Xanî sûd wergirtine.³³⁴ Em dikarin bibêjin ku ev helwest îro jî di nav neteweperwerên kurd de berdewam e.

Lescot, di gotareke xwe de dema behsa Xanî ya di helbesta kurdî de dike, dibêje Xanî di nav helbesta neteweyî de fîgûrekî derasayî ye."³³⁵ Tê fehmkirin ku kêma zêde lêkolîner li hev in ku cudatîyeke Xanî heye û ew di avakirina neteweperwerîya kurdî de bûye sembolek. Lê gelo fikrên Ehmedê Xanî yên di mesnewîyê de, bi taybetî di beşa "Sebebê Nivîsîna Pirtûkê Bi Zarê Kurdî" de, bes in ku mirov Xanî wek neteweperwerekî îroyîn hesab bike? Yan jî gelo em dikarin di kesayetîya tîpên di *Mem û Zînê* de wê neteweperwerîyê bibînin? Li ser vê meseleyê gelek nîqaş çêbûne. Hêlekê, Ehmedê Xanî wek materyalistekî dîtiye û xwestiye bi vî awayî Ehmedê Xanî bike pêşengê neteweperwerîya kurdî; hêleke din jî ev şîrove wek şîroveyên bêhed dîtine û red kirine. Li gora ku Remezan Alan dibêje, kesên ku Xanî wek pêşengê neteweperwerîya kurdî dîtiye; Hecî Qadirê Koyî, Celadet Bedirxan, Nûredîn Zaza, Cemal Nebez, Ferhad

³³¹ İbrahim S. Işık, *A'dan Z'ye Kürtler Kişiler/Kavramlar/Kurumlar*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2013, r. 206.

³³² Bnr., Mesûd Serfîraz, *Kurd, Kitêb, Çapxane*, Weşanên Peywend, Stenbol 2015.

³³³ Serfîraz, 2014, r. 9.

³³⁴ Serfîraz, 2015, r. 150.

³³⁵ Lescot, 2014, r. 217.

Shakely, Mûrad Ciwan, H. Mem, Faik Bulut, Medeni Ayhan, Amir Hassanpour, Îzedîn Mustefa Resûl in.³³⁶ Heke em li ramanên van lêkolîneran binêrin, em dibînin ku Zaza, di pêşgotina xwe ya ji bo *Memê Alan* de (çapa Swêdê) behsa têkiliya felsefeya Xanî û yên Marks û Hegel dike.³³⁷ Ji van lêkolîneran H. Mem jî di pirtûka xwe ya *Rastiyên Destana Memê Alan* de û di çendîn xebatên xwe yên bi vî rengî de bêyî ku jê guman bike dibêje Xanî materyalist e.³³⁸ Dema em lê dinêrin tê dîtîna ku H. Mem ji xeynî vê meseleyê jî li gor xwe tesbîtên wisa dike ku aliyên wan ên rexneyê hene. Yek ji wan tesbîtên wî yên balkêş ew e ku li gor xwe bi etîmolojîya peyvan dilîze û li gor xwe jê şîroveyên derveyê zanista etîmolojîyê derdixe. Ji wan çend mînak wiha ne: "Eger em li şûna tîpa "n"yê ya navê Mîr Ezîn tîpa "m"yê deynin, nav dibe MÎR EZÎM. Bi gotineke din em dikarin bibêjin ku ew "MÎR EZ IM" e. Anku dibe her tişt ê min e."³³⁹ Di berdewama wê de dibêje "Heke em tîpa "r"yê bixin şûna tîpa "n"yê ya navê Tacîn, wê çaxê nav dibe TACÎR. Anku tacir, kurdiya wê jî bazirgan."³⁴⁰ Em li berhemên H. Mem binêrin em dikarin bi dehan şîroveyên bi vî rengî yên derveyê zanistê tesbît bikin. Ev jî bi me re fehmeke wisa çêdike ku şîroveyên wî ne tesbîtên ilmî ne, wek tesbîtên subjektîf û hestewarî xuya ne. Şefîk Beyaz jî li dû wî diçe û di gotareke xwe ya di heqê Xanî de, Xanî wek filozofekî îlan dike û di gotara xwe de wek çavkanî , ji xeynî berhemeke M. Emîn Bozarslan, heta dawîya gotarê tenê berhemên H. Mem nîşan dide.³⁴¹ Di gotareke din de em dibînin, nivîskarekî din bêyî tu çavkanî û delîlekê nîşan bide, vê mesnewîyê bi dîyalekt û kuantumê ve girêdide û delîla wî ji bo vê yekê ew e ku Zîn digel xirabiyên Beko, jê aciz nabe. Anku nivîskar angaşî dike ku bi vî awayî di cîhanê de dijberbûn esas e û ev yek jî delîla kuantum û dîyalektê ye.³⁴² Tê dîtîna ku dema nivîskar van angaştan dike tenê ji çar malikên mesnewîyê yên li ser fikrên Zînê yên ji bo Beko rêz dike û xwe vedikişîne. Wekî din tu çavkanîya wî tune ye û ev raman tenê ramanên wî yên takekesî ne.

³³⁶ Alan, 2009, r. 21.

³³⁷ Lescot, 1996, rr. 56-59.

³³⁸ H. Mem, **Tesewira Xaniyê Filozof**, Weşanxaneyê Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol 2004, r. 149.

³³⁹ H. Mem, 2006, r. 86.

³⁴⁰ **H.b.**, h.r.

³⁴¹ Bnr., Şefîk Beyaz, "Filozof Xanî û Sêwirana Wî", **Kovara Zend**, Rêzepirtûk 6, Stenbol, bihar 2007.

³⁴² Cengîz Mamo, "Di Hizra Ehmedê Xanî de Civaka Diyalektîk û Kuantomîk", **Kovara W**, Hejmar 42, Dîyarbekir, Gulan-Pûşper 2012, r. 72.

Kesên wek Martin Bruinessen û Abbas Vali ji paceyêke din li vê meseleyê dinêrin. Li gor Bruinessen, netewe û nasnava neteweyî têgihên mixayyel in û *Mem û Zîn* ne di serdema xwe de, belkî di sedsala 20î de piştî ku beş bi beş an bi tevahî li Qahîre, Stenbol, Heleb, Hewlêr û Bexdayê çap bûye, agirê kurdperwerîyê geş kiriye.³⁴³ Martin Bruinessen qebûl dike ku hestên Xanî yên neteweyî hene, bi taybetî bi kurdî nivîsîye û vê yekê wek şerefeke giranbiha dibîne, lê Bruinessen di heman demê de dibêje ku ev nayê wê wateyê ku Xanî neteweperwer e û dewleteke kurdî dixwaze.³⁴⁴ Li gor Bruinessen, berhema wî wek me li jorê got paşê xelesa xwe mezin kiriye û di nav xwendeyên kurd de bûye berhemeke giranbiha. Em dikarin bibêjin ku medreseyan sedsala 20î yên Kurdistanê angaştên Bruinessen xurttir dikin. Lewre piştî ku neteweperwerî di sedsala 20î de hêdî hêdî di nav kurdan de geş dibe, bandora Xanî ji hêla neteweyî ve li ser feqî û melayên kurd çêdibe. Wek mînak, di sedsala 20î de gelek lêkolînerên wek M. Emîn Bozarşan, Feqî Huseyn Sagniç, Zeynelabidîn Zinar, Celalettîn Yoyler, Kerem Soylu hwd. ji medreseyan rabûne û em dibînin van kesan heta îro bi dehan berheman xizmeta kurdî kiriye. Dikare were gotin ku di avabûna hişmendîya van nivîskaran de para Xanî zêde ye. Yek ji van kesan Kerem Soylu, dema behsa salên xwe yên medreseyan dike, di hevpeyvînekê de wiha dibêje: "Bi taybet rexbeta dersxwendina feqîyan li ser dîwana Melayê Cizîrî û Mem û Zîna Ehmedê Xanî her wisa pirtûkên Cegerxwîn bû. Di warê kurdewariyê de bandora jêhezkirin û xwendinê him li ser gelê kurd him jî li ser feqîyan hiştibû."³⁴⁵

Li gor Abbas Vali, neteweperwerîya kurdî di sedsala 20î de wek bersîveke li hemberî înkâr û tehdîyên nasnavên tirk, ereb û eceman rûdaye.³⁴⁶ Anku li gor Vali neteweperwerîya kurdî referansên xwe digihîne geşedanên cîhanê yên ku di sedsala 20î de li erdnîgarîya kurdan qewimîne. Remezan Alan, fikrên xwe yên digel Bruinessen û Vali destnîşan dike û li gor wî divê metna serdemekê ji konteksta xwe neyê qetandin û

³⁴³ Alan, 2009, r. 21.

³⁴⁴ Martin Bruinessen, "Mem û Zîna Ehmedê Xanî û Rola Wî ya di Neteweperwerîya Kurdî de", **Kovara Çira**, Hejmar 4, Swêd, 1995, r. 4.

³⁴⁵ Zal, Fîdan û Denîz, **h.b.**, r. 46.

³⁴⁶ Alan, 2009, r. 22.

mirov hurmetê ji paşxaneyaya metnê re bigire.³⁴⁷ Ali Tenik jî di berhema xwe de qebûl dike ku hişmendîya Xanî ya kurdbûnê heye û Xanî bi vê şanaz e, lê fikrên Bruinessen rast dibîne û li dijî grûba din derdikeve.³⁴⁸

Özoğlu, ji alîyekî din li meseleyê dinêre û behsa peyvên "kurmanç" û "ekrad" ên ku Xanî di mesnewîya xwe de bi kar anîne dike û dibêje gelo ev peyv di nav xwe de grûbên wek zaza, lûr û kelhûr jî dihewînin yan na. Li gor Özoğlu, amajeyên vê yekê tune ne û Xanî gava behsa erdnîgarîya Kurdistanê jî dike, sînorekî zelal ji bo vî welatî danayne. Ji ber vê yekê ev mijar li gor wî meseleya nîqaşê ye û mirov nikare neteweperwerîya Xanî û ya kurdên sedsala 20î di heman kategorîyê de binirxîne.³⁴⁹ Li gor Ayhan Tek, mesnewîya Xanî ancax di nav kategorîya mesnewîyên Osmanî û Rojhilatî de dikare were nirxandin, lewre Xanî li gor tradîsyona mesnewînivîsên wê serdemê çûye, mesnewîyên wê serdemê baş xwendine û li gor vê tradîsyonê lê bi awayekî kurdewar mesnewîya xwe nivîsiye.³⁵⁰ Dilşad Opengîn, li ser vê mijarê dibêje mesnewîya Xanî bi şîroveyên îroyîn ji eslê xwe tê averêkirin û bi vî awayî li dijî vê zihnîyetê derdikeve: "Ji ber klasîkbûna Mem û Zînê em mecbûr in wê bi kelepûra muştêrek bizanin. Bêguman, her kesê ku bala xwe dide ser kelepûra muştêrek xwedanê mafê şîroveyê ye. Lê belê lêkdana meseleyê bi endîşeyên îdeolojîk an jî destnîşankirina wê wekî bingeh bo îdeolojîyan, dûr e ji her çî niyetpakiyê."³⁵¹

Selîm Temo, li ser vê meseleyê çend gotinan dibêje û bi me vê meseleyê hinekî din ronî dike. Di pêşgotineke berhema Ehmedê Xanî de wiha dibêje: "Tu kes nikare Xanî li gor dilê xwe sekularîze bike, ji ber ku rasterast ji zanîna olî tê. Lê tu kes nikare wî bi temamî di nava zanîna olî de bi cî bike jî. Lêbelê divê bê gotin, guhertina kevneşopiyê ji înkarkirina ol û Xwedê ecêbtir e. Ji ber ku di helbesta kilasîk de tu

³⁴⁷ H.b., r. 20.

³⁴⁸ Tenik, h.b., r. 236.

³⁴⁹ Hakan Özoğlu, *Osmanlı'da Kürt Milliyetçiliği - Kimlik, Evrim, Sadakat*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, r. 67.

³⁵⁰ Tek, h.b., r. 37.

³⁵¹ Dilşad Opengîn, Li Ser Bingehên Felsefî yên Mem û Zînê, *Kovara Zend*, Rêzepirtûk 13, Stenbol, Havîn 2010, r. 63.

helbestkar nikare mezmûnan (klîşe) biguherîne. Jixwe di serê tu helbestkarî de fikreke wisa çênabe."³⁵²

Bi me xaleke din a dawî heye ku nîşanî me dide ku Xanî li gor çarçoveya serdema xwe tevgerîyaye û herçiqas şopên neteweperwerîyê pê re xuya bin jî mirov nikare vê feraseta Xanî li gor feraseta îro şîrove bike. Tê dîtî ku Xanî di mesnewîyê de dema behsa mîrê Botan dike di malîkekê de wiha dibêje:

365 *Ecnasê milîl mutî' û munqad*
*Nesla wî 'Ereb, emîrê Ekrad*³⁵³

Xanî, li vir dibêje "çendîn millet di bin hikmê wî (mîr) de bûn, eslê wî ereb bû, ew mîrê kurdan bû". Dema mirov li serdema nivîsandina *Mem û Zîna* Xanî dinêre mirov dibîne ku di dema nivîsandina Xanî de Cizîr bajarekî kurd e û ji aliyê mîrên kurdan ve tê birêvebirin.³⁵⁴ Lê heke meriv Mîr Zeynedîn wek ereb bihesibîne yek ji du lehengên sereke yên vê mesnewîyê anku Zîn dibe yeke ereb. Heke meriv li paşxaneyê ve meseleyê binêre bê ka Xanî çima eslê mîr digihîne ereban, mirov dikare bibêje ku ev mesele wek tradîsyonekê di gelek berhemên Rojhilat ên wê demê de heye. Wisa xuya ye ku ev, ji bandora îslamîyetê ye û îslamîyetê digel xwe ziman û çanda erebî jî anîye. Ji ber ku milletên ku dibin misilman dixwazin neseba xwe bigihîjin neseba pêxember û pê pesnê xwe bidin, xwe li ereban digirin. Vê ferasetê jî populerîteya çand û zimanê erebî anîye nav milletên din ên misilman. Çima ku zimanê Quranê erebî ye û gelek îbadetên îslamî bi zimanê erebî tên îcrakirin, wisa xuya ye ku erebî bandora xwe li ser zimanê milletên din ên misilman kiriye. Wisa xuya ye ku mirov nikare vê mijarê li gor şert û mercên îro şîrove bike û divê mirov ji bo egerên vê mijarê vegere serdema piştî îslamê ya Rojhilatê cîhanê. Em dikarin bibêjin ku dîna îslamê serê pêşî li Rojhilat belav bûye û bandora xwe li gelek milletên Rojhilatî kiriye. Ev dîn pêşî di nav ereban de derketiye û piştî wir digel zimanê erebî li Rojhilat belav bûye. Em dikarin bibêjin ku hatina îslamîyetê, feraseta gelek milletên ku bûne misilman guherandiye û kiriye ku ew millet

³⁵² Ehmedê Xanî, **Hemû Berhem**, Kawa Nemir (Edîtor), Weşanxaneyê Lîs, Stenbol 2008, r. 10.

³⁵³ Xanî, 2010, r. 171.

³⁵⁴ Ergün, 2014, rr. 92-93.

xwe li ereban bigirin. Digel vê, bandora îslamîyetê wisa kiriye ku ev millet gava binivîsin jî li ber sîya zimanê erebî binivîsin. Lewre bi rêya îslamîyetê nîrxên ziman û çanda erebî, li ser ziman û çandên din ên wek kurdî, tirkî û farisî çêbûye. Yek ji sedema avabûna feraseteke bi vî rengî erebbûna pêxemberê dînê îslamê Hz. Muhammed e. Wisa xuya ye ku ji ber erebbûna wî, piştî hatina îslamê feraseteke wisa çêbûye ku mirov çiqas nêzîkî erebî û ereban bibe, ewqas nêzîkî îslamîyetê jî dibe. Em bi vê yekê dibînin ku îslamîyetê tenê zimanê erebî nexistiye nav milletên din ên misilman. Digel vê, zihniyeteke wisa ava kiriye ku milletên din ên ku ne ereb in jî wek neseb xwestine xwe bigihînin neseba ereban. Em dibînin ku hin rewşenbîr û pêşengên wê demê wek nijad jî xwe gihandine nijada ereban û ketine bin hikmê ziman û çanda wan. Em dikarin bibêjin ku vî tiştî çanda resen û safî ya milletên ji xeynî ereban qels kiriye. Wek mînak, helbestkarekî kurd ê bi navê Hesenê Peşnewî di serdema hikûmeta Merwanîyan de jîyaye û digel ku kurd e jî helbestên xwe bi zimanê serdest ê serdema xwe nivîsandine.³⁵⁵ Mînakeke din jî nivîskarê kurd ê navdar Mele Mehmûdê Bayezîdî di destpêka berhema xwe ya *Adat û Rusûmetnameê Ekradiyeyê* de dibêje ku kurd bi nijada xwe ji erebên bedewî (koçer) tî.³⁵⁶ Van nivîskaran bi vî awayî xwestine ku xwe zêdetir bi esil nişan bidin û bêhtir nêzîkî îslamîyetê bibin. Em dikarin bibêjin ku piştî şoreşa fransî û belavbûna fikrê neteweperwerîyê ev rewş di nav milletên misilman de hêdî hêdî guherîye, lê ji ber bawerîya îslamîyetê popûlerîteya erebî yekcar têk neçûye. Dikare were gotin ku berîya şoreşa fransî ev popûlerîteya erebî û xwe wek ereban dîtin xurttir bû. Lewre rewşenbîrên misilmanên ji milletên din ên berîya şoreşa fransî bi piranî bi zimanê erebî (di berhemên edebî de gelek caran bi farisî) dinivîsandin. Ji ber ku Xanî jî yek ji wan nivîskaran bû digel ku cudatîyên wî ji helbestkarên serdema xwe hebû, wek tê dîtin di mijarên bi vî rengî de ew jî li gor serdema xwe tevgerîyaye û ji wê xelesa serdemê neqetîyaye. Bo nimûne, fehmeke wisa bi xwîneran re çêkiriye ku mîr herçiqas ji Cizîrê be jî bi eslê xwe ereb e û ji ber ku Zîn xwişka wî ye, ew jî ereb e. Ev helwest li dijî neteweperwerîya modern a sedsalên dawî (20-21) ye. Lewre di neteweperwerîya kurdî ya îroyîn de renekî wiha xuya nake.

³⁵⁵ Adak, 2013, r. 145.

³⁵⁶ Mele Mehmûdê Bayezîdî, *Adat û Rusûmetnameê Ekradiye*, Lêkolîn: Jan Dost, Weşanxaneya Nûbihar, Stenbol 2012, r. 35.

Wek encam, em dikarin bibêjin çawa ku çendîn lêkolîner metnê ji resenîya wê dûr dixin, hinek lêkolîner jî xwe dikin mertal ji bo rihê metna Xanî xira nebe. Lê bi me divê mirov dema metna Xanî şîrove bike, li gor serdema Xanî û tradîsyona wê demê ya edebîyata klasîk tevbigere. Lewre wek li jorê jî tê dîtîn, Xanî digel cudatîyên xwe yên ji hevdemên xwe, ji gelek alîyan ve jî di nav daîreya kevneşopîya wê serdemê de ye û yek ji nûnerên edebîyata klasîk e. Ji ber vê divê mirov li gor çavkanîyên berdest rihê wê serdemê fehm bike û di wê çarçoveyê de nêzikî *Mem û Zînê* bibe, da ku bi çavê îroyîn li berîya sêsed salî nenêre.

6. Berawirdîya Paşxaneya Fikrî ya Her Du Berheman

Di her du berheman de wek tê dîtîn gelek alîyên hevpar û cuda hene.. Tê dîtîn ku cudatîyên wan, çavkanîya xwe ji tradîsyonê digirin. Lewre di *Mem û Zîna* Xanî de tradîsyona edebîyata klasîk heye, lê di *Memê Alan* de ya folklorîk heye. Li jorê li gor van tradîsyonan me nirxandina van berheman kir û hat dîtîn ku çi cudahî di navbera wan de heye.

Xaleke din jî ew e ku em lê dinêrin di her du berheman de jî ji hêla zihnîyetê ve paşxaneyêke hevpar heye. Mirov dibîne ku di her du berheman de, bandora dînê îslamê xuya ye û di vê çarçoveyê de jî bandora çanda erebî heye. Tê dîtîn ku mîr û Zîn xwişk û bira ne û di mesnewîyê de Xanî neseba mîr digihîne ereban û Zîn dike ereb. Li gor Xanî mîr ji neseba Xalid bin Welîd tê. Wisa xuya ye ku Xanî xwestiyê neseba Zînê jî bigihîne nifşa ereban. Di destana *Memê Alan* de jî heman tişt tê dîtîn. Bavê Mem, Emer Beg, diçe qîza qureyşîyan tîne, pê re dizewice û Mem ji vê zewacê çêdibe. Wek me berê got, Hz. Muhammed ji nesla qureyşîyên ereb e. Dêya Mem jî ji vê eşîra qureyşîyan e. Anku di destana *Memê Alan* de jî wek *Mem û Zîna* Xanî yek ji du lehengên sereke, Mem, dibe ereb.

Mem û Zîn bi kurdî hatibe nivîsandin û *Memê Alan* bi kurdî hatibe gotin jî tê dîtîn ku ji alîyekî ve berhemeke folklorîk *Memê Alan*, ku ji devê dengbêjekî hatiye qeydkirin, di bin bandora çand û zihnîyeta erebî de maye; ji alîyê din ve jî berhemeke ku li gor usûl

û qayîdeyên edebîyata klasîk hatiye nivîsîn, anku *Mem û Zîn*, di bin bandora çand û zihnîyeta erebî de maye. Lê tê dîtîn ku her du jî bi zimanê kurdî hatine nivîsîn û gotin. Lê digel zimanê wan ê kurdî, me di her du berheman de rasterast neteweperwerîya kurdî yan jî kurdewarîyeke xurt nedît. Me di vê çarçoveyê de beşa mesnewîya Xanî ya "Sebebê Nivîsîna Pirtûkê Bi Zarê Kurdî" danî cihekî cuda û ev beş bi awayekî din şîrove kir.

Em dikarin bibêjin çawa ku edebîyata klasîk a milletên din ên Rojhilatî, di bin bandora zihnîyeta erebî de maye, edebîyata kurdî ya klasîk jî ketiye bin bandora erebî û ev yek tiştêkî asayî û xwezayî ye. Ev bandora erebî ya ku hêza xwe ji dînê îslamê digire, di edebîyata gelêrî ya milletên misilman de jî xuya ye. Ji ber vê tê dîtîn ku derbasî berhema folklorîk a kurdî *Memê Alan* jî bûye. Em dibînin ku herçiqas tradîsyonên wan ne wek hev bin anku berhemek nimûneyeke edebîyata klasîk be û ya din nimûneyeke folklorîk be jî di her duyan de jî paşxaneyê ku di pişt perdeyê de ye, li gor bawerîya îslamî teşeya xwe girtiye.

BEŞA DUYEM

BERAWIRDÎYA DESTANA MEMÊ ALAN Û MESNEWÎYA MEM Û ZÎNÊ JI ALÎYÊ HÊMANÊN DEM, MEKAN, LEHENG Û BÛYERAN VE

1. DEM

1.1. Dem di Destana Memê Alan de

Gava em li dema di nav destana *Memê Alan* a Lescot dinêrin, tabloyeke zelal dernakeve pêşîya me. Bi me sedema vê jî folklorîkbûna berhemê ye. Anku ji ber folklorîkbûna berhemê di vê destanê de dem ne hêmaneke bingehîn e. Rêzebûyerên ku diqewimin li gor sîstematîkekê ne, lê em vê sîstemê di bikaranîna demê de nabînin. Bi qasî ku me dît di her varyanteke *Memê Alan* de, di çûna Mem a ji Mixribê bo Cizîrê de, demeke din tê bilêvkirin. Wek mînak, di varyanta Selah û Xunav de tê gotin ku rojên Memê ketine hevdeh rojan û hevdeh şevan ku di rê de ye û teqeta wî nemaye. Paşê jî di heman varyantê de tê gotin ku 41 rojî di rê de ye. Di varyanta Celîlan a duyem de (Mem û Zîn) Mem bi saya Xizir di saetekê de ji Mexrebzemînê digihîje Dîyarbekir. Ev yek ji bo mana Cizîrê jî bi heman rengî ye. Mem, piştî ku digihîje Cizîrê çiqas li wir dimîne, ew bûyerên ku bi serê wî de tên di nav kîjan demê de diqewimin, ne dîyar e. Wekî din, di varyanta Zeynelabidîn Zinar de tê gotin ku Mem, şeş - heft mehan li Cizîrê dimîne. Di varyanta Salihê Qubînî de Mem, mehekê li Cizîrê dimîne, hê nû Mem û Zîn hev dibînin. Bûyerên piştî hevdîtina wan çiqas dewam dikin ne zelal e.

Dema em li varyanta Lescot dinêrin alozîya demê li vir jî derdikeve pêşîya me. Em dizanin ku Mem li Mixribê diwelide û heta çardeh salîya xwe li wir dimîne. Anku beşa destpêkê ji hêla demê ve zelal e. Herçiqas em bi hurgilî bi herikîna demê nizanibin

jî em dizanin ku ji çêbûna Mem heta çardeh salîya wî çardeh sal derbas bûne û Mem di çardeh salîya xwe de aşiqî Zînê bûye. Heman tişt ji bo Zînê jî tê gotin, lewre em dizanin ku Zîn jî di çardeh salîya xwe de ye. Lê ji bilî vê, di beşên din ên di destanê de em çarçoveya demê nabînin. Di destanê de, em lê dinêrin piştî ku Mem digihîje Cizîrê, çendekî li mala Celalîyan dimîne. Digel mîr giş diçin şerê eceman û Mem di rê de xwe birîndar dike ku vegere ba Zînê. Hesen li ser birîndarbûna Mem, ji mîr re wiha dibêje: "Hîn ne bûye heftek ko hatiye ji bajarê Mixribiyane."³⁵⁷ Anku ji gihîştina Mem heta vegera wî ya ji şerê eceman tê dîtîn ku hefteyek derbas bûye. Berîya ku Mem ji şerê eceman vegere, çavên Zînê jî li rêya Mem in û vegêrê destanê ji bo Zînê wiha dibêje: "Rûniştina xwe û Memî ya berî du rojan dihate ber çavane."³⁵⁸ Em fehm dikin heta vê derê bûyerên li Cizîrê di nava hefteyekê de diqewimin. Piştî wê tê gotin ku di zindanê de sê rojan dimîne. Lê belê ji vegera Mem a ji şerê eceman, heta ketina wî ya zindanê çiqas wext derbas dibe, nayê zanîn. Mem dikeve zindanê, sê rojan dimîne û hefteyêke din Zîn dimire. Bûyerên piştî mirina Zînê jî ne dîyar e ku di çiqas wextî de diqewimin.

1.2. Dem di Mesnewîya Mem û Zînê de

Di *Mem û Zînê* de behsa demeke dîyarkirî nayê kirin. Ligel vê, ji hin malikan em dikarin bikevin şopa demê. Ev malikên jêrîn behsa dema vegera mîr a ji nêçîrê dikin:

1608 *Kêşaye serê xwe wî 'ebayek*
Êvar e ne şem'û ne çiyayek

1609 *Mîr go kiye ev di vî zemanî*
*Bê ruxsetê min di vî mekanî?*³⁵⁹

Ji van malikan em fehm dikin ku dema mîr ji nêçîrê vedigere û bi ser Mem û Zînê de digire, êvar e. Ji ber ku êvarê yekî xerîb ketiye mala wî, hêrs dibe. Dîyar e ku ev dem ji bo ku mesele derasayîtir were xuyan, hatiye hilbijartin. Lewre mirovek xerîb

³⁵⁷ Lescot, 2013, r. 118.

³⁵⁸ H.b., r. 120.

³⁵⁹ Xanî, 2010, r. 469.

êvarê di malê de were dîtin, ji ya biroj anormaltir e. Ev mînaka jêrîn ji bo maweya zindankirina Mem agahî dide me:

1822 *Ew mu'tekifê di dûreçalê*
Hêja negihîştî dewrê salê

1823 *Belkî ne çil û ne erbe'înek*
*Zenna di dilê wî bû yeqînek*³⁶⁰

Tê fehmkirin ku Mem nêzîkî salekê di zindanê de dimîne. Lê ji ber ku Mem îcar ketiye rêya tesewifê ev wext li ber wî wek çil rojê jî xuya nake. Wisa xuya ye ku piştî vê jî Mem hinek wextê xwe yê din di zindanê de derbas dike. Lewre dema Tacdîn diçe ba mîr ku daxwaza derketina Mem lê bike, ji mîr re wiha dibêje:

1922 *Insaf e ku zêdetir ji salê*
*Mem maiye bê xwedan di çalê?*³⁶¹

Ji vê malikê jî em fehm dikin ku Mem ne salekê, ji salekê zêdetir di zindanê de dimîne. Lê eşkere nayê gotin ku Mem çiqas di zindanê de dimîne, piştî çiqas wextî dimire. Ji destpêka mesnewîyê heta mirina Mem an jî heta dawîya mesnewîyê çiqas wext derbas dibe, nayê zanîn.

1.3. Berawirdîya Demê ya di Her Du Berheman de

Ji hêla demê ve em dibînin ku her du berhem jî agahîyên teqez nadine me. Ji ber vê hindê, her du berhem ji vê hêlê ve hinekî bi moran dimînin.

Di destanê de ji ber ku epîzota jidayikbûna Mem jî heye em dikarin bibêjin ku dema di vê berhemê de demeke berfirehtir e. Lewre Mem ji dayik dibe, balix dibe, diçe Cizîrê, li wir çendekî dimîne û li wir dimire.

Di mesnewîyê de dem ne zelaltir e. Lewre behsa jidayikbûna lehengan tune ye. Wekî din ne dîyar e ku piştî roja Newrozê, wext çawa derbas dibe. Di navbera qewimîna

³⁶⁰ H.b., r. 519.

³⁶¹ H.b., r. 544.

bûyer û geşedanên mesnewîyê de merhale bi çî awayî ne, em nizanin. Piştî ku her du alî roja Newrozê hev dibînin; Tacdîn û Sitî kengî dizewicin, serpêhatîya Mem a evîne çiqas didome, nayê zanîn.

2. MEKAN

2.1. Mekan di Destana Memê Alan de

2.1.1. Mixrib

Di varyanta Lescot de rêzên pêşî yê destanê ji bo mekanên destanê agahîyan dide me. Mekanê ku di destpêka destanê de tê sêwirandin Mixrib e û bi vî awayî tê şayesandin:

*"Bajarê Mixribê bajarekî ezîm î pir giran e
Li ser heft çîyan e
Li ser sê sed û şêst û şeş qapiyan e
Her qapîkê li ser sê sed û şêst û şeş walîlixan e
Her walîlixê li ser sê sed û şêst û şeş midirlixan e"³⁶²*

Mixrib peyveke nedîyar e ku di destanê de piştî bajarê Cizîrê wek mekanê duyem herî zêde behsa vî bajarî tê kirin. Di varyanta Oscar Mann de navê vî bajarî Yemen e, Mem kurê şahê Yemenê ye û bûyer li Yemenê diqewimin. Di varyanta Celîlan a sêyem (Mem û Zîn) de jî navê bajarê Mem Yemen e. Lê bi giştî di gelek varyantan de navê bajarê Mem wek Mixrib an jî peyvên di vî fonetîkê de xuya ye. Wek mînak, di varyanta Xudoê Qaso de mekanê ku Mem lê ye Muxurzemîn e, di ya Fikoê Miraz de Muxurzemîn e û di ya Tono Çotoyan de Muxristan e Mem mîrê vî bajarî ye.³⁶³ Dîyar e ku ev heman cih in, lê fonetîka peyvê hinekî guherîye.

Peyva Mixribê, wisa xuya ye ku ji alîyê bingeha xwe ve ji "xerb" a erebî tê û tê wateya rojava. Lê mirov nikare teqez bike ku ev rojava, rojavayê ku derê ye. Heke mekanê yekem, Cizîr, wek navend were hesibandin mihtemel e ku Mixrib cihekî li

³⁶²Lescot, 2013, r. 25.

³⁶³Bnr., Heciyê Cindî û Emînê Evdal, **Folklor Kurmanca**, Weşanxaneya Avesta, Stenbol 2008.

rojawayê Cizîrê be. Ev rojavayê Cizîrê heta ku dera rojavayê cîhanê diçe ne dîyar e. Ji ber ku bajarê kêleka Cizîrê anku Mêrdîn jî li rojavayê Cizîrê ye Yewnenistan jî li rojavayê Cizîrê ye. Lê îro jî bi giştî wisa tê qebûlkirin ku welatên li rojhilatê Yewnenistanê wek welatên Rojhilatî, yên li rojavayê Yewnenistanê, Yewnenistan jî tê de, wek welatên Rojavayî têne binavkirin. Em dikarin bibêjin ku herêma Yewnenîstanê ya latînî bûye wargeha gelek berhemên zargotinî û ji vê herêmê gelek hêmanên folklorîk derbasî rojhilatê dinyayê bûne. Çîroka Zariadres û Odatis a ku li Rojava navdar e û li jorê hatibû behskirin dibe ku bi peyva Mixribê ya *Memê Alan* ve têkildar be û ji Mixribê qesta destanê cihê belavbûna Zariadres û Odatis anku Rojava be. Ev îhtimal li hêlekê ye, îhtimaleke din heye ku ji vê xurttir xuya ye. Mirov îhtimala erebîbûna peyva Mixribê bihesibîne û bandora îslamîyetê ya li ser *Memê Alan* jî bide ber çavên xwe wisa xuya ye ku qesta ji peyva Mixrib bajarekî erebî yê misilman e. Bi qasî ku me tesbît kiriye di hemû varyantan de Mixrib û Cizîr wek du bajarên ji hev gelekî dûr hatine şayesandin. Di varyanta Lescot de rêya navbera Mixrib û Cizîrê şeş meh e. Lê Mem digel hespê xwe yê derasayî, Bozê Rewan, di pazdeh rojan de digihîje Cizîrê û di hin varyantên din de jî di çil rojan de digihîje Cizîrê. Ev jî nîşanî me dide ku mesafeyeke dûr û dirêj di navbera van her du bajarên de heye.

Di beşên din de hatibû qalkirin ku di varyanta Lescot de taxeke qureyşîyan heye û qureyşî nifşa pêxember tînin bîra mirovan. Ji vir wisa xuya dibe ku ev sînore rojava nagihe sînore îsewîyan, herî zêde tê li ber sînore Deryaya Spî ya misilmanan radiweste. Îhtimal e ku ev bajarê erebî yê misilman ê ku li ber behrê ye, Fas be ku îro ev der welatê misilman ê li herî rojava ye û îro di nav dewletên Rojhilatî ên misilman de wek Mexrib tê naskirin. Lescot jî di pêşgotina destanê de vê yekê dibêje,³⁶⁴ lê di gotareke xwe de dema behsa berhevoka xwe ya *Memê Alan* dike, wiha dibêje: "Ew qala evîna Mem ku kurê Mîrê Bajarê Rojava ye (Konstantînopl) û Zîn ku keça Mîrê Botan e dike."³⁶⁵ Wisa tê fehmkirin ku Lescot, digel ku dibêje bajarekî wiha tune ye, vî mekanî wek Konstantînopolîs şîrove dike. Konstantînopolîs, îro wek Stenbol tê naskirin. Lê berîya Osmanîyan di dema Bîzansîyan de wek Konstantînopolîs dihat zanîn. Em dibînin ku

³⁶⁴ Lescot, 2013, r. 13.

³⁶⁵ Lescot, 2014, r. 215.

Lescot peyva Mixribê ya erebî, bi kurdî wek Rojava watedar dike û ji gotina Rojava jî, Rojavayê Cizîrê yan jî ya Kurdistanê fehm dike. Ji ber vê yekê di nava kevanekê de ji bo vê derê navê Stenbolê yê kevn dide. Zeynelabidîn Zinar jî di gotareke xwe de dema analîza bingehên çîrokên kurdî dike tesbîteke wiha dike: "Di çîrokan de pir caran behsa bajarê şerqê û bajarê xerbê tê kirin. Kîjan çîrokbêjê ku dibêje jî, di behsa bajarê şerqê de navê Diyarbekir hildide û di behsa bajarê xerbê de jî navê Stenbolê hildide."³⁶⁶ Ev tesbîtên Zinar, gotinên Lescot piştrast dikin, lewre li gor tesbîta Zinar jî di çîrokên kurdî de Şerq (Rojhilat) herêma Kurdistanê ye, Xerb (Rojava) jî dora Stenbolê ye. Wek me got peyva Mixrib ji "xerb" a erebî tê. Mimkun e ku ji peyva Mixrib a destanê qest Stenbol be û mimkun e ku rojavatirê Stenbolê be. Di gotareke Remezan Alan de behsa varyanteke Zembîlfiroş tê kirin û di wê varyantê de çarîneke wiha derbas dibe:

*"Zembîlfiroş wê kurrê mîr e
Kurrê mîrê Merxeb Zemîn e
Navê babê wî Mihemed Şahîn e
Navê wî Mihemed Emîn e"*³⁶⁷

Wekî tê dîtîn ji bo lehengê sereke yê vê destanê, anku Zembîlfiroş "kurrê mîrê Merxeb Zemîn e" tê gotin. Me di pêvajoya nivîsandina vê xebatê de dît ku di gelek varyantan de navê Mixribê wek "Muxrzemîn, Muxurzemîn, Mexrîb hwd." derbas dibe. Bi qasî ku me çespandiye ev her du destan, *Zembîlfiroş* û *Memê Alan*, du destanên serbixwe yên gelêrî ne û ji hev dûr in. Lewre manendî di navbera wan de pir kêr in. Ji ber vê yekê ne pêkan xuya ye ku ev her du lehengên sereke yên van destanên serbixwe lawê heman mîrî bin. Ji vir jî tê fehmkirin ku mimkun e ev mekan mekanekî wisa be ku di eslê xwe de tune be, lê wek mekanekî xeyalî di berhemên folklorîk ên kurdî de cihê xwe girtibe û wek mekanên çîrokên cîhanê yên wek Çîyayê Qaf, Maçîn hwd. hatibe bikaranîn. Me jî di cîhana îroyîn de şopa bajarekî bi navê Mixrib nedît. Îhtimal e ku ev der bajarekî xeyalî be. Bi qasî ji hêla lêkolîneran ve hatiye çespandin li cîhana rasteqîn bajarekî bi navê Mixrib tune ye û ev der wargeheke xeyalî ye. Selîm Temo jî yek ji van

³⁶⁶ Zeynelabidîn Zinar, "**Bingeha Çîroka Kurdî**", Kovara Zend, Hejmar 1, Stenbol, payîz 1996, r. 52.

³⁶⁷ Alan, 1997, r. 156.

lêkolîneran e ku di pêşgotina *Mem û Zîna* weşanxaneyê Lîsê de dema behsa vî bajarî dike û dibêje bajarekî wiha nîn e.³⁶⁸

Heke em dêhna xwe bidin vî bajarî, em lê binêrin bê ka di destanê de çawa hatiye bikaranîn, em dibînin ku Mixrib, bajarekî li ber behrê ye. Hespê Mem ji vê behrê dertê. Dema sê perî Zînê tînin odeya Mem, Zîn angaşt dike ku ew ode, odeya wê ye, Mem ji paceya odeya xwe behrê nîşanî wê dide.³⁶⁹ Behr ji hêla Mem ve wek delîla bajarê Mixribê ye. Em ji vir fehm dikin ku Mixrib bajarekî li ber behrê ye. Lê ev behr kîjan behr e nayê zanîn.

Digel muhîta Mixribê, çarçoveya Mixribê jî wisa xuya ye ku ne zelal e. Anku ev der herçiqas wek bajar di destanê de derbas bibe jî ev der bajar e, herêm e yan welat e, nayê zanîn. Di destanê de tê gotin ku Mem mezinê Mixribê ye û wek "qralê kurdan" tê binavkirin. Bi me ev binavkirin amaje bi welatbûna Mixribê dike. Lewre heke Mixrib wek bajar be, hem ji bo mezinê bajarekî peyva "qral" ne di cih de ye, hem jî binavkirina mezinê miletekî (kurdan) ne di cih de ye. Lewre gava "qralê kurdan" were gotin divê herêmek mezin an jî welatek hebe û heke ev kes (Mem) mezinê miletekî wek kurdan be, em dikarin bibêjin ku kurd hemû di bajarekî de nahewin. Ev der bi sînorê xwe her çî be (welat, herêm, bajar hwd.), çawa hatiye texeyûlkin, em nizanin. Lê ev der herçiqas xeyalî be jî nayê zanîn bê ka wek parçeyek Kurdistanê hatiye texeyûlkin an wisa hatiye texeyûlkin ku wek parçeyekî ji xeynî erdnîgarîya Kurdistanê be, lê tebaayên wê û hemû ehlên seraya Mem kurd bin. Lewre Kurdistan be ne Kurdistan be, wisa tê fehmkirin ku xelkê wê derê û yên seraya Mem tev kurd in, ji ber ku Mem wek "qralê kurdan" tê binavkirin. Mîmkun e ku ev der wek mekanekî kurdan lê beşek jê ereb hatibe texeyûlkin. Lewre di destanê de ji bo xelkên wê derê kurd tê gotin û tê gotin ku taxeke qureyşîyan li wê derê heye. Em dikarin ji vir wisa fehm bikin ku ev der wek cihê kurdan hatiye texeyûlkin, lê tenê tê de taxeke qureyşîyên ereb heye.

³⁶⁸ Ehmedê Xanî, **Hemû Berhem**, Kawa Nemir (Edîtor), Weşanxaneyê Lîs, Stenbol 2008, r. 13.

³⁶⁹ Lescot, 2013, r. 36.

Di destanê de herçiças bûyer li Mixribê dest pê bikin û lehengê sereke yê destanê ji Mixribê be jî tê dîtin ku rêzebûyer bêtir li Cizîrê diqewimin. Wek qayîdeyeke jîyana kurdan û gelek milletên Rojhilatî mirov dikare texmîn bike ku encama destanê berovajî bibûya û Memê Alan bigihîştta armanca xwe û bi Zînê re bizewicîya, Mem dê Zîn bibira bajarê bav û kalê xwe Mixribê. Lewre em dibînin ku di destanê de Mixrib wek mekanê dewlemendî û aramîyê hatiye îdealîzekirin, lê Cizîr û xelkên vê derê berovajîya Mixribê hatine reşkirin. Herçiças Mem ji bo ku bigihîje Zînê hemû xetere dabin ber xwe jî em di destanê de leqayî agahîyeke wisa nayên ku Mem dibêje ez ê ji bo Zînê li Cizîrê bimînim. Ji ber nebûna vê agahîyê ev mijar dikare li ser qayîdeya jîyana kurdan a asayî were şîrovekirin û em dikarin bibêjin ku heke ew bizewicîyana mihtemelen dê Zîn bi Mem re biçûya Mixribê. Qîza Beko jî mînakek e ku vê îhtimalê xurt dike. Lewre dema Mem dikeve Cizîrê û qîza Beko tê pêşîya wî ku wî bixapîne, ji Mem daxwaz dike ku wê jî bi xwe re bibe Mixribê. Anku daxwaza qîza Beko ne tenê zewicandina bi Mem re ye, armanceke wê jî ew e ku terka Cizîrê bike û biçê bajarê Mixribê. Lewre di destanê de ev bajar li gor bajarê Cizîrê îdealtir hatiye nîşandan.

2.1.1.1 Seray

Destana *Memê Alan* wek mekan bi şayesa seraya Mixribê ya bav û apên Mem dest pê dike. Mem li vê serayê wek padîshahekî diwelide. Ev seray wek mekan, statûya Mem dîyar dike. Lewre gava ku ew ji dayik dibe jî statûya wî bilind e, kurê began e. Di vê serayê de hezar û pêncsed xortên kurd hene. Ev xort li ber destê Mem in, bi emrekî wî dikarin canê xwe jî bidin. Li vê serayê, şevêkê, dema razaye, sê perî Zînê tînin odeya wî. Li odeyeke vê serayê cara ewil Mem û Zîn hev dibînin û dil dikevin hev.

Malbata Mem bi tevahî li vê qesrê dimîne. Beglîyê kurê xaltîka Mem jî li ber derîyê wî amade ye û digel hezar û pêncsed xortên kurd Mem diparêze. Em fehm dikin ku ev malbat di serayeke mezin de dijî û malbat, ji vê serayê, bajarê Mixribê bi rê ve dibe. Lê ji bilî vê, di destanê de şayesên vê serayê yê hûrgilî tune ne. Mem piştî ku li vê serayê Zînê nas dike, terka serayê û bajarê Mixribê dike. Ji ber ku li Cizîrê dimire, hew vedigere vê serayê û termê wî li Cizîrê tê veşartin.

2.1.2. Cizîr

Cizîr mekanê sereke yê destanê ye. Destan bi bajarê Mixribê dest pê bike jî di dûmahîka destanê de em dikarin bibêjin ku bûyer bi tevahî li Cizîrê diqewimin. Bajarê Cizîrê yek ji bajarên herî qedîm ê Kurdistanê ye û ev yek, hêla kurdewarîya destanê xurt dike. Bi hîlbijartina vî mekanî tê fehmkirin ku bûyerên destanê li ser parçeyekî erdnîgarîya Kurdistanê diqewimin û ev jî nîşan dide ku herçiqas di vê destanê de bandora dînê îslamê hebe jî hêleke kurdî ya vê destanê jî heye. Wek mînak, di varyanta Selah û Xunav a qeydîya bideng de, her du dengbêj Cizîrê wek paytexta kurdan bi nav dikin.³⁷⁰ Di serê destanê de tê dîtin ku misêwa hewldanek ji bo gihîştina Cizîrê heye. Lê Mem çiqas dipirse jî kesekî ku rêya vî bajarê cazîbedar a sembola evînê bizanibe, peyda nake. Cizîr, wek cihekî efsanewî tê sêwirandin ku gihîştina wê derê gelekî zehmet be. Ji vê hêlê ve Cizîr dişibe çîroka welatê Misirê yê ku di çîroka Yûsif û Zuleyxa de wek navenda evînê tê sêwirandin.³⁷¹

Heçî di destanê de yek ji tiştên balkêş xirabîya xisletên Cizîrîyan e. Tê dîtin ku di vê varyantê de xisleta Cizîrîyan ne baş e û wek mirovên fêsiad, necamêr, xêrnexwaz tînan nîşandan. Lescot di destpêka berhema xwe de wek cihê cîrnexweş, çavbirçî, tîrsonêk û fêsiadan behsa Cizîrê dike. Ji destanê em mînakê bidin tê dîtin ku dema mîr û Beko ji seferê tînan û Mem li koşka Zîne dibînin, Mem parastina xwe dike û dibêje

*"Xwedê xerab ke mala nerind û derewînê Cizîra Botane."*³⁷²

Anku Cizîrîyan sûcdar dike ku ew bûne sedem ku Mem li Cizîrê hekîm nedîtine û Cizîrîyan berê Mem daye koşka Zîne û sûcdar ew in. Herçiku sûcdar ne Cizîrî ne, lê Mem ji bo ku xwe li hember mîr bê sûc derxe derewekî bi vî rengî dike. Lê em dikarin li vir bibêjin ku rastî û derewbûna vê agahîyê ne girîng e, lê di destanê de qînyateke wisa heye ku Cizîrî xirab in û ji fêsiadîyan gelekî hez dikin. Lewre di çend cihên din ên di destanê de jî gotinên wiha hene ku vê fehmê xurttir dikin. Bi qasî ku em dibînin Mem jî

³⁷⁰ <https://m.youtube.com/watch?v=zkdVYZZUpYo> (06.08.2018).

³⁷¹ Tek, **h.b.**, r. 29.

³⁷² Lescot, 2013, r. 126.

ji bo ku xwe ji mîr xilas bike piştê xwe dide vê bawerîyê û dixwaze bi vî awayî ji destê mîr rizgar bibe. Wek mînakeke din em dibînin ku gava Mem û Zîn hev dibînin dizek xeberê digihîne Beko. Ev diz jî di destanê de wek mirovekî Cizîrî tê pêşkêşkirin. Wekî din dema du birayên Celalî, Hesên û Çeko, bi hev dikevin Hesên ji birayê xwe Çeko re wiha behsa Cizîrîyan dike:

*"Tu dizanî bajarê me bajarê fesadan e
Tê da tune merîkî bi namûs û lawekî bavan e
Wê destê li hev xin û werin temaşa şeran e."*³⁷³

Ji van gotinên Hesên ku ew jî di destanê de yekî Cizîrî ye û ji çend pasajên din ên destanê tê fehmkirin ku xelkên Cizîrê ne xwedîyê îmajê baş in. Dema Mem dikeve zindanê ; Zîn, vê yekê wek neheqîyekê dibîne û wiha dibêje:

*"Min niza bû ko evqasî bêbext û telaqreş in xelkê Cizîra Botane
Ko wê mêraniya xwe bi bêbextî bikin li serê xerîbane
Bavêjine binê zindanê Memê Alan, Padîşahê Kurdane
Ne bidinê nivînan û ne jî bidinê firek av û pariyek nane!"*³⁷⁴

Ji gotinên Zînê tê fehmkirin ku Zîn, zindankirina Mem bi Cizîrîyan ve girêdide û dibêje ew bûn sedem. Em wisa fehm dikin ku berteka Zînê; ji bilî Beko û mîr, li dijî Cizîrîyan jî heye. Lewre li ber çavên Cizîrîyan ev bûyer diqewime û kesek alîkarîya wan nake û ji bilî Celalîyan her kes teslîmî van xirabîyan dibe. Herçiqaş Cizîrî rasterast ne sûcdar bin jî li ber çavên Zînê ew jî bûne şîrkên vê xirabîyê û Cizîr li ber dilê Zînê bûye mekanê jihevqetîna wê û Mem.

Di hin varyantên din de jî carinan tê dîtin ku îmajê Cizîrîyan ne baş e û fehmeke bi vî rengî heye. Di varyanta Evdilezîzê Koçer a li ba me qeydkirî de tê dîtin ku meteke Mem heye. Dema Mem dil dikeve Zînê, jê re dibêje Şeytan tu xapandî û ev dîyalog di navbera wan de derbas dibe: "Memê, dilê mi liyan e, goyê xwe nede haşa va qaltaxê Cizîra Botan e." Memê jî dibêje: "Metê dilê mi ji dila dilek dîn e, dûrî cenazê Sitîya Zîn,

³⁷³ H.b., r. 90.

³⁷⁴ H.b., r. 143.

ji te qaltaxtir kes ti nîn e."³⁷⁵ Li vir ji gotina "qaltaxên Cizîra Botan" em wisa fehm dikin ku meta Zînê bêyî ku Zînê nas bike wisa hizir dike ku jinên Cizîrê ne baş in û bi peyveke nexweş behsa wan dike.

Di civaknasîya kurdan de têkilîyên eşîrane tim û daîm rê li ber wê vekirine ku kurd pev biçin. Heke berhemên folklorîk ên neteweyekê wek neynika wê civakê werin dîtîin ev yek nîşanî me dide ku ev rewşa reşkirina niştecihên Cizîrî hêlek ji civaknasîya kurdan e. Li gor îhtimaleke din dibe ku di destanê de Cizîrîyên ku wek xirab tîen nîşandan bi eslê xwe ne Cizîrî bin. Li gor Nûredîn Zaza, ev kesên xirab ne ji Cizîrê ne, ji ber ku Cizîr navenda bazirganîyê ye, komên wek ebebozên destanê hatine û li wir bi cih bûne.³⁷⁶ Mimkun e ku ev grûb ji kesên ji derveyî Cizîrê pêk hatibin û paşê li Cizîrê bi cih bûbin.

Di destanê de girseya ku wek fesad û xêrnexwaz tê behskirin wek "ebebozên Cizîrê" tîen binavkirin. "Ebe/aba" di erebî de tê wateya qumaş an jî cil, "boz" jî di kurdî de rengê nêzîkî zer e. Anku "ebeboz" tê wateya kesên ku cilên wan bi zerayî ve ne, cilên wan boz in. Ji vê peyva ebeboz dîyar e ku ev grûb bûne parçeyek ji civaka Cizîrê û ne xwedîyê îmajê baş in. Îro jî li gelek deverên Kurdistanê di nav civaka kurdan de grûbên wiha hene û digel ku kurd in an jî bi kurdî diaxivin jî li ba kurdan xwedîyê îmajê xirab in. Wek mînak, mirov dikare behsa mirtibên/mitirbên Kurdistanê bike. Ev mirtib digel ku xwe wek kurd bi nav dikin û wek gelek kurdan xwe wekî misilman dibînin, lê dîsa jî piranîya kurdan vê grûbê heta ji wan tê ji xwe dûr dixin. Taybetîyên xirab bi wan re hebin an jî tune bin, wan wek mirovên bêşerm, bêmirês, diz hwd. dibînin. Em dikarin bibêjin ku ebebozên Cizîrê jî grûbeke bi vî rengî ne ku îmaja wan nebaş hatiye nîşandan.

Behsa edet û toreyên Cizîrê jî di berhemê de xuya dibin. Gava jinên Cizîrê diçin ser Kanîya Qestelê tê dîtîin ku hêzarên rûyê xwe vedikin û xwe îfşa dikin. Em dikarin vê yekê wek taybetîyeke bajarvanîyê ya Cizîrê şîrove bikin. An jî bibêjin ku ev edet,

³⁷⁵ Evdilezîzê Koçer, qeydîya deng, (04.06.2018).

³⁷⁶ Lescot, 1996, r. 64.

edetekî wisa kevn e ku ji serdemên berîya misilmanbûna Cizîrîyan di nav civaka Cizîrîyan de hebûye û wisa berdewam kiriye. Lewre ev edet û qayîdeyên civaka misilmanan li hev nanêrin anku ne li gorî hev in.

Li gora gotina Hesên, ku ji birayên Celalî yê mezin e, li ba wan edetekî wisa heye ku ajelek an jî însanek here ser erdê yekî din, xwedîyê wî erdî dikare dest deyne ser wî ajelî yan jî însanî. Birayên Celalî vî edetê Cizîrê ji bo Mem dikin hincet û qoçana (tapûya) Kanîya Qestelê didin Mem ku here li Kanîya Qestelê Zînê bibîne û bi vî hincetê wê ji xwe re bîne. Li gora ku Hesên ji Mem re dibêje, piştî ku Mem bi vî awayî Zînê bîne, tu kes nikare li ba hikûmeta Cizîrê dozê li kesekî veke; ji ber ku ev yek di qanûna hikûmeta wan de jî heye.³⁷⁷

Dema Mem digihîje Cizîrê û mala Qeretajdîn dipirse, kesek mala wî nîşanî Mem nade. Lewre tê gotin ku li gor edetên Cizîrê, nîşandayîna malên xelkên Cizîrê tişteki eyb e. Di varyantên din de jî carcaran edet û toreyên Cizîrê yên bi vî rengî xuya dibin. Wek mînak, di varyanta Evdilezîzê Koçer de dema Mem, Beko û Bengîn diaxivin û Mîr Zeydîn ji ba wan derbas dibe û silavê nade wan, Beko dibêje ev edetê me ye ku du însan bi hev re xeber bidin kes nakeve navbera wan.³⁷⁸

Heke em rewşa Cizîrê ya di destanê de bidin ber çavên xwe, em dibînin ku Cizîr di destê sê malan de ye ku ew jî zarokên sê birayan in û van birayan Cizîr di nav xwe de parve kiriye. Li ser rêya Cizîrê, piştî ku Mem û qîza Beko li ser hin esasan li hev dikin û Mem jê re dibêje ez ê bi Zînê re te jî bi xwe re bibim, qîza Beko behsa rê û edetên Cizîrê dike, wiha dibêje:

*"Bajarê me îro bûye sê bendan e
Bendek, ya kurên Mîr Tacîn in, ev bend tê pê ji ticaran e
Bendek, ya kurên Mîr Celal in, Hesên, Çeko û Qeretacîn, serekê diz û eşqiya ne
Benda sisiyan ya kurê Mîr Zengîn, mîrê Cizîra Botan e."³⁷⁹*

³⁷⁷ H.b., r. 97.

³⁷⁸ Evdilezîzê Koçer, qeydîya deng, (04.06.2018).

³⁷⁹ Lescot, 1996, r. 54.

Gava Hesên ji Mem re dibêje ku me destûra te daye ku tu biçî ser Kanîya Qestelê û bi dilê xwe kîjan qîzê bixwazî ji xwe re bînî, Mem naxwaze here û bibe sedema bihevketina sê bendên Cizîrê. Dema di vê çarçoveyê de diaxive û berê xwe dide Hesên, van agahîyan dide me:

*"Ez dizanim îro bajarê we bûye sê bendan e
Bendek ya mala Mîr Şem e, ko ticarên Cizîrê tev di dest wan da ne
Bendek ya Mîr Ezîn e, ko hakimê bajarê Cizîra Botan e
Benda sisiyan ya we mala Sêvdîn her sê biran e."³⁸⁰*

Mîr û leşkerên wî dema ji seferê vedigerin li Birca Belek peya dibin.³⁸¹ Em di gelek varyantan de rastî vê peyvê hatin. Wek mînak, li gora ku Evdilezîzê Koçer ji me re dibêje ev der seraya mîran e. Li gora varyanta Evdileyê Koçer, ku me ew qeyd kiriye, ev birc a malbata Mîr Zeydîn e. Paşê leşkerên tirk ketine vê derê, lê malbata Mîr Zeydîn ew şikayet kirine, dane mahkemeyê û leşker ji Birca Belek deranîne.³⁸² Em wek vî dengbêjî ne xwedîyê bawerîyeke teqez bin jî gotinên bi vî rengî nîşanî me didin ku mekanên Cizîrê ji rastîya vî bajarî ne dûr in.

Wek encam, em dikarin bibêjin ku bi rêya destanê (varyantên din jî tê de) em hînî hin edet û toreyên Cizîrê yên demên berê dibin. Lê ne dîyar e ew dem kîjan dem e û em nizanin agahîyên jorê yên di heqê Cizîrê de, fotografê Cizîrê yê kîjan serdemê li ber çavên me radixin. Lê her çi be jî îro li Cizîrê hin şopên agahîyên di vê destanê de xuya ne.

2.1.2.1. Kanîya Qestelê

Kanîya Qestelê li gora ku di destanê de tê gotin li Cizîrê ye. Ji bo ava wê jî "ava gulan" tê gotin.³⁸³ Tê fehmkirin ku wek aveke pîroz tê dîtin. Mem hêja ku neçûye Cizîrê haya wî ji Kanîya Qestelê ya li Cizîrê heye, lewre wisa tê fehmkirin ku ew kanî li ber dilê Mem eyan dibe. Piştî ku şevkê li odeya Mem, her du evîndar hev dibînin Mem

³⁸⁰ H.b., r. 97.

³⁸¹ H.b., r. 124.

³⁸² Evdileyê Koçer, qeydîya deng, (04.06.2018).

³⁸³ Lescot, 2013, r. 70.

biryara çûyîna Cizîrê dide. Apê wî tê ku nehêle Mem li pey xewnekê bikeve û biçe Cizîrê, Mem ji apê xwe re wiha dibêje:

*"Dermanê min pirî dûr e, li bajarê Cizîra Botane
Tasek ava Kanîya Qestelê, li ser destê Zîna Zêdan, wê ji min re bibe hekîm û
dermane."³⁸⁴*

Zîn, misêwa carîyeya xwe ya bi navê Rihanê dişîne Kanîya Qestelê ku jê re ava gulan bîne. Piştî ku hevdîtina wê û Mem çêdibe, dev ji vexwarina ava kanîyê berdide û heta şeş mehan li benda Mem dimîne. Heta ku Mem ji bo wê tê Cizîrê ava wir venaxwe. Rojekê digel ku hê nizane Mem hatiye, piştî şeş mehan, dîsa ji carîyeya xwe ava wê derê dixwaze. Carîye diçe ku avê bîne, elba xwe tije av dike, lê di vegeza Kanîya Qestelê de, di şûna avê de, xebera hatina Mem jê re tîne. Zîn piştî vê yekê bê sebir û hedan diperpote, dixwaze biçe ser kanîyê, ava wê vexwe û Mem bibîne.

Em dikarin bibêjin ku ev kanî metaforeke evînê ye. Çûna vê carîyeyê ya ji bo anîna ava wê derê dibe sedem ku Zîn hîn bibe Mem ji bo wê hatiye Cizîrê. Piştî ku Mem dibe mêvanê birayên Celalî, Celalî dixwazin ku hînê derdê Mem bibin, Mem dike nake ji şerman nikare derdê dilê xwe ji wan re bibêje. Mem bi sembola vê kanîyê bi wan dide fehmkirin ku evîndar bûye û ji Celalîyan re wiha dibêje:

*"Ez ketime bextê te û birane
Ez merîkî xerîb im, şor gişkî nayêne gotin, merî bîaqil zane dawîya tiştane
Tasek ji kaniya Qestelê ji derd û kulên min ra şîfa û derman e."³⁸⁵*

Di hin varyantên din de di şûna vê kanîyê de cihekî bi navê Xasbaxçe heye. Ev der mîsyona Kanîya Qestelê ya Lescot hildigire ser xwe. Wek mînak, Mem di varyanta Xudoê Qaso de li Xasbaxçe bi bilbil re diaxive. Di ya Lescot de metaforeke wek bilbil tune ye. Xasbaxçe di varyanta Fikoê Miraz de jî di heman fonksiyonê de ye. Di varyanta Xudoê Qaso de jî Zîn bi qîzên Cizîrê re di ber mala Qeretajdîn re derbas dibe û diçe ser Kanîya Zemalê. Di ya Lescot de jî ev bûyer heye, lê ev kanî, Kanîya Qestelê ye. Em

³⁸⁴ H.b., r. 45.

³⁸⁵ H.b., r. 80.

dibînin ku herçiqas navên wan ne wekî hev bin jî mîsyona van meknan ew e ku ev der cihê bihevşabûna Mem û Zînê ne.

Em li varyanta Lescot veşerin, tê fehmkirin ku her du evîndar jî dildarîya xwe bi vexwarina ava gulana Kanîya Qestelê simbolîze dikin. Bi guhdaran re fehmeke wisa çêdibe ku evîndar ji vê kanîyê avê vexwin dê bigihîjin mirazên xwe. Ev av, ji bo wan şerbeta evînê ya ebedî ye. Em dikarin vê avê bişibînin ava kewserê. Li gora îslamîyetê ev av, çemekî bihiştê ye û ji bo her baxçeyekî bihiştê şaxên wê hene. Ava vî çemî ji hingiv şerîntir, ji berfê cemidîtir e û kesê/a carekê jê vexwe, hew tî dibe.³⁸⁶ Yan jî em dikarin vê avê wek ava jîyanê bibînin ku di termînolojîya edebîyata klasîk a Rojhilat de wek "abê hayat" (ava jîyanê), "abê beqa" (ava bêdawî) tê zanîn.³⁸⁷ Li gora ku tê gotin Hekîmê Loqman di hemû jîyana xwe de li pey vê avê gerîyaye ku çareserîyek ji bo mirinê bibîne û heta heta bijî. Wekî vê meseleyê Zulqarneyn û Xizir jî li pey vê avê gerîyane, lê herçiqas Zulqarneyn ji ber çavbirçîtî û azwerîya xwe ya mezin negihîştibe vê avê jî Xizir gihîştîye vê avê.³⁸⁸ Ji ber ku evîna Mem û Zînê jî dê bi wisleta li vê dinyaya fanî bi dawî nebe, ev yek di destanê de wek "vexwarina ava Kanîya Qestelê" hatiye simbolîzekirin. Lewre bi vexwarina ava gulana evîna wan dê bibe ebedî. Di dawîya destanê de bi mirinê, pêşî Mem û paşê jî Zîn şerbeta evînê ya ebedî vedixwe û wisleta wan dimîne jîyana ebedî ya axretê.

2.2. Mekan di Mesnewîya Mem û Zînê de

2.2.1. Cizîr

Cizîr, wek mekanê sereke yê mesnewîyê ye. Hemû bûyer li vir diqewimin. Kana evîna Mem û Zînê ev der e. Cizîr, di edebîyata kurdî ya klasîk de xwedîyê cihekî taybet e. Wek mînak, Melayê Cizîrî di sala 1589an de li wir çêbûye û di Medreseya Sor de

³⁸⁶Cebecioğlu, **h.b.**, r. 284.

³⁸⁷ Asuman Gökhan û Deniz Erçavuş, "Hâfız-ı Şîrâzî ve Âb-ı Hayât", **Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi**, Sayı 1, mart 2018, r. 122.

³⁸⁸ **H.b.**, r. 128.

dersdarî kiriye.³⁸⁹ Feqîyê Teyran, herçiqas ne ji wir be jî li Finika Botan maye û li medreseyên Cizîrê xwendiyê.³⁹⁰

Samî Tan, di gotareke xwe de behsa girîngîya Cizîrê ya di edebîyata klasîk de dike û tesbît dike ku gelek şairên klasîk ên kurdî yên wek Feqîyê Teyran, Melayê Cizîrî, Elîyê Herîrî jî wek Ehmedê Xanî behsa vî bajarî kiriye. Tan dibêje rewşenbîrên kurd ên wek Bedirxanîyan ji vir rabûne û gelek xizmetên giranbiha ji bo ziman û wêjeya kurdî kirine. Li gor Tan, herçiqas mîrnişînîyên kurdan di warê pêşketina ziman û edebîyata kurdan de xwedîyê rolekê bin jî di nav van mîrnişînîyan de cihê Mîrnişînîya Botan û paytexta wê Cizîrê, yekta ye.³⁹¹

Xanî, herçiqas amaje dike ku mesnewîya xwe li ser bingeha destana *Memê Alan* ava kiriye jî, behsa mekanê duyem ê destanê (Mixrib) nekiriye. Xanî, bi hîlbijartina Cizîrê, herêmîbûna mesnewîyên kurdî dide destpêkirin, lewre cara ewil wî di mesnewîyekê de behsa mekanekî kurdan kiriye.³⁹² Li gora ku Ergün neqil dike di berhema Marûf Xeznedar a *Mêjûy Edebî Kurdî* de tê gotin ku Xanî ji bo demekê hatiye Cizîrê, li vir xwendîna xwe temam kiriye û îcazeta melatîyê wergirtiye.³⁹³ Herçiqas ji bo demekê çûbe Cizîrê jî bi giştî di çavkanîyan de tê gotin ku Xanî ji Colemêrgê ye û ji Bazîdê rabûye. Lê digel ku ji Colemêrgê ye û li herêma Bazîdê maye, mekanê yekem an jî duyem ê mesnewîyê wek Colemêrg an jî Bazîd nîşan nedaye. Heçku (halbikî) karibû mekanê mesnewîyê wek bajarekî din hîlbijarta. Dema Xanî ev mesnewî nivîsîye, li gor taserûfa xwe behsa Mixribê nekiriye, lê di şûna wî de bajarekî din dernexistiye pêş û bûyerên mesnewîya xwe giş li Cizîrê dane qewimandin.

Em ji nêzikatîya Xanî ya ji bo Cizîrê fehm dikin ku nêrîna Xanî ya ji bo Cizîrê pozîtîf e. Lewre Xanî dema behsa Cizîrîyan dike qet tiştêkî nebaş nabêje. Li gor wî li Cizîrê tenê Bekir (Beko) heye ku xirabîyan dike. Lê li gora Xanî Bekir jî ne ji xelkê

³⁸⁹ Sağniç, **h.b.**, rr. 375-376.

³⁹⁰ Yusif, 2012, r. 37.

³⁹¹ Samî Tan, "Di Dîroka Pêşketina Zimanê Kurdî de Cihê Cizîrê", **Kovara Zend**, Rêzepirtûk 12, Stenbol, havîn 2009, r. 39.

³⁹² Tek, **h.b.**, r. 38.

³⁹³ Zülküf Ergün, *Bajar-Edebiyat û Cizîra Botan*, Weşanxaneya Nûbiharê, Stenbol 2014, r.179.

Cizîrê ye, bi eslê xwe ji Mergeverê ye. Xanî, di mesnewîya xwe de wiha behsa Cizîrê dike:

766 *Şêxim tu dizanî ev Cizîr e*
*Têkda kubera û girdemîr e*³⁹⁴

Dema heyzebûn diçe ba remildar da ku hîn bibe her du xort kî ne ku hişên Zîne û Sitî birine, ji remildar re vê gotina jorê dibêje. Ji vê gotina xwe jî bi xwendevanan dide fehmkirin ku Cizîr bajarekî wisa ye ku tê de gelek mîr û beg hene. Bêguman di paşxaneyê vê meseleyê de xurtbûna çand û şaristanîya Cizîrê ya qedîm heye. Xanî, ev paşxaneyê xurt a Cizîrê dîtiye û ji ber wê, qedir û qîmeteke giran daye vî bajarî. Lewre Cizîr ji serdemên nedîyar ve yek ji bajarên girîng a Kurdistanê ye. Di dîrokê de gelek caran ev bajar hatiye wêrankirin, lê dîsa jî bi xwe ve hatiye û li ser pêyan maye. Di dîrokê de ji hêla Ebbasîyan, Moxolan, Îlhanîyan, Aqqoyunîyan, Tîmûr hwd. ve gelek caran hatiye dagirkirin.³⁹⁵ Lê li gor çavkanîyên dîrokî em dibînin ku gelek caran bûye navenda bazirganî û aborîyê. Li gora ku Ergün neqil dike Îbnu Hewqel dibêje Cizîr bi avahîyên xwe yê xweşik ji hemû bajarên din ên herêma xwe cîyawaztir e."³⁹⁶

Îbnu Şeddad dibêje dora bajar bi sûran girtiye û sê derîyên sûrên bajêr hene. Du mizgeftên mezin, pênc medrese (yek li guhê bajêr anku li varoşan), çar karwanseray (du heb li bajêr, dido jî li derveyê bajêr), heştê mescîd, nexweşxaneyek, çardeh hemam, heşt keleh û di bin sûran dae sî bostan hene.³⁹⁷ Li gora ku Ergün vediguhezîne Wolker dibêje li Mezopotamyayê derbxane cara pêşî li Cizîrê hatiye damezirandin û ji ber vê, ji serdema Merwanîyan gelek pere û sîkke heta roja îro jî mane."³⁹⁸

Em ji van taybetîyên Cizîrê fehm dikin ku di dîroka Kurdistanê de cihê Cizîrê girîng e. Xanî, gava wek mekanê sereke Cizîr hilbijartiye dibe ku ev tercîh ne ya wî be.

³⁹⁴ Xanî, 2010, r. 265.

³⁹⁵ Ergün, 2014, rr. 85-87.

³⁹⁶ **H.b.**, r. 103.

³⁹⁷ İbn Şeddad, **Cizre Tarihi**, Wergera tirkî: Hüseyin Güneş, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2011/1, Cilt. II, Sayı: 3, rr. 136-137.

³⁹⁸ Ergün, 2014, r. 103.

Mimkun e ku ev mekan ji destanê yekser derbasî mesnewîyê kiribe. Lê her çî be jî Xanî, bi hişmendîyeke dîrokî nêzîkî Cizîrê bûye. Lewre em dibînin ku vê derê wek paytexta şaristanîya kurdan nîşan dide û ji bo Cizîra serdema xwe şayesên pir xurt dike. Lehengê mesnewîya wî Mîr Zeynedîn e, lê di şexsê wî de bang li hemû mîrên kurdan dike û şîretên xwe li wan dike. Xanî, di mesnewîya xwe de ji paceya Cizîrê li milletê kurd dinêre. Li gor wî bêtifaqîya kurdan ji bela rêvebirên kurdan e, ji ber wê, rêvebiran tawanbar dike. Di hişmendîya wî de Cizîr statûya kurdan temsîl dike. Ew jî dixwaze bi rêya mîrê Cizîrê peyamên xwe bigihîne rêvebiran. Bi vî awayî em têdigihin ku Cizîr di mesnewîyê de xwedî roleke çalak e.

2.2.1.1. Seray

Seray, di *Mem û Zîna* Xanî de mekanê bûyerên sereke yên mesnewîyê ye. Kesên ku lehengên sereke yên vê berhemê ne; Mem, Zîn, Tajdîn, Sitî, mîr in û tev ji ehlên vê serayê ne. Gulzara ku Mem û Zîn tê de bi hev şa dibin li vir e. Tajdîn û Sitî li vir dizewicin û ji hêla Mîr Zeynedîn ve ji bo wan meclîs tê danîn. Mîr Zeynedîn, meclîsên xwe yên kêf û şahîyê li vir datîne. Ergün dibêje di van meclîsan de darên nexlê tînan danîn û di nav bêhnên xweş de dema sazband lê didin saqîyên perîrû jî şerabê li mêvanan belav dikin.³⁹⁹ Ergün dema behsa vî mekanê şahîyê dike navê gulzarê wek Xasbaxçe jî bi nav dike. Em dibînin ku peyva Xasbaxçe di varyantên *Memê Alan* ên folklorîk de jî heye. Wek mînak, di varyanta Xudoê Qaso û Fikoê Miraz de cihê hevdîtîna û bihevşabûna Mem û Zînê ev der e. Di gulzara Xanî de ne tenê cihê hevdîtîna ye, xizmetkarên curbicur hene ku xwarinan digerin, muzîkê îcra dikin û gelek xizmetên din dikin, lê di van her du varyantên me yên navborî de em rastî van şayesan nayên.

Gulzara mesnewîyê hem cihê şadiya serayê ye hem jî cihê hevdîtîna Mem û Zînê ye. Em ji hebûna serayeke bi vî rengî ya li Cizîrê fehm dikin ku hêzeke mîrên wê derê heye û ev seray nîşaneyê hêza wan a sîyasî nîşanî me dide. Lewre ji bo serayeke bi vî rengî dewlemendîyeke xurt divê. Ev dewlemendî jî ji hêza mîran a sîyasî tê.

³⁹⁹ H.b., r. 190.

2.3. Berawirdîya Mekanên di Destana Memê Alan û Mesnewîya Mem û Zînê de

Di *Memê Alan* de destan ji bajarê Mixribê dest pê dike û paşê li Cizîrê bûyerên sereke diqewimin. Destanê herçiqas li Mixribê dest pê kiribe jî em dikarin bibêjin ku mekanê sereke di her du berheman de jî Cizîr e. Lewre Mixrib wek me behs kiribû ji bo kemilandina destanê tenê wek pêpilûkekê ye. Di gelek berhemên folklorîk de, bi awayekî klasîk, lehengê sereke bervedana tiştêkî dike, ji cih û warê xwe dûr dikeve û li dû serpêhatîya xwe diçe. Di *Memê Alan* de jî em dibînin ku pêşî hemû malbat û nasên wî li dijî Mem derdikevin ji bo ku bajarê xwe yê rastîn, Mixribê, neterkîne; lê paşê em dibînin ku lehengê me bi ya wan nake û di ezmûna xwe ya pêşîn de li hember malbata xwe bi ser dikeve û bajarê xwe diterkîne.

Wek me got, di her du berheman de jî mekanê sereke bajarê Cizîrê ye, lê cudatîyek di navbera wan de heye. Me dît ku Xanî dema behsa Cizîrê dike şopên Cizîra serdema Xanî tê de zêdetir xuya ne. Bajarê Mixribê, wek me li jorê got bajarekî xeyalî xuya ye. Xanî di mesnewîyê de behsa vî bajarî nake û bi behsnekirina Mixribê jî mekanên mesnewîyê li gor destanê hinekî din şênber dike.⁴⁰⁰

Xanî, behsa Cizîrê bi awayekî erênî dike. Tê dîtin ku Xanî, alîyên xirab ên Cizîrê ji destanê paqij kiriye û mesnewîya xwe wisa nivîsîye. Em wisa hizir dikin ku ev nêzîkatîya Xanî, ji ber hişmendîya wî ya neteweyî ye ku Cizîrê wek sembola desthilatdarîya kurdan dibîne. Lê em vê zihnîyetê di *Memê Alana* folklorîk de nabînin. Lewre di vê destanê de Cizîr cihê fêsiad û xêrnexwazan e.

Cihê hevdiîtina evîndaran, di *Memê Alan* de Kanîya Qestelê ye û li gor destanê ev kanî li Cizîrê ye. Li gor ku di destanê de tê şayesandin ev der wek bendera Cizîrê ye. Lewre qadeke wisa ye ku jinên Cizîrê bi hev re diçin wê derê, kêf û şahîyan dikin. Mem û Zîn jî li wê derê hev dibînin û ew der dibe mekanê hevdiîtina wan. Anku sembola evîna Mem û Zînê ev mekan e. Li vir bi hev şa dibin. Di mesnewîya *Mem û Zînê* de navê

⁴⁰⁰ Tek, h.b., r. 24.

bihevşabûna Mem û Zînê dibe gulzar an jî jê re Xasbaxçe tê gotin. Ev gulzar di nav seraya mîr de ye. Li gor termînolojîya edebîyata klasîk ev baxçe cihê şadûmanîya evîndaran e. Meclîsên kêf û şahîyê li vir tîna damezirandin û li vir gelek cure darên fêkîyan û ajelên curbicur hene. Gulzara Xanî jî cihekî wiha ye. Dema mîr diçe nêçîrê Mem û Zîn li vê derê hev dibînin û bi hev şa dibin. Me Kanîya Qestelê ya destanê şibandibû ava kewserê, Xanî jî dema behsa gulzarê dike peyva kewserê bi kar tîne.

3. LEHENG

Leheng, bûyerên berhemê bi rê ve dibin. Anku îcrakerên berhemê ne. Di berhemên klasîk de leheng reş û spî ne. Taybetîya sereke ya lehengên klasîk ev e. Anku bi hemû aliyên xwe ve baş in an jî bi tevahî xirab in. Misêwa hin mirovên baş hene û yên xirab nahêlin ku yên baş bigihîjin mirazên xwe. Di berhemên folklorîk de ji ber ku leheng reş û spî ne, anku ne piralî ne, bûyer jî li ser vê esasê ava dibin. Em dêhna xwe bidin destana *Memê Alan*, di wê de jî tê dîtin ku qet aliyên nebaş ên qencan tune ne. Wek mînak, Mem û Zîn daîmî baş in an jî ji hêla vegêrê berhemê ve hatine başkirin, xirabîyên wan tune ne. Ji ber ku ew ji bo civaka ku li berhema folklorîk guhdarî dike, modelên îdeal in. Ev leheng spîbûnê temsîl dikin. Lehengên xirab jî reşbûnê temsîl dikin. Wek mînak, Beko xwedîyê hemû xisletên xirabîyê ye. Ji serê destanê heta dawîya destanê sedema xirabîyan e. Di berhemên folklorîk de bêhtir ên qenc bi ser dikevin. Di destanê de zahiren leheng bimirin jî fehmeke wisa bi guhdaran re tê çêkirin ku yên ku baş in daîmî li karê ne. Ew bimirin jî qet tiştek ji wan kêr nabe. Di destanê de ji ber wê, fehmeke wisa bi guhdaran re tê çêkirin ku bûyera mirinê ji bo Mem û Zînê ne bûyereke xirab e; berovajîya wê, merhaleya pêşî ya jîyana edebî ye û xelata başîyê jî bihişt e.

Di berhemên edebîyata klasîk de jî başî û xirabî hene û leheng reş û spî ne. Ev yek heta helbesta modern bi vî awayî dewam dike. Di helbest û berhemên din ên modern de ev dijberîya reş û spî, baş û xirab ji holê radibe û lehengên destanê piralî û rengîntir dibin. Herçiqas bi şêwazên cuda hatibin nivîsandin jî ji ber ku her du berhemên vê xebatê, berhemên berîya serdema modernîzmê ne, em rengînî û piralîbûna lehengan di berhemên xwe de nabînin.

3.1. Lehengên Mêr

Mêr, di dîroka mirovahîyê de (heyamên dayiksalar ne tê de) bi gelemperî ji ber hêza xwe ya fîzîkî li hember jinan bûne xwedîyê avantajekê. Lê vê hêza fîzîkî tenê bi vî awayî bi sînor nebûye û di gelek qadên jîyanê de mêr ji jinan bêhtir derketine pêş. Gelek îdeolojî, dîn hwd. ev zihnîyet di nav civakê de zexmtir kiriye û îro jî ev rewş kêm zêde bi vî awayî berdewam e.

Lehengên mêr ên destana *Memê Alan* û mesnewîya *Mem û Zînê* jî di vê kategorîyê de ne û rolên çîst û çalak misêwa yên wan in. Lehengên mêr timî baş in û hatine îdealîzekirin. Mîr Ezîn an jî Mîr Zeydîn digel ku bi arastekirina Beko dibe sûcdarê mirina Mem û Zînê, dîsa jî di gelek beşên van berhemana de tê pesndayîn. Ji bilî vê, di gelek varyantên destanê de agahîyên di heqê mêran de zêdetir in. Di mesnewîya *Mem û Zînê* de herçiqas ne di rêjeya destanê de be jî mêr li pêş in.

3.2. Lehengên Jin

Jin wek mêran parçeyek ji jîyanê ne. Her du bi hev re binasazîya civakê peyda dikin. Lê ji avabûna cîhanê heta îro, di gelek heyaman de, nêzîkatîyeke baş ji bo wan çênebûye. Wek mînak, ji bilî çend berhemên wek Madame Bovary, Anna Karenina û Mrs. Dalloway jin di dîroka edebîyata vegotinî de nebûne serleheng.⁴⁰¹ Hin ji wan jinan wek kole hatine dîtin, hin ji wan jî dema derfet dîtine hatine miqamên gelek bilind. Lê gelek caran civakê, rê li ber geşedana wan girtiye û ew jî bûne qurbana pergalên civakî. Aydogan dibêje, ji vegotinên Yewnanan heta destana *Memê Alan* misêwa cihê jinan bi nêzîktêdayîna mêran û bi zimanê mêran di nav edebîyatê de hatiye dîyarkirin.⁴⁰² Jin ji ber vê yekê wek sembola dê, xwişk, namûs û evînê hatine şayesandin û ev feraset

⁴⁰¹ Îbrahîm Seydo Aydogan, *Guman 2 Wêjeya Kurdî û Romana Kurdî*, Weşanxaneya Rûpel, Stenbol 2014, r. 179.

⁴⁰² h.r.

bingeha xwe ji rola jinan a civakî werdigire; lewre edebîyat û civak du rêyên hevterîb in.⁴⁰³

Di nav dîroka Kurdistanê de çendîn jinên xatûn û dotmîr hene. Hê di serdema dewleta kurdên Eyûbî de em dibînin ku xatûnên bi navê Xatûna Sitê, Sittu'ş-Şam, Xatûna Rebîeyê hin ji wan kesên ji xanedana Eyûbîyan in ku Sittu'ş-Şam, Medreseya Beranî ya Şamê (Medreseya Husamîyeyê) daye çêkirin.⁴⁰⁴ Wekî din Mestûre Xanima Kurdistanî heye ku li Rojhilatê Kurdistanê di payeyên bilind de wezîfe kiriye û çendîn mînakên bi vî rengî hene. Bi taybetî li Rojhilatê Kurdistanê cihê jinan di nav seremonîyên dînî de jî heye. Lê herçiqas bi awayekî lokal mînakên bi vî rengî hebin jî dema em li wêneya civaka kurd a bi giştî dinêrin îro jî bi taybetî di nav hin kurdên nexwende de (carinan di nav ên xwende de jî, lewre pîvana vê mijarê tenê xwendin nîn e) feraseteke nebaş di nav beşeke mezin a civakê de xuya dibe. Em dikarin bibêjin ku ev wêne di nav çend salan de derneketiye holê, paşxaneya wê ya dîrokî heye û ev paşxane digihîje heyamên berî sedan belkî hezaran salan. Îro statûya jinên kurd li gor heyamên berê baştir be jî di destana *Memê Alan* de ev zêde ne xuya ye. Em wisa hizir dikin ji ber ku ev destan ji serdemên berê yê feodal ber bi roja me ya îro hatiye û li gor zihnîyeta gelêrî ya serdema xwe ava bûye, hin şopên nêzîkatîyên nebaş ên ji bo jinan tê de mane. Wek mînak, em dikarin behsa çend pasajên destanê bikin:

Gava Mem digihîje Cizîrê û têkilîya wî û Hesên xurt dibe, Hesên dibêje Mem Sitîya jina min jî bixwaze ez ê bidim wî.⁴⁰⁵ Mem li Cizîrê carekê bi ser halê xwe de digirî, ticarekî kal ê destanê ji Mem re dibêje negrî, girî îşê pîrekan e.⁴⁰⁶ Hesên dema ji bo dîtina Zînê ji Mem re dibêje here ser Kanîya Qestelê û Mem dibêje ez şerm dikim, Hesên wiha lê vedigerîne:

*"Na, bila tewr wanî neyê xatirê te, şerm karê pîrekan e
Tu bi kêfa xwe be, siwar be li piştê Bozê Rewane*

⁴⁰³ h.r.

⁴⁰⁴ Ahmet Demir, "Di Heyama Eyûbîyan de Jina Kurd", Zafer Berdestî (Wer.), **Kovara Nûpelda**, Hejmar 5, Wan, zivistan 2011, r. 22.

⁴⁰⁵ Lescot, 2013, r. 83.

⁴⁰⁶ **H.b.**, r. 64.

*Him av de ji ava Kanîya Qestelê, ava gulane
Him jî serekî ji xwe re binhêre li keçên Cizîra Botane
Hele binêrim tu qail dibî bi resm û kêsima wane.*⁴⁰⁷

Di dawîya destanê de dema Hesên agir berdide mala xwe da ku dêhna mîr bikişîne û Mem û Zînê rizgar bike Sîfî gazî mîr dike. Lê Beko nahêle ku mîr here û ji mîr re wiha dibêje:

*"Xwedê bişewitine mala wan kesane
Ko tu kirî Mîrê Cizîra Botane!
Ma tu guh didiyê gotinê jinane?"*⁴⁰⁸

Digel lehengên din ên destanê Mem jî li hember Zînê hişk e û gotinên bi vî rengî dibêje. Dema li ser Kanîya Qestelê ew û Zînê hev dibînin û Zîn li gor edetên Cizîrê naxwaze hêzara xwe rake û rûyê xwe nîşanî Mem bide, Mem bi şûrê xwe dixwaze wê bitirsîne û wiha dibêje:

*"Zînê ez î baqil im, ez ne î dîn im!
Ezê niha destê xwe bavêjim qevdê şûrê lahûr, bikişînim
Lê ez naxwazim şûrê xwe bi xwîna jinan bikim û biherimînim
Ma tu nizanî ko ezê bi zor tasek av ji te bistînim?"*⁴⁰⁹

Di destanê de tê dîtîn ku jin jî bi vî qedera xwe razî bûne û teslîmî vî zihnîyetê bûne. Lewre ev yek di hin axaftinên jinan de jî xwe didin der. Wek mînak, Zîn wiha dibêje:

*"Lolo, Memo dilê min bi kulan û bi jan e
Madam ko tu guh nadî ser şorê meriyane
Di berê da, xelkê kêmanî xistine derê me jinane
Dibêjin: "Jin parsiya kêmanî in, dibin ser hev de û rûreşiya dê û bavane."*⁴¹⁰

Di beşeke din de jî gotineke bi vî rengî heye û Zîn wiha dibêje:

⁴⁰⁷ H.b., rr. 96-97.

⁴⁰⁸ H.b., r. 129.

⁴⁰⁹ H.b., rr. 105-106.

⁴¹⁰ H.b., rr. 102.

*"Em ji qismê parsiya xwar in, hergav dibin ser hevda serê peyane
Serê xwediyê xwe berjêr dikin di nav xelkane."*⁴¹¹

Dema Zîn li Cizîrê li hêvîya hatina Mem e, wiha gazincên xwe ji Mem dike:

*"Ma ev nizane ko ez jinek im, tu caran jin nagerin li welatan, li pê mêrane."*⁴¹²

Sitî jî di gotinên xwe de vê zihnîyetê dide der. Dema Mem di zindanê de dimire ji peyayan re wiha dibêje:

*"Xwelî li serê we be ko hon jî dibêjin, em peya ne
Ma hon jî hatine û digirîne mîna jinan? Girî para me jinan e
Îro çend roj in meyîtê Memî maye di binê zindanane."*⁴¹³

Em di varyantên îroyîn de jî rengvedana vê dibînin. Anku zihnîyeta serdemên berê hê jî di van varyantan de xuya dibe. Wek mînak, di varyanta Salihê Qubînî de tê dîtîn ku Zîn xwedîyê hin taybetîyên xirab e. Lewre dema du efrît ji mîrê cinan dipirsin û dibêjin gelo em Mem bibin ba Zînê yan Zînê bibin ba Mem, mîrê cinan wiha dibêje: "Îtîbar bi jinê nabe, herin Zînê bînine dîwana Memê." Di vê varyantê de dema qîza Beko bi dek û dolaban gustîla Zînê ya ku emaneta Mem e, ji bo ku Mem bixapîne ji Zînê distîne, Zîn biçûk tê nîşandan. Fehmeke wisa bi guhdaran re tê çêkirin ku vîyana Zînê qels e. Lewre digel ku ewqas ji Mem hez dike jî tê xapandin. Kesê ku wê dixapîne jî (qîza Beko) jineke xirab e. Zîn herçiqas xwe sûcdar nebîne jî di destanê de tê dîtîn ku Mem erzê wê dibe û wê tawanbar dike.⁴¹⁴

Ji bilî van nêzîkatîyên nebaş ên li hember jinan, Rohat Alakom angaşt dike ku di destana *Memê Alan* de zihnîyeta dayiksalar (maderşahî) heye. Alakom dibêje piştî ku Mem welatê xwe terk dike, tê Cizîrê û Zîna destgirtîya Çeko dixwaze, her sê bira dengê xwe nakin û jê re dibin alîkar. Ev jî nîşanî me dide ku di wê serdemê de gotina jinan bûye.⁴¹⁵ Herçiqas tesbîtkirina dayiksalarî û baviksalarîya wê serdemê zehmet be jî

⁴¹¹ H.b., rr. 103.

⁴¹² H.b., rr. 70.

⁴¹³ H.b., r. 148.

⁴¹⁴ Salihê Qubînî, qeydîya deng, (03.10.2018).

⁴¹⁵ Rohat Alakom, *Folklor û Jinên Kurd*, Weşanxaneya Nefel, Çapa dijîtal, 2002, r. 71.

mimkun e ku tesbîta Alakom rast be. Lê ev destan heke di serdemeke wisa de teşe girtibe jî ji mînakên me yê jorê dîyar dibe ku vê feraseta dayiksalarîyê şûna xwe ji bo baviksalarîyê hiştiye. Lewre ji mînakên jorê yê varyanta Roger Lescot feraseteke dayiksalar xuya nake.

Di *Mem û Zînê* de ev nêzîkatîya nebaş a li hember jinan tune ye, tenê em dibînin ku jin ji ber sosyolojîya civaka kurdan pasîf in, wek mêran ne çalak in. Ehmedê Xanî, wêneya civakê bêyî ku jinan biçûk bixe girtiye. Herçiqas Xanî, mijara mesnewîya xwe ji destana *Memê Alan* girtibe jî em gotinên nebaş ên ji bo jinan di mesnewîya wî de nabînin. Wisa xuya ye ku Xanî ev beşên destanê jê derxistine û hê mesnewîya xwe nîvîsîye. Lewma dikare were gotin ku Xanî nexwestiye bi wî çavî li jinên kurd binêre û wan biçûk bixe.

3.3. Leheng di Destana Memê Alan de

3.3.1. Mem

Mem navê lehengê sereke yê destanê ye. Mem, kurê Elî Beg e û wek Memê Alan tê naskirin. Di varyantên din de jî digel guherînên biçûk navê wî wiha ye. Wek mînak, di varyanta Xudoê Qaso de û di ya Fikoê Miraz de, Mem kurê Al Paşa ye û jê re Memê Alê tê gotin.

Mem biheybet e. Hezar û pêncsed xort di bin emrê wî de ne. Bi qeşengî û delalîya xwe navdar e. Dema diçe Cizîrê, welatîyên wê derê li bejn û bala wî dimînin heyran. Li Cizîrê dibe mêvanê Hesên û qîzên Cizîrê pê dihesin ku mêvanekî wiha hatiye mala Hesên. Dema Mem derdikeve derve di destanê de wiha tê gotin:

*"Qîzikan dît li pê wan tê dengêkî hezîn û qîrîneke giran e
Nihêrîn ko têye mêvanê Hesên, ewê ko dinê û alemê medhê wî dane."⁴¹⁶*

Dema Mem ji evîna Zînê nexweş dikeve wiha tê gotin:

⁴¹⁶ Lescot, 2013, r. 99.

*"Dîsa Mem derneket ji nivînane
Ne jî, ji bona nimêjê dakete mizgeftane."⁴¹⁷*

Ji vê gotinê tê fehmkirin ku Mem di jîyana xwe ya asayî de nimêj dike û diçe mizgeftê, lê taya evînê nahêle ku îbadetên xwe jî bike.

Mem, hê berîya ku ji dayik bibe xuya ye ku karakterekî derasayî ye. Ji ber ku hîn nehatiye dinyayê Xocê Xizir li bavê wî eyan dibe û mizgînîya Memê Alan dide wî û dibêje ez ê navekî lê bikim. Mem, di çardeh salîya xwe de dibe padîşahê bajarê Mixribê û li ser text rûdine. Li gora ku di destanê de tê gotin wek rojekê diteyise. Di qewimîna rêzebûyeran de wek xortekî çardeh salî tê behskirin ku îro jî di kurdîya devokî ya di nav gel de gotina "xortê çardeh salî" wek ciwanê ku di temenê xwe yê herî xurt û xweşik de tê bikaranîn. Di destanê de gava ku mîr dixwaze Mem jî bi xwe re bibe cenga ferazî (xeyalî) ya ku mîr û Beko bi hev re plan kiriye, Hesên bervedana mîr dike û dibêje:

*"Ne heq e ko hon bi xwe re bibine pêş dijmin mêvan û xerîbane
Him qanûn ranake salê wî ne gihêştine dawîya çardane."⁴¹⁸*

Ji vê gotinê tê fehmkirin ku Mem hê xortê çardeh salî ye. Di destanên gelêrî de ev temen ne sosret e, ji ber ku lehengên destanên bi vî rengî bi giştî di serdema balixbûnê de diçin şer û têkoşîna wan bi dijminên wan re dest pê dike.

Mem kesayetek pîroz e. Lewre ji xeybê nîşanên vê yekê eyan dibin. Dema ji dayik dibe tê gotin ku "Rebê alemê sê çerkê nûrê bi rû de berdane."⁴¹⁹ Statûya wî ya civakî bilind e. Kurê mîrekî bi navê Elî Beg e, dêya wî jî qîza mîrê qureyşîyan e. Elî Beg bi pêşnîyaza Xocê Xizir bi qîza mîrê qureyşîyan re zewicîye. Anku Mem ji alîyê dêya xwe ve digihîje nîşî pêxember, ji alîyê bavê xwe ve jî digihîje mîran. Dema Mem wek şexsîyetekî pîroz ji dayik dibe, meclîsek dixwaze navekî lê bike; lê bavê Mem nahêle, ji ber ku soz daye Xocê Xizir. Xocê Xizir, ku kesayetek ji xeybê ye, navekî lê dike. Mem

⁴¹⁷ H.b., r. 43.

⁴¹⁸ H.b., r. 116.

⁴¹⁹ H.b., r. 29.

li ber destê melayekî xwedî diwazdeh ilmî radibe. Wek "qalê kurdan" tê binavkirin. Ne tenê Mem, hespê wî jî ji ber ku hespê lehengekî pîroz e, derasayî ye. Wek cinawirekî ye.

Di destanê de Mem ji lehengekî epîk bêhtir wek lehengekî lîrîk derdikeve pêşîya me. Dema em li berhemê dinêrin em dibînin ku lehengê me qet naşibe mêrxasên wisa ku bikeve nava şer û navûdengê xwe li welat û dewletan belav bike. Ev yek di varyantên din de herçiqas wek varyanta Lescot ne zelal be jî kêm zêde bi vî rengî ye. Wek mînak, di varyanta Xudoê Qaso de lîrîkbûna wî bêhtir xuya ye, lê alîyê wî yê mêrxasîyê jî heye. Mem di vê varyantê de carinan hestewar û qels e. Dema terka bajarê xwe dike û bi rêya Cizîrê dikeve, li cihekî lê dinêre ku rê nizane, rûdine û bi ser halê xwe de digirî. Dema hespê wî nexweş dikeve li ser hespê xwe jî digirî. Carinan jî mêrxasîyê dike, diçe nêçîra Qeretajdîn jê distîne. Xwedîyê şûrê zilfeqar e ku tê zanîn zilfeqar, şûrê navdar ê Hz. Elî ye ku wî pê gelek mêrxasî kirine. Mem, dema diçe mala Qeretajdîn, ji heybeta wî ji bîr dikin ku nan bidinê. Di varyanta Salihê Qubînî de herçiqas Mem lehengekî evîndar be jî pehlewaneke bêhempa ye. Di varyanta Lescot de em vê dualîbûna Mem yekcar nabînin. Mem di varyanta Lescot de bêhtir yekreng e. Wek mînak, şûrekî wî heye lê; wek varyanta Xudoê Qaso ne şûrekî navdar ê wek zilfeqar e. Mem di gelek varyantan de diçe nêçîrê û wek li jorê me behs kir di hinan de nêçîra Qeretajdîn jî jê distîne, lê di varyanta Lescot de ev taybetîya wî jî tune ye. Digel wê gava ku mîr û siwarîyên wî diçin şerê eceman Mem ji wî şerî jî direve, vedigere ba Zînê, lewre mebesta wî ya sereke gihîştina Zînê ye.

Mem, lehengekî arîstokrat e, lewre wek qalê kurdan tê naskirin. Lê ev statûya wî ne ji ber kar û xebatên wî yên derasayî ne, tenê ji şecereya wî ye. Wek kurê mîrekî Mixribê tê dinyayê, di çardeh salîya xwe de li pey evîna xwe dikeve û em dibînin ku di vê serpêhatîyê de çî li serê wî qewimîye. Di vê serpêhatîyê de gelek astengî derdikevin pêşîya wî, lê wan astengîyan qet bi rêya şer û kuştinê ji holê ranake. Tenê di dawîya destanê de dema mîr dibîne ku Mem bêyî destûra wî hatiye mala wî, şûrê xwe li dijî Mem dikişîne, Mem jî wek mirovekî jirêzê şûrê xwe dikişîne ku parastina xwe bike. Li vir Mem di pozîsyona parastinê de ye, ne êrîşker e û vê rêyê tercîh nake. Gava ku ji bo

evîna xwe ji Mixribê derdikeve û digihe Cizîrê, li Cizîrê xwe diavêje bextê Celalîyan ku alîkarîyê pê bikin. Celalî û Mem dibin dostên hev û hevaltîya wan heta dawîyê didome.

Di destpêka *Memê Alan* de em dibînin berîya ku Mem biwelide, ji bavê wî Elî Beg re zarok çênabin, Xocê Xizir xwe nîşanî Elî Beg dide û berê wî dide taxa qureyşîyan, ku qureyşî ji nifşa pêxember in, dibêje ji vir bi jinekê re bizewice. Mem bi vî awayî ji dayik dibe. Piştî ku balix dibe cinawirek ji avê derdikeve ku ew hespekî behrê ye û ajelekî derasayî ye. Lê ev cinawir jî ne ji hêla Mem ve, ji hêla xalê Mem ve tê perwerdekirin. Çawa ku Emer Beg nêzî hespê Bozê Rewan dibe hesp dibe wek mihekî. Heçku em Mem wek lehengekî destanê şîrove bikin divê ev keramet ji alîyê lehengê sereke ve çêbin. Lê em dibînin ku lehengê sereke vê taybetîyê nîşan nade û piştî ku xalê wî, Bozê Rewan perwerde dike, teslîmî Mem dike û Mem dibe xwedîyê wî ajelî. Heke em faktora Xocê Xizir û dayika ji nifşa pêxember li ber çavan bigirin em dikarin bibêjin ku di welidîna Mem de şopên dînî û mîtolojîk hene û ev welidîn derasayî ye, lê li gor me ev têrê nake ku em bibêjin Mem lehengekî mêrxas ê vê destanê ye. Lewre Mem tenê ji ber şecereya xwe ji mirovên asayî cuda ye û bi vî awayî nabe mêrxasekî şerker. Wek encam, em dikarin bibêjin ku Mem lehengekî evîndar ê elît e.

3.3.1.1. Hizir û Zihnîyeta Mem di Destana Memê Alan de

Mem di destanê de ji gelek alîyan ve di navendê de ye. Kurê padîşahê kurdan e û wek qralê kurdan behsa wî tê kirin. Rêvebirina bajarê Mixribê di destê malbata wî de ye. Dewlemendîya wî wisa zêde ye ku tenê cewherên ku bi hespê xwe re dibe bajarê Cizîrê, têra kirîna Cizîrê dikin. Ji hemû derfetên dema xwe sûd wergirtiye û ji tiştêkî kêr nemaye. Di berhemên folklorîk de vegêr azad in. Herçiqas bi piranî were gotin ku çawa hatiye guhê wan dengbêjan, wan jî wisa gotiye; ev di rastîya xwe de wisa ne xuya ye. Ji ber ku di veguhastina berhemên zarekî de bivê nevê çend guherîn çêdibin û şopa hemû vegêran, rengê wê berhemê hinekî diguherîne. Ji ber ku berhemên folklorîk ne nivîskî ne, îhtimalek e ku vegêrê berhemê nixx û bawerîyên xwe empozeyî lehengê xwe bike û wî bi awayekî din bide nasîn, heye ku hemû heyînen rûyê erdê bide bin çengê lehengê xwe û wî li hemû cih û warên cîhanê bigerîne. Mem jî xwedîyê hespekî wisa ye ku rêya

şeş mehan di pazdeh rojan de diqedîne û ji nimetên vegêrên vê destanê anku ji asoya dengbêjan sûd werdigire.

Di destanê de Mem wek lehengekî neteweyî ne xuya ye, bêtir folklorîk xuya ye. Taybetîyên lehengekî lîrîk pê re xuya ne, lê taybetîyên karakterîstîk ên kurdan li dora wî xuya nakin. Herçiqaş wek qralê kurdan were behskirin jî rengên kurdbûnê di kirinên wî de ne kifş in. Di vê xebata xwe de di bin sernavê "Paşxaneya Fikrî" de me bi hûrgilî behsa kurdbûna Mem kir, ji ber vê em li vir zêde nakevin nav kurahîya vê mijarê.

Mem wek tîpekî dînî jî ne xuya ye. Di rêya Cizîrê de rastî Xizir tê û pê re nimêj dike û di zindanê de hemd li Xwedê dike, dia dike, nimêj dike; lê mebesta wî ya sereke ne parastin an jî xizmeta dîn e. Herî zêde di beşa zindanê de bandora dînî pê re xuya ye. Ji alîyê vegêrê destanê ve tê gotin ku dêya Mem ji qureyşîyan e û Mem di rojê Cejna Qurbanê de ji dayik dibe. Wisa xuya ye ku Mem ji alîyê vegêrên destanê ve bi vî awayî hatiye pîrozkirin û heye ku ev beşên dînî piştî îslamîyetê li destanê hatibin zêdekirin. Bi giştî şopên îslamê di destanê de zêde ne, lê di kesayetîya Mem de ji bilî van hêmanan şopên îslamî xuya nakin. Bi bawerîya xwe misilman e; rîtuêlên îslamî pê re xuya ne, lê têkoşîna wî ne wek a micahidekî îslamî ya ji bo dîn e. Doza wî evîna Zînê ye.

Mem dema di zindanê de hinara bijehr a ku qîza Beko tine bi zanebûn dixwe, dizane ku dê bi wê hinarê bimire. Li vir divê mirov bipirse bê ka xwarina hinarê întixarek e yan daxwaza gihîştina Xwedê ye. Ji destanê tê fehmkirin ku ji xwarina vê hinarê mebesta Mem wisleta Xwedê ye. Li gor wî ev dinya cihê xirab û xêrnexwazan e, lê li alîyê din başî û qencî heye. Berîya ku bixwe, vê ramana xwe bi van rêzikan tîne ziman:

"Eve, ezê davême devê xwe çendek ji hewên hinarane

Bila dinya teres bimîne ji bo bêbextane."⁴²⁰

Mem, vê dinyayê wek cihê xiraban dibîne û dixwaze ji dinyaya xiraban koç bike, lê li ser başîya Mem jî guman hene. Ji ber ku di beşa jêrîn de em ê ji hêla îdealîzekirina

⁴²⁰ H.b., r. 146.

lehangen ve behsa başî û xirabîya lehangen bikin, li vê derê em bi kûrahî nakevin nav vê mijarê.

3.3.1.2. Mem wek Tîpekî Îdealîzekirî di Memê Alan de

Mem, di destanê de lehengê sereke yê berhemê ye. Ji ber vê, tîpê ku herî zêde hatiye îdealîzekirin Mem e. Em dikarin bibêjin ku tîpên ku tên îdealîzekirin, bi taybetîyên xwe yên qenc derdikevin pêş, da ku xelk li wan xwedî derkeve û ew tîp bikevin dilê xelkê. Lê taybetîyeke lehengên mîtk ên wek *Memê Alan* jî ew e ku hem taybetîyên xwedawendî yên wek hêzdarî, wêrekî, sebirdarî li dora wan xuya dibin hem jî taybetîyên qelsbûnê yên wek tolhildan, ezîyetkirin û xapandin li dora wan peyda dibin.⁴²¹ Heke mirov dêhna xwe bide Mem, tê dîtî ku Mem di eslê xwe de ji hin alîyan ve ne tîpekî îdeal e ku bikeve dilê gel û bibe lehengekî pêşeng. Dema mirov li kirinên wî yên nepak dinêre, tê dîtî ku di destanê de wek desthilatdarên zordest tevdigere. Lê ji bo ku li ber çavên gel şêrîn xuya bike tê dîtî ku ji hin alîyan ve hatiye îdealîzekirin. Nûredîn Zaza, ji bo alîyên Mem ên nebaş wiha dibêje: "Mem peyayekî dilhişk e; bi feqîr û berdevkên xwe re zalim e, Hejxwekirî û xwedibîn e. Xweş dizane ku Zîn dergistiya Çeko ye, digel vê yekê alîkariya Celaliyan dixwaze û bi ser de jî xwe pê pozbilind dike û ji Zînê re bi xwe bi hevaltiya wan fortên xwe dide. Bi dilketiya xwe re tu nazikiyê nîşan nade li ser kaniya Qestelê, çi bi hişkî pê re xwe tev dide! Piştî di tevgerên xwe de pir caran riya sistiyê digire. Gava bi leşker re diçin şerê Eceman, bi fen û hileyan xwe jî hevalên xwe dide alî û vedigere cem Zînê. Sistiya wî, nemaze di zindanê de xuya dike: Li ber qederê yekcar qels û bêzar dibe."⁴²²

Dema em bi vî çavî li destanê dinêrin tê dîtî ku gelek alîyên Mem ên neqenc xuya dibin. Wek mînak, piştî hespê Mem li behrê tê dîtî û tê kedîkirin, Mem jî xulamên xwe re wiha dibêje:

"Ez ji we dixwazim hon tev çêkin taximekî ji bona Bozê Rewane

⁴²¹ Aysun Dursun, "Mit, Destan ve Halk Hikâyelerinde Birinci Dereceden Kahramanların Statüleri Üzerine Bir İnceleme", *Söylem Filoloji Dergisi*, 3/1, Haziran 2018 r. 36.

⁴²² Lescot, 1996, r. 53-54.

*Eger ez tê da bibînim qisûr û kêmiyane
Ezê we gişkan bi dar da kim, bi sêpiyane!*"⁴²³

Mem, di rêya Cizîrê de, dema ji Mixribê derdikeve di rê de rastî Mixribîyekî tê û van tiştên jorîn jê re dibêje. Tê dîtî ku gefan lê dixwe û jê re dibêje heke tu ji bavê min re bibêjî ez ê te bişînim ber sêpî û kendîran.⁴²⁴

Di varyantên din de jî kirinên Mem gelek caran ne baş in. Nebaşîya wî gelek caran di terkkirina Mixribê de li ber çavan dikeve. Lewre dema terka bajarê xwe dike, li ber dê û bavê xwe jî radibe û dilê wan dihêle. Wek mînak, di varyanta Evdileyê Koçer de dê û bavê Mem nahêlin ku Mem terka Mexrebyan bike û biçê Cizîrê. Bavê Mem dergevanê serayê şîret dike ku derî li Mem veneke da ku Mem nikaribe ji nav sûrên Mexrebyan derkeve. Dema Mem diçe ba dêya xwe û jê helalîyê dixwaze dêya wî lê helal nake. Lê Mem digel ku bavê wî derî girtiye û dêya wî lê helal nekiriye jî xwe bi hespê xwe re ji ser sûran diavêje û bêemrîya dê û bavê xwe dike.⁴²⁵ Di varyanta Zeynelabidîn Zinar de bavê Mem nifiran li Mem dike, lê Mem qet xema wî nakişîne. Mem dema dixwaze terka Mexribê bike, helwesta bavê Mem hişk e. Jê re wiha dibêje: "Lawo, de here. Maşalê çûna te hebe, lê vegera te li bajarê Mexribê nebe û em kal û pîr êdî te nebînin."⁴²⁶

Di varyanta Salihê Qubînî de Mem dema dixwaze terka Muxribyan bike; dê, bav û xwişka wî jê re dibêjin bila meqседа te neçe serî. Xizi, dema derdikeve pêşîya wî jê re dibêje tu yê Zînê bibînî, lê meqседа te naçe serî û hûn nagihîjin hev; lewre nifirên dê û bavê te li ser te ne.⁴²⁷ Di varyanta Celîlan a sêyem (Mem û Zîn) de jî ev beş nêzîkî vî rengî ye. Gava ku Mem dixwaze ji Yemenê derkeve û here Cizîrê, dê û bavê Mem

⁴²³ Lescot, 2013, r. 31.

⁴²⁴ Lescot, **h.b.**, r. 48.

⁴²⁵ Evdileyê Koçer, qeydîya deng, (04.06.2018).

⁴²⁶ Zinar, Memê Alan, r. 156.

⁴²⁷ Salihê Qubînî, qeydîya deng, (03.10.2018).

nifiran pê dikin û ji derdê wî kor dibin. Anku Mem dibe sedema korbûna dê û bavê xwe, ji ber vê Xizir di rê de jê re dibêje meqseda te naçe serî, lewre nifira wan li ser te ye.⁴²⁸

Mem, tenê ji alîyekî ve xirab xuya nake. Hin alîyên wî yên din ên nebaş jî xuya dibin. Wek mînak, kê m zêde di hemû varyantan de tê dîtîn ku miameleyeke nebaş, li yên berdestên xwe û li kesên hejar dike. Wek mînak, Mem di varyanta Zeynelabidîn Zinar de miameleyeke nexweş li Gênc Osmanê xulamê xwe dike. Piştî ku hevdîtina wî û Zînê çêdibe û qîzên mîrê cinan Zînê dibin Cizîrê, serê sibê radibe ji Gênc Osman re dibêje tu ji ku jî bînî tu yê Zînê ji min re bînî. Ji ber ku nikare Zînê bîne Mem serê wî li dîwar dixê.

Di varyanta her du birayên Celîl (Ordîxanê Celîl û Celîlê Celîl) a duyem (Mem û Zîn) de tê gotin ku Mem tê Dîyarbekirê, li wir ji hemalekî dipirse bê ka rêya Cizîrê çiqas maye. Hemal çima ku ji Mem re dibêje Dîyarbekir durrî Cizîrê ye û rêya te hê maye, ji hemal aciz dibe û wî dike. Dengbêjê vê varyantê dibêje ji ber ku gunehê wî hilanî meqseda Mem neçû serî.⁴²⁹

Tê dîtîn ku Mem digel van alîyên xwe yên xirab di destanê de hatiye başkirin. Wek mînak, wekî ku Nuredîn Zaza ji bo varyanta Lescot dibêje, Mem bi zanebûn dergistîya Çeko jê distîne û di ser de diçe alîkarîya Celalîyan dixwaze.⁴³⁰ Lê tê dîtîn Mem ji alîyekî ve xirabîyê dike, lê ji alîyê din jî di şerma vê de dimîne. Lewre gava xwe diavêje bextê Celalîyan ji ber ku dizane Çeko dergistîyê Zînê ye, li ber Hesen şerm dike û bi rojan nikare derdê xwe jê re bibêje. Em nikarin tev li nêrîna Nûredîn Zaza bibin ku li jorê dibêje "Mem li ser vê yekê fortan dike." Bi me ne wisa ye, ji ber ku dergistîya Çeko jê distîne di şermê de dimîne û helwesta Mem a li hember Çeko ne li ser zemîneke bêhurmet e. Anku herçiqas Mem, Zînê ji Çeko bistîne û ev li gor edetên kurdan tiştêkî eyb be jî Mem vî edetî bi awayekî bêedeb nake. Dema Çeko û Hesen ji ber vê meseleyê

⁴²⁸ Ordîxanê Celîl, Celîlê Celîl, **Zargotina K'urda I**, Weşanxaneya Aram, Dîyarbekir 2013, r. 82-83

⁴²⁹ **H.b.**, r. 57.

⁴³⁰ Lescot, 1996, r. 53.

bi hev dikevin dîsa di şermê de dimîne û ji wan re dibêje hespê min ji tewlê derxin, ez razî me ku vegerim Mixribê, bes ez naxwazim hûn ji bo min şer bikin.⁴³¹

Di destanê de, piştî xirabîyên mîr û Beko, dema Mem di zindanê de ye hêdî hêdî rengên evîna îlahî di helwestên Mem de xwe didin der. Zîn dibêje em xeberê bişînin Celalîyan da ku te xilas bikin. Lê Mem digel xirabîyên mîr û Beko nahêle ku xeberê bidin wan û dibêje ez naxwazim kesek ji bo min mêran bikuje.⁴³²

Tê dîtin ku vegêrê destanê, ji bo ku Mem hinekî din îdealîze bike, carinan edetekî ji derveyî edetên kurdan, standina dergistîya Çeko, normalîze dike; carinan jî Mem wisa nîşan dide ku li hember xirabîyên mirovan jî rika kesî nakeve dilê wî û li hember her kesî bi qencî tevdigere.

Mem ewqas baş hatiye nîşandan ku Hesên ji bo rizgarkirina wî, ajelên xwe dide ber kêran, mal û milkê xwe dide ber agir û dawîya dawî zarokê xwe diavêje nav agir. Mem jî ji bo rizgarkirina kurê Hesên xwe diavêje nav agir. Lê ji ber qudsîyeta Mem, agir nikare dest bide Mem û piştî ku ji nava agir dertê, zarok jî di destê wî de sipîsax dibe. Ev taybetîya Mem meseleya Hz. Îbrahîm tîne bîra me ku Nemrûd ew diavêt nava agir, lê agir dest nedida wî. Tê dîtin ku qudsîyeta Mem jî bi vê metaforê ji hêla dengbêjê destanê ve hatiye payebilindkirin û Mem bêhtir wek lehengekî îdeal û pîroz hatiye nîşandan. Di dawîya destanê de jî pîrozîya wî xuya ye. Lewre dema termê wî ji zindanê derdixin wekî di xewa şevê de ye, anku mirina wî weke xewê ye, canê wî sivik e.

Wek encam, em dikarin bibêjin ku herçiqas di kirinên Mem de xisletên nebaş xuya bikin jî ev alîyên Mem ji hêla vegêrên destanê ve hatine nixumandin û heta ji wan hatiye wan Mem îdealîze kiriye û Mem li ber çavên guhdaran wek lehengekî maqûl hatiye nîşandan.

⁴³¹ Lescot, 2013, r. 92.

⁴³² H.b., r. 145.

3.3.2. Zîn

Zîn, piştî Mem lehenga duyem a destanê ye. Serdilka Memê Alan e. Çawa ku Mem jê hez dike ew jî aşiqî Mem e. Evîndareke şermoke ye û li gor Mem pasîf e. Herçiqaş ji evîna xwe bawer be jî ji ber ku ne bi destê xwe ye, nikare bi dilê xwe tevbigere. Ji xeynî Sitîya xweha wê, kesek tune ye ku li ber dilê wê bide û birîna wê bikewîne. Carcaran carîyeyên wê jî, bi taybetî Rihan, alîkarîya wê dikin. Wekî din evîna wê bêhtir di dilê wê de ye. Dema bi taya evînê dikeve hîn sêzdeh salî ye. Gelek caran piştî qewimînên nexweş nikare tiştê bike û dest bi girîyê dike. Çavê wê misêwa li rêya Memê Alan e ku were, wê bibe û bi evîndarê xwe re bigihîjin mirazê xwe. Gava ku li benda Mem e, dikeve şînê û cilên reş li xwe dike. Ji kerba Mem dikeve nav nivînan, şeş mehan di nav cihan de nexweş dimîne. Piştî ku Mem tê, cilên reş ji xwe dike û radibe ser xwe. Piştî ku bi hîleya Beko Mem dikeve zindanê, cara diduyan dikeve pişt derîyan û xwe berdide nav nivînan. Gava Mem dimire jî dikeve şînê, cawbirekê tîne, porê xwe kur dike.

Ji kiryarên Zînê yên li jorê tê dîtî ku Zîn li gor geşedanên destanê carinan wek stêrkekê diteyise carinan jî wek findekê vedimire. Di her tevgerên xwe de li bendê ye ku ji hêla mêran ve qedera wê were tayînkirin. Ev mêr jî Mem û mîr in. Mem ji ber ku mêr e, Zîn wisa hizir dike ku divê Mem wê ji kekê wê bixwaze. Lewre vîyana wê di destê mêrekî din de ye, ew mêr jî mîr e. Zîn dema bertekê dide jî berteka wê ne bi alîyê derve ve ye. Berteka xwe jî dide bedena xwe û xwarinê naxwe, porê xwe kur dike. Heta em di varyanta Tono Çotoyan de dibînin di dawîya destanê de Zîn wek varyantên din bi ecelê xwe namire, xwe dukuje.⁴³³ Anku evqas bêzar û bêhêz e. Di hin varyantan de mînakên berovajîya vê angaşta me jî carcaran xuya dibin lê ev wek awarte dimînin. Wek mînak, di varyanta Zeynelabidîn Zinar de tê dîtî ku Zîn bi çil luxatî anku bi çil zimanî dersan dide. Ev jî nîşanî me dide ku Zîn di vê varyantê de wek Mem zana ye. Hatiye xwestin ku Zîn jî wek Mem, zana were nîşandan. Lewre Mem di vê varyantê de li medreseyê

⁴³³ Heciyê Cindî û Emînê Evdal, **Folklor Kurmanca**, Weşanxaneya Avesta, Stenbol 2008, r. 359.

xwendiye.⁴³⁴ Lê belê ev mînak hem awarte ye hem jî digel vê zanabûna xwe, Zîn di vê varyantê de jî pasîfîze ye û her tiştî li benda Mem dihêle.

Rewşa Zînê bi rewşa Mem ve girêdayî ye. Tê dîtî ku daxwaza jîyan û evîna ebedî ya Mem jî pê re ewqas ne xuya ye. Mem di vê rêyê de dilsoztir e. Lewre dema Mem di zindanê de dil dike ku hinara bijehr bi zanebûn bixwe û bigihîje evîna ebedî, Zîn bi safîya xwe dil dike ku ji Mem re bibe asteng û wî ji vê rêya pîroz mehrûm bike. Li vir wisa xuya ye ku Zîn wek Mem ne miroveke kamil e, lewre pîrozîya rêya Mem fehm nake. Piştî ku Mem dimire, Zîn nexweş dikeve, lê ne ku ew bi vîyana xwe daxwaz dike ku bigihîje evîna ebedî, ji ber ku Mem ew rê hilbijart û çû axretê ew jî daxwaza wê derê û wisleta Mem dike. Mem berîya ku bimire li gor xewna kalê xwe yê qureyşî jê re dibêje ku tu yê jî bimirî, ew jî bi êş û azar li benda mirina xwe dimîne. Berîya mirina Mem, Zîn li hêvîyê ye ku Mem were, wê rizgar bike; lê ew ji bo rizgarbûna xwe û Mem tişteki nake. Piştî ku Mem dimire jî dixwaze wek wî bimire. Anku dîsa helwestên wê li gor rewşa Mem dîyar dibin.

3.3.3. Beglî

Beglî, yek ji hevalê Mem ê nêz e. Digel vê yekê kurê xaltîka Mem û xwarzîyê Elî Beg e. Mem di qonaxa xwe de ew kiriye serekê xortan. Di destanê de tê gotin ku Mem ew ji xwe re kiribû destbirayê axretê.⁴³⁵

Ev leheng di hemû varyantan de tune ye, di hinan de jî heye lê navê wî cuda ye. Wek mînak, di varyanta Xudoê Qaso de di şûna Beglî de çawîşên li ber destê Al Paşa û Mem hene.⁴³⁶ Dema Mem bi taya evînê dikeve ew pê re eleqedar dibin û navbeynkarîya Mem û malbata Mem dikin. Di varyanta Zinar de di şûna Beglî de Gênc Osman heye, lê wek xulam e. Di varyanta Lescot de peyvên çawîş û Gênc Osman derbas nabin.

⁴³⁴ Zinar, Memê Alan, r. 151.

⁴³⁵ Lescot, 2013, r. 29.

⁴³⁶ Heciyê Cindî û Emînê Evdal, **h.b.**, r. 309.

Di hin varyantên *Memê Alan* de û li gora ku dengbêj Evdilezîzê Koçer ji me re dibêje dema Mem ji Mixribê derdikeve ji bo ku biçê Cizîrê, Beglî jî pê re heta Cizîrê diçe. Di ya Salihê Qubînî de jî em dibînin ku pê re heta Cizîrê diçe û navê wî jî ne Beglî ye, Bengîn e. Lê di varyanta Lescot de em vê beşê nabînin. Lewre Beglî di serê destanê de di bin emrê wî de ye, lê dema diçe Mixribê, ji hev diqetin. Ta ku Mem li Mixribê dimire, Beglî jî ji Mixribê bi xwe re artêşekê tîne Cizîrê û digel leşkerên xwe Cizîrê wêran dike. Piştî ku heyfa Mem hiltîne, diçe ser tirba wî û jê re dibêje min tola te hilanî. Di hin varyantan de kesê ku vî karî dike tune ye, di hinan de jî kesekî din e. Wek mînak, di varyanta Fikoê Miraz de kesê ku tê bi hawara Mem ve, bavê Mem e. Di varyanta Tono Çotoyan de jî li dawîyê kesek ji Muxrîstanê nayê ku heyfa Mem hilîne.

Bi giştî em ji helwest û kirinên Beglî pê derdixin ku Beglî yek ji hevalên sadiq ê Mem e. Herçiqas zêde fonksiyona wî di destanê de ne xuya be jî ji hin helwestên wî yên destanê, sêdaqeta wî ya ji bo Mem dîyar e.

3.3.4. Dêya Mem

Di destanê de tenê em pê dizanin ku dêya Mem heye, lê em dibînin ku tiştekî nake û ne aktîf e, lewre navê wê û pratîkên wê tune ne. Jineke qureyşî ye. Elî Beg bi pêşnîyaza Xocê Xizir pê re dizewice û Mem diwelide. Bi rêya dêya Mem pîrozîyek li Mem tê zêdekirin, ji ber ku dêya wî ji nesla pêxember e. Di hin varyantên din de ev awartebûna Mem bi awayekî din lê tê zêdekirin. Wek mînak, di varyanta Evdileyê Koçer de Mem zarokê şahê perîyan e û behsa qureyşîyan nayê kirin. Tê dîtin ku bi awayekî efsûnî derasayîbûnek li Mem tê zêdekirin.

Di varyantên din de dema em dêhna xwe bidin dêya Mem tê dîtin ku yan behsa wê ji binî nayê kirin, an jî wek varyanta Lescot zêde pasîf e. Di gelek varyantan de rola wê pir hindik e û navê wê nayê gotin. Wek mînak, di ya Xudoê Qaso de dema Mem bi taya evînê dikeve dêya Mem rewşa wî ji bavê Mem dipirse, çawîşên li ber destê wan pêşî xeberê didin dêya Mem paşê jî xeberê didin bavê wî Al Paşa. Tê dîtin ku dêya Mem

tiştinan dike, lê di vê varyantê de em nizanin ku dêya Mem çi kes e û ji ku derê ye. Anku behsa neseba wê nayê kirin.

3.3.5. Birayên Celalî

Di varyanta Lescot de navê her sê birayên Celalî; Hesên, Çeko û Qeretacîn e û Zîn baltûza Hesên e. Di hin varyantan de navê van birayan diguherin. Wek mînak, di varyanta Fikoê Miraz de navê van her sê birayan Qeretajdîn, Efan û Çeko ne û di gelek varyantan de di şûna Hesên de Qeretajdîn heye. Her sê varyantên Celîlan û her sê varyantên Hecîyê Cindî wek mînak in, lewre di van varyantan de navê Hesên derbas nabe, di şûna wî de Qeretacîn heye.

Di destanê de birayên Celalî bi mêranî û camêrîyên xwe tînan nasîn. Di destanê de wek diz û eşqîyayan navê van birayan derketiye û tê gotin ku ev bira serekê diz û eşqîyayan in û karê wan qetil û kuştin e. Lê digel vê jî di nav xelkê Cizîrê de bawerîyeke wisa heye ku Celalî tu kesî nîverê nahêlin, sozên wan bi serê wan e. Yek were û xwe li wan bigire, yekî xerîb be jî kuştina xwe li serê didin, anku hewce bike xetereyên giran didin ber çavên xwe. Ji ber vê hindê ye ku dema Mem ji bo xwe li kesên alîkar digere, ji qîza Beko ya xirab bigire heta mirovên Cizîrê yê ku Mem nas nakin berê Mem didin Celalîyan. Dibêjin mala wan wek stargeh e, kî xwe li wan bigire qet li wê kira xwe poşman nabe. Mem, ji ber vê xwe diavêje bextê van birayan da ku dermanekî ji derdê wî re bibînin. Li gor nivîskar H. Mem di rastîya cîhanê de jî eşîreke bi navê Celalîyan heye û bi taybetîyên xwe yê baş tê naskirin. H. Mem dibêje sedema ku birayên Celalî ji bo avakirina vê destanê hatine hilbijartin ew e ku ew di dema konfederasyona eşîra Celalîyan a kurd de xwedî jîyan û exlaqekî raser bûn.⁴³⁷

3.3.5.1. Hesên

Ji her sê kurên Mîr Celal ê mezin e. Birayên wî Qeretacîn û Çeko ne. Di destanê de alîkarê herî dilsoz ê Memê Alan e. Piştî ku Mem xwe digihîne Hesên û xwe diavêje

⁴³⁷ Mem, 2006, r.32.

bextê Celalîyan (Hesen, Çeko, Qeretacîn) yê ku herî zêde alîkarîya Mem dike, Hesen e. Ewqas fedakar e ku Zîna destgirtîya birayê xwe (Çeko) ji destê wî derdixe, dide Mem û Çeko qayîl dike da ku ew jî bi vê yekê razî be. Çeko, bi hewldana birayê xwe Hesen qayîl dibe û herçiqas serê pêşî ne bi dilê wî be jî qebûl dike ku destgirtîya xwe ya sê salan radestî Memî bike. Hesen, bi vê yekê jî qîma xwe nayne û di dawîya destanê de ji bo ku Mem ji destê Mîr Ezînê birayê Zînê xilas bike, kurê xwe diavêje nav agir da ku dêhna Mîr Ezînê pismamê xwe bikişîne ser xwe û Mem ji bobelatekê rizgar bike.

Hesen tîpekî biheybet e, bi mêranîya xwe tê nasîn. Dema ku çek û rextên xwe girêdide û xwe berdide kolanan her kes dizane ku dê şer derkeve û xofek dikeve dilê gel. Di beşeke destanê de wiha behsa mêrxasîya Hesen tê kirin:

*"Hesen, mêrekî navdar e, celatê peyan e
Sîlehan li xwe nake bê rojê şerane
Gava li xwe kir zilxê dawidî û avête sto qeytana şûrê girane
Êdî xweya ye ko wê rojê dike birijîne xwîna mêran û lawên bavane."⁴³⁸*

Hesen wisa li ser soza xwe ye ku dikare ji bo soza xwe serê birayê xwe jî jê bike. Dema xîreta Çeko tehemûl nake ku destgirtîya xwe ya sê salan bide Mem, ji bo Zînê li ber Hesen radibe, Hesen soza Çeko tîne bîra wî û jê re wiha dibêje:

*"Yan aqilê xwe bide serê xwe û yan jî niha wê serê te bikeve gihara hane!"⁴³⁹
Hesen, piştî vê yekê jî gazî birayê xwe yê biçûk Qeretacîn dike û dibêje:
"Li xwe ke, çapanan li ber pisîrê xwe girêde, li hev xîne
Emrê ko didime te, bîne. Here xwe bi Çeko gihîne
Şûrekî di serî ra veweşîne
Serî jêke, temeriya mor bi xwînê bixemilîne
Li ber min da bêxîne
Ez Hesen im, qey mîna wî ne derewîn im."⁴⁴⁰*

⁴³⁸ Lescot, 2013, r. 86.

⁴³⁹ H.b., r. 91.

⁴⁴⁰ H.b., h.r.

Ji hevoka dawî ya Hesên tê fehmkirin ku sozê li ber Hesên çiqas tiştêkî biqîmet û jê neger e. Lewre dana sozêkê li ber dilê wî ji canê birayê wî û ji canê wî bixwe jî girîngtir e. Hesên, namûsa xwe jî di ber soza xwe dide ku dibêje:

*"Şolê mêran ji bo sondê yê sisiyan e
Bi vî şûrî û bi vê himêliyê be ko li ser bajarê Cizîrê giyane
Şolê min wê biqede û yek nabe didiyane
Niha ku li ser mala min bi xwe be û ko dilketiya wî Sitiya jina min be ko diya
zarokan e
Heya niha, helala min bû û ji îro bi şûn da, ji min ra weke xwişkan e
Hûn her du bira rûniştine, şehde bin, min bi kêfa dilê xwe da Mîrê
Mixribiyane."⁴⁴¹*

Ji van gotinên wî tê fehmkirin ku Hesên bêyî ku zanibe raza dilê Mem kî ye, daye ber çavên xwe ku Mem, xanima wî Sîfîyê jî bixwaze, amade ye ku dev ji hevsera xwe berde. Piştî mirina Mem, Hesên û xelkê Cizîrê diçin ber mala Mîr Ezîn da ku wî bikujin, lê Zîn nahêle. Mirina Mem Hesên pir aciz dike û ji hêrsa xwe ji Cizîrîyan re wiha dibêje: "Hon mêran weke perên darên payîzê di erdê da raweşînin."⁴⁴²

Em dikarin bibêjin ku Hesên gotinên Cizîrîyan pûç dernaxe. Lewre dema Mem pirsra mêrxasan kiribû, Cizîrîyan rasterast pesnê Celalîyan dabû û mala Celalîyan nîşanî Mem dabû. Cizîrîyan wisa kiribû ku Mem piştî xwe bide wî û di serpehatîyên destanê yên Mem de Hesên bibe destbirakê wî. Heta Mem dimire Hesên piştî wî digire û wî li Cizîrê bêxwedî nahêle.

Di varyantên din de wekî ku me berê jî got gelek caran navê wî Qeretajdîn e. Di gelek varyantan de dema Mem tê ba wî, destbiratîyê jê dixwaze û Hesên/Qeretajdîn jî destbiratîyê dide wî. Wek mînak, di varyanta Salihê Qubînî de Qeretajdîn destbiratîyê dide wî û wisa hevaltîya wan dest pê dike. Di varyanta Evdilezîzê Koçer de bi renekiî din Mem derdikeve pêşîya wî. Mem dibêje ez bazirganbaşî me heta ez malê xwe bifiroşim hay ji min hebe. Lewre tê dîtin ku derewan dike, lê dîsa jî ew li Mem xwedî derdikeve.

⁴⁴¹ H.b., r. 83.

⁴⁴² H.b., r. 148.

3.3.5.2. Çeko

Birayê nivî yê Celalîyan e. Destgirtîyê Zînê yê sê salan e. Lê piştî ku Mem daxwaza Zînê dike, bi rêya kekê xwe Hesên dev ji vî mafê xwe berdide û xwe vedikişîne. Ji vî alî ve mirov dikare vî lehengî bişibîne reqîbên baş ên di mesnewîyên edebîyata klasîk de.⁴⁴³ Di destanê de ji bo temenê wî tê gotin ku hê nebûye bîst salî. Anku hîn xortekî ciwan e. Pêşî herçiqas ji Mem aciz bibe û nexwaze dev ji Zînê berde jî piştê dibe yek ji alîkarên Mem ên herî nêz.

3.3.5.3. Qeretacîn

Ji her sê birayên Celalî yê biçûk e. Di bin emrê kekê xwe Hesên de ye. Tê dîtîn ku Hesên wek bavê xwe dibîne û ew çî bibêje, pêk tîne. Gava Hesên ji Çeko dixwaze ku ji bo Mem dev ji Zînê berde Çeko îtiraz dike, Qeretacîn jî dide piştê Hesên û li ber Çeko radibe. Gava ku Hesên ji Qeretacîn dixwaze ku Çeko bikuje, Qeretacîn ji Hesên re dibêje serê min jî bi qurbana te ye. Lê paşê Çeko razî dibe ku Zînê bide Mem û pêşîya bihevketina birayan bi vî awayî tê girtin.

3.3.6. Mîr Ezîn

Mîr Ezîn, kekê Zînê ye. Bavê wî miriye û ew ketiye şûna bavê xwe. Hem mîrê Cizîrê ye hem jî di şûna bavê Zînê de ye. Birayên Celalî pismamên wî ne. Celalî serekên leşkerên mîr in. Bi taybetî Hesên bi mêrxasîya xwe tê naskirin. Lê mîr ji vê hêza pismamên xwe aciz e, ji pismamên xwe ne bawer e. Ji bo ku Celalî bi mêrxasî û çelengîyên xwe navûdeng dane û bihêz in, mîr ditirse ku wî ji tac û serayên wî bikin. Ev tirsê mîr ji hêla Beko ve tê zanîn û Beko vî tiştî ji xwe re dike fersend. Mîr sor dike û pê dide bawerkirin ku mebesta pismaman ew e ku Mem bixin şûna mîr. Mîr ji ber vê yekê rika Mem û pismamên xwe digire û dikeve nav tora Beko. Beko, bi dek û dolaban mîr araste dike û bêvîyan (bêrade) dike. Lewre mîr di hemû kirinên xwe de li gotinên Beko

⁴⁴³ Tek, h.b., r. 29.

dinêre ta ku Mem û Zîn dimirin û Zînê tê xewna wî, mîr hê nû bi xetayên xwe dihese û fermana Beko derdixe.

Em dikarin bibêjin ku mîr tîpek bêvîyan e; lewre ne li gor aqilê xwe, li gor aqilê Beko tevdigere û dibe sedema mirina Mem û Zînê. Ji ber ku bi xebera Beko dike û xirabîyan dike, di dawîya destanê de Hesên dil dike ku wî bikuje, lê Zîn nahêle. Di varyanta Fikoê Miraz de berdêla van xirabîyên xwe bi canê xwe dide, lewre dema Qeretajdîn ji nêçîrê vedigere mîr dikuje.⁴⁴⁴

Herçiqas di dawîya destanê de em jovanîya mîr bibînin jî bi giştî tê dîtîn ku mîr tîpekî neîdeal û nebaş e. Di geşedanên destanê de em xisletên baş li dora wî nabînin. Di kirinên wî de taybetîyên rêvebirên îdeal ên wek adilbûn, dilovanî hwd. xuya nabin. Tê dîtîn ku dibe şîrkê planên Beko û neheqîyan li Mem dike. Dema ev neheqî li Mem tê kirin, nayê xuyan ku mîr wijdanen aciz dibe û dilê wî ne rehet e. Berovajîya vê, wisa tê fehmkirin ku mîr ne xerîbê van tiştan e, lewre dema Beko wan teklîfên bêbext lê dike, mîr yek bi yek wan pêk tîne û gunehê wî bi Mem û Zînê nayê. Di destanê de tê gotin ku zindan di bin daîreya mîr de ye,⁴⁴⁵ lê gava Mem di vê zindanê de ye dilê mîr rehet e. Dîyar e ku hîn bûye ku bi vî rengî mirovan bide cezakirin û xema vê yekê jî nekişîne. Di meseleya Mem û Zînê de jî ev rehetîya wî tê dîtîn, lê piştî ku ew dimirin, mîr dizane ku berpirsîyarê mirina xwişkê xwe ye, dikeve atmosfereke hestewar. Gava ku di ser vê atmosfera hestewar de Zîn tê xewna wî, poşmanîya mîr tê xuyan.

Wek encam, em dikarin bibêjin ku mîr di destanê de bi awayekî pasîf tê pêşîya me, ji ber ku bi vîyana xwe tevnagere. Li dora mîr, xisletên baş xuya nakin û nayê dîtîn ku bi edalet li xelkê xwe hikim dike. Di helwesta wî ya dawî ya jovanîyê de jî em dibînin ku bi rêya xewnê bi xwe ve tê. Em dikarin bibêjin ji ber ku xewn wek hêzeke efsûnî û îlahî ye mîr di bandora xewnê de dimîne û bi xwe dihese. Wekî din di kirinên wî de başî xuya nakin.

⁴⁴⁴ Heciyê Cindî û Emînê Evdal, **h.b.**, r. 352.

⁴⁴⁵ Lescot, 2013, r. 141.

3.3.7. Sitî

Sitî, hevsera Hesên e. Wek me li jorê behs kir Hesên di destanê de yek ji lehengên sereke ye û alîkarê nêztirîn ê Mem e. Rola Sitî jî di destanê de wek a Hesên e, lê wisa xuya ye ku ji ber jinbûna wê rola wê wek a Hesên ne çalak e. Anku wek mêran nikare xwe bide ber astengîyan û bikeve nava şer. Lewre di beşeke destanê de Sitî ji peyayan re dibêje karê me jinan girî ye, divê hûn wek me nekin. Ji vê tevgera wê em dikarin bibêjin ku di kirinên xwe de, xwe wek mêran serbest nabîne û xwe sînardar dike. Sitî ji vê çarçoveya jinantîyê dernekeve jî li gor xwe tiştinan dike û li gor jinên destanê ya herî çist û çalak e. Lewre ji bo her du evîndarên destanê ew jî digel hevserê xwe dikeve nava têkoşînekê û xwe dide ber xetereyan. Hesên ji bo silameta Mem û Zînê çî bibêje, Sitî pêk tîne. Di dawîya destanê de gava Hesên mal û milkên xwe û Sitîyê dide ber agir, Sitî deng nake. Hesên gava ku kurê wan jî diavêje agir, herçiqas dilê wê bişewite û bike qîrîn jî em dibînin ku bertekeke mezin nîşanê Hesên nade.

Di varyantên din de carinan tune ye, carinan jî navê wê cuda ye, lê heke hebe wek lehengeke çalak derdikeve pêşîya me. Wek mînak, di varyanta Xudoê Qaso de navê xanima Qeretajdîn (di ya Lescot de ev kes Hesên e) ne Sitî ye, Perî ye. Mem cara pêşî gava diçe mala wan Perî wî pêşwazî dike. Li ber mala Perîyê yekî bi navê Badîn jî heye. Badîn, çawîşê (wek xizmetkar) ber mala wan e. Dema Mem tê mala Qeretajdîn, Perî tenê li malê ye. Perî, Çawîş Badîn dişîne ku gazî sê birayan bike, lê Beko nahêle ku her sê bira rabin. Li ser vê yekê Perî aciz dibe û ji hêrsan, serê Çawîş Badîn dişkîne û dîsa wî dişîne. Di ya Lescot de Çawîş Badîn tune ye û bûyereke wiha derbas nabe.

Di varyanta Evdilezîzê Koçer de navê wê wek Sitîya Erebi derbas dibe û ji bo Zînê jî Sitîya Zîn tê gotin. Di varyanta Celîlan a duyem (Mem û Zîn) de jî navê wê wek Sitîya Erebi derbas dibe. Em wisa hizir dikin ku ev peyva "Erebi" ji ber bandora çanda erebî ya piştî misilmanbûna kurdan li van varyantan zêde bûye. Lewre di çend beşên din ên destanê de jî bandora îslamê, çand û zimanê erebî xuya ye. Dîyar e ku li ser navên lehengan jî ev bandora çanda erebî çêbûye.

3.3.8. Mîr Şem

Mîr Şem, pismamê Celalîyan e. Siwarekî bi navûdeng e. Di dawîya destanê de mîsyoneke wî heye, wekî din behsa wî zêde tune ye. Piştî ku Mem dimire, Celalî wî li hespê Mem, Bozê Rewan, siwar dikin û wî dişînin Cizîrê da ku xebera malbata Mem pê bixe ku Mem miriye. Ew rêya Cizîrê nizane, lê hesp ji ber ku ji xeybê ye wî digihîne Mixribê. Ji axaftinên wî yên destanê em fehm dikin ku ew jî ji kirinên mîr aciz e û li alîyê Mem, Zîn û Celalîyan e.

3.3.9. Beko

Beko, di destanê de lehengekî wisa ye ku xirabîyê simbolîze dike. Sêrbaz e, bi rêya remlan (cureyek ji falê) dizane. Di destanê de ji bo wî peyva mîfsid (fesad), şeytan û seypesan (kurê seh) tê bikaranîn.⁴⁴⁶ Bi rêya remlan dizane ku Mem dê were Cizîrê. Heta dawîya destanê hewl dide ku Mem û Zînê negihîjîne hev. Bi gotinên xwe rêberîya Mîr Ezîn dike û dibe sebaba Mem û Zînê. Beko, ji ber ku hesabê xwe baş dizane dek û dolaban li serê mîr digerîne. Dizane ku dilê Mem û Zînê bi hev ve ye û Celalî jî dixwazin wan bigihînin hev, vê meseleyê manîpule dike. Ji mîr re dibêje armanca Celalîyan a nepenî ew e ku Mem bixin şûna te û te bê tac û seray bihêlin. Tê dîtî ku Bekoyê heftê û pênc salî heta wê demê hesabên xwe wisa bê kêmasî kiriye, mîr qet jê neketiye gumanan. Dema mîr li ser îhtimala derewkarîya Beko difikire û di rûyê Beko de vê yekê dibêje, Beko bi awayekî jixwebawer dibêje:

*"Mîrim, ma te dîtiye ko kes ji mîrê xwe re bike derewane?
Eve salê min gîhane dora heftê û pêncane.
Hîn rojekê te li min nedî bîna derewane."⁴⁴⁷*

Wek Beko, qîza Beko jî fesadîyan dike û li ber Mem dibe asteng. Qîza wî, dema ji Mem re behsa bavê xwe Beko dike, wiha dibêje:

"Mala wî koxek biçûk e, mîna pîna mirîşkan e

⁴⁴⁶ H.b., r. 58.

⁴⁴⁷ H.b., r. 113.

Ko tu têkevî, wê bifetisî, nema vedigerî ji diya pîr û kalê bavane."⁴⁴⁸

Tê dîtin ku vegêrê destanê çî taybetîyên nexweş hebin li dora Beko civandiye. Lewre digel ku şewirmendê mîr e jî xanîyê ku tê de dimîne wek mekanê dewlemendekî anku wek mekanekî biheybet nayê şayesandin. Wek xanîyekî biçûk û bêhngenî tê sêwirandin. Li koxê mirîşkan tê şibandin ku koxê mirîşkan gemar e û bêhna wî pîs e. Çawa ku me li jorê got; ji bo Beko sifetên wek şeytan, fesad û seypesan jî tînan bikaranîn û ev jî nîşanî me didin ku Beko heta ji destê vegêrê destanê hatiye li ber dilê guhdaran hatiye reşkirin.

Di varyantên din de jî fonksîyona Beko kêr zêde bi vî awayî ye. Wek mînak, di varyanta Xudoê Qaso de Beko li ber qehwexaneyekê Zînê dibîne û wekî ku Mem, Zîn ramûsandibe li ba mîr nebûkarîyan li wan dike. Wekî din Beko di vî varyantê de kilaman dibêje û di kilamekê de dibêje keça ku Mem jê hez dike erebeke reş a lêvdeqandî ye, Mem xwe nagire li ba mîr raza dilê xwe eşkere dike. Mîr hêrs dibe û fermana Mem derdixe. Beko û mîr berîya ku werin efûkirin ji tirsan sê mehan xwe vedişêrin û bi hev re di dilqê derwêşekî de diçin hizûra Qeretajdîn, efûya xwe jê dixwazin. Anku tê dîtin ku di vî varyantê de mîr û Beko di heman kategorîyê de ne. Di dawîyê de Qeretajdîn li ser tirba Mem û Zînê, Beko bi derba kêrekê dikuje. Di varyanta Tono Çotoyan de jî Beko ji hêla Qeretacîn ve tê kuştin. Di varyanta Fikoê Miraz de bavê Mem anku Al Paşa tê bi hawara Mem ve, lê berîya ku ew were Mem dimire. Bavê Mem hînî meseleya Mem dibe û di vî varyantê de Beko li ser tirba Mem, ji hêla bavê Mem ve, tê kuştin.

Di varyanta Evdileyê Koçer de dema behsa Beko tê kirin "Bekoyê Leîn" tê gotin ku "leîn" tê wateya "lanetkirî". Ev peyv di bawerîya kurdan de tebeqeyeke xirab e. Beko jî ji vî tebeqeyê tê dîtin. Di vî varyantê de ji bo Beko, "Bekoyê Eware" jî tê gotin. "Eware" jî tê wateya kesên betal û beredayî digerin. Dengbêjê vî varyantê dibêje Beko şewirmendê mîr e, lê jê bêhtir karê fesadîyê dike.

⁴⁴⁸ H.b., r. 56.

Di varyanta Evdilezîzê Koçer de tê dîtin ku Beko xirabîyan dike û bi van xirabîyên xwe re li hev e. Dema Mem digihîje Cizîrê, rezvanek ji Mem re dibêje heke tu li kêf û zewqê bigerî here ba Mîr Zeydîn, tu li mêrê baş û bextê tamam bigerî here ba Mîr Qeretajdîn, heke tu li mala fesad û şeytana bigerî were mala apê xwe Beko, ez Beko me. Ji vir tê fehmkirin ku Beko venaşêre ku yekî xirab e, mîsyona xirabîyê girtiye ser xwe û li gor wê tevgerîyaye.

3.3.10. Qîza Beko

Di destanê de navê wê yê rastî nayê gotin. Weke "qîza Beko" derbas dibe. Mem berîya ku bikeve Cizîrê derdikeve pêşîya Mem, dixwaze wî bixapîne, lê nikare. Di dawîya destanê de jî hinara bijehr dide Mem û Mem bi wê hinarê dimire.

Di varyantên din de ev leheng an ji binî tune ye yan jî bi awayekî din derdikeve pêşîya me. Wek mînak, di varyanta Evdileyê Koçer de navê qîza Beko Zîn e û wek erebeke reş û kirêt tê şayesandin. Di varyanta Xudoê Qaso de behsa qîza Beko tune ye, xwişka wî heye. Navê wê jî Zînê ye û ew remildar e. Di varyanta Fikoê Miraz de navê xwişka Bekoyê Ewan Zîn e, ew jî tê pêşîya Mem ku wî bixapîne.

3.3.11. Elî Beg

Bavê Memê Alan e. Kekê mezin ê Emer Beg û Elmaz Beg e. "Elî" peyveke erebî ye û navê yek ji her çar xelîfeyên mezin ê îslamê ye.

Elî Beg, ne kesekî jirêzê ye, beg e. Li gor statûya begîtiya xwe bi qîza qureyşîyan re dizewice. Şêst - şêst û pênc salî ye. Di serê destanê de çalak e, lewre dema Mem bi taya evînê dikeve, ji bo çareserkirina derdê kurê xwe cî bi cî digere. Dike nake, nikare çareyekê bibine, dawîya dawî destûra Mem dide ku here Cizîrê. Lê di gelek varyantên din de tê dîtin ku ji bo çûna Cizîrê destûra Mem nade. Carinan jê re astengîyan jî derdixe. Lê dinêre ku Mem bi ya wî nake, lê helal nake û di hin varyantan de nifiran jî pê dike. Wek mînak, di varyanta Fikoê Miraz de bavê Mem, Al Paşa, dema seh dike ku Mem amadekarîya çûna Cizîrê dike, dora bajêr bi sûran dide dorpêçkirin û bi kaxizekî

fermanê dişîne fermanberên xwe ku heta serê wê mehê nehêlin ku kesek ji wî bajarî derkeve. Di varyanta Salihê Qubînî de jî dê û bavê Mem nifiran pê dikin û lê helal nakin.

3.3.12. Emer Beg

Di destanê de du kesên bi navê Emer Beg hene; yek apê Mem e, yek jî xalê wî ye. Ji ber wê me di du sernavan de behsa wan kir.

3.3.12.1. Emer Begê Apê Mem

Birayê Elî Beg, apê Memê Alan e. Li gor destanê şêst - şêst û pênc salî ye. "Emer" peyveke erebî ye. Ev nav jî navê yek ji her çar xelîfeyên mezin ê îslamê ye. Di serê destanê de digel birayên xwe Elî Beg û Elmaz Beg xwe li çolan dixê. Piştî ku bi arastekirina Xocê Xizir ji Elî beg re qîza qureyşîyan dixwazin, behsa wî nayê kirin.

3.3.12.2. Emer Begê Xalê Mem

Xalê Memê Alan e. Dema hespê Bozê Rewan tê dîtî hesp kovî ye. Kesek nikare wî kedî bike. Emer Beg tê wî kedî dike û hesp dibe wek mîyekî.⁴⁴⁹ Gava ku Mem ji kerba Zînê nexweş dikeve û dinale, Emer Beg tê ku Mem bi xwe ve bîne û şîretan lê dike, lê vê neqlê bi ser nakeve.⁴⁵⁰

3.3.13. Elmaz Beg

Birayê Elî Beg û apê Memê Alan e. Li gor destanê şêst - şêst û pênc salî ye. Elmaz ji hêla koka xwe ve ji "elmas"a erebî tê. Wek navên din ne navekî dînî ye, lê gewhereke pir biqîmet e. Anku herçiqas ne navê kesayetek dînî yê pîroz be jî qîmetdarîya vê gewherê bi guhdaran dide fehmkirin ku ev apê lehengê me jî kesayetekî qedirbilind e, xwedîyê statûyekê ye. Piştî ku Elî Beg dizewicînin, wek Emer Beg behsa wî jî nayê kirin.

⁴⁴⁹ H.b., r. 31.

⁴⁵⁰ H.b., r. 46.

3.3.14. Mîr Zengîn

Bavê Zînê û Mîr Ezîn e. Di destanê de tê gotin ku walîyê bajarê Cizîra Botan e.⁴⁵¹
Lê dema bûyerên destanê diqewimin najî.

3.3.15. Rihan

Yek ji çil û yek carîyeyên Zînê ye. Di nav carîyeyên Zînê de ya herî zêde nêzî Zînê ev e. Tenê navê wê wek Rihan derbas dibe. Di heqê reng û rûyê wê de agahî di berhemê de nîn e. Tîpeke wek alîkara Zînê ye. Ji kirinên wê em têdigihin ku bi Zînê re dilsoz e. Tim li xêra wê û Mem e. Agahîyekê di heqê Memê Alan de seh bike di cih de xebera Zînê pê dixê. Gava ku Mem ji bo Zînê tê Cizîrê û Zîn di nav nivînan de keseran dikişîne, Rihan bi hatina Mem dihesê û dibe sedema çûna Zînê ya Kanîya Qestelê û bi vî awayî Mem û Zîn hev dibînin.

3.4. Leheng di Mesnewîya Mem û Zînê de

3.4.1. Mem

Mem, di mesnewîyê de kurê debîrê dîwana mîr e, anku ne mirovekî jirêzê ye. Em dibînin ku wek tîpekî baş û îdeal hatiye sêwirandin. Kirinên wî, rabûn û rûniştina wî, yên mirovên kamil in. Taybetîyeke neyînî li dora wî peyda nabe. Di tevahîya mesnewîyê de nayê dîtin ku kesek ji bo wî tiştekî xirab dibêje. Bi her kesî re li hev e. Ewqas xirabî lê tê kirin, nayê dîtin ku hêrs dibe, acizîyan dike, bi kesekî re pev diçe yan jî ji bo kesekî peyveke nexweş dibêje. Her kes jî dizane ku ew mirovekî qenc e. Tenê armanceke wî heye, ew jî wisleta Zînê ye, lê paşê ev armanc vediguhere evîna îlahî. Beko, dema xirabîyan lê dike, ne ku tiştek li dora wî dibîne û bi awayekî rika wî digire û wan tiştan dike. Ji xirabî û fesadîya xwe xirabîyan dike. Wek mînak, Beko ji bo ku evîna Mem a ji bo Zînê li ba mîr bide îtîrafkirin, ji mîr re dibêje bi Mem re bi şertê dilxwaz setrencê bilîze, heke tu bi ser bikevî jê bipirse bê ka evîna dilê wî kî ye. Lewre baş dizane ku Mem ji duristîyê xwe nade paş. Beko ji mîr re wiha dibêje:

⁴⁵¹ H.b., r. 32.

1690 *Mem 'aşiqê sadiq e bizan qenc*
Vêra bilîze tu bi setrenc

1691 *Şertê xwe ji wî bixwaze Dilxwaz*
Dê keşf-i bibit heqîqeta raz

1692 *Gava ku ewî dikî tu mexlûb*
*Bê: Rast-i bibê kî ye te metlûb?*⁴⁵²

Beko, dizane ku Mem were kuştin jî dev ji heqîyê bernade û derewan nake. Ji ber vê yekê planeke wisa çêdike ku Mem ji bêgavî li xwe mikur were û evîna xwe ya ji bo Zînê bibêje. Wek di malika jorê de tê gotin, Beko dizane ku Mem aşiqekî sadiq e. Bi vî awayî dike ku mîr ji devê wî seh bike ku ew ji Zînê hez dike û Mem were zindankirin.

Di mesnewîyê de piştî zindankirinê, em Memekî din dibînin. Lewre Memê ku mebesta wî ya sereke wisleta Zînê bû, hêdî hêdî vediguhere tîpekî Xwedayî. Di vê merhaleyê de carinan bi şetê Cizîrê re, carinan bi bayê re diaxive.⁴⁵³ Paşê tê dîtin ku têkilîya wî ya heyînên daringî (maddî) hêdî hêdî qut dibe. Bi vî awayî wisleta Zînê parçeyek ji heyînên daringî dibîne û îcar vê wisletê daxwaz nake. Xisletên wî yên rûhanî derdikevin pêş. Nûreke Xwedayî li zindanê xuya dibe û Mem ber bi rêwîtiyeke din a nû ve diçe. Ta ku ev rêwîti diqede û Mem jî bi mirinê digihîje lûtkeya kamilbûnê anku fenafîlahê û ber bi Xwedayê xwe ve diçe.

3.4.1.1. Hizir û Zihnîyeta Mem di Mesnewîya Mem û Zînê de

Mem, di mesnewîyê de xwedîyê îdealekê ye. Ev îdela wî serê pêşî wisleta Zînê ye. Paşê hêdî hêdî vediguhere ber bi tîpekî tesewifê yê edebîyata klasîk a Rojhilatî. Wek me li jorê behs kir di gelek berhemên klasîk ên Rojhilat de aşiq, maşûq û axyar hene. Mem jî tîpa aşiq simbolîze dike. Anku kesê ku dildar e, çi beşerî çi îlahî, dozeke wî ya evînê heye. Di gelek berhemên klasîk ên Rojhilat ên wek *Leyla û Mecnûn*, *Yûsif û Zuleyxa* de ev tîpên îdealîzekirî yên wek Mem, bi evîneke beşerî dest bi rêwîtiya doza

⁴⁵² Xanî, 2010, r. 488.

⁴⁵³ H.b., r. 399.

xwe dikin û paşê digihîjin evîna îlahî. Di mesnewîya *Mem û Zînê* de jî em dikarin vê bibêjin ku Mem ji bo Zînê têkoşînê dike, lê pêl bi pêl ber bi evîna îlahî ve diçe û wisa digihîje fenafîlahê. Di zindanê de merhaleya wehdetul wicûdê dest pê dike. Anku bi vê nêrînê Zîn li ber dilê wî cihê xwe dihêle evîneke Xwedayî û li ku binêre sîya vê evînê dibîne. Her tişt li ber çavên wî wek parçeyekî ji vê evînê xuya dibin. Mem dibe kesekî di rêyeke pîroz de û bi vê rêyê dixwaze bigihîje Xwedê. Rêya gihîştina Xwedê li ber wî mirin e. Ji ber vê, îcar mirinê dixwaze û bi awayekî sofî peywira xwe ya vê cîhanê kuta dike.

3.4.1.2. Mem wek Tîpekî Îdealîzekirî di Mem û Zînê de

Mem, di mesnewîyê de tîpekî tesewifê yê maqûl e. Xanî, heta jê hatiye li gor usûla edebîyata klasîk, lehengê mesnewîya xwe wek tîpekî tesewifê li ber çavên xwendevanan îdealîze kiriye. Çi xisletên qencîyê hebin bi Mem re ne. Nûredîn Zaza ji bo Memê di mesnewîya Xanî de wiha dibêje: "Xwediyê sinçiyekî bilind, mêr, comerd û bi her awayî bi rûmet e. Evîna wî jî hîn saftir û berztir e. Di dawîya dîwanê de, yek car dibe tasawwûfî û hezkirina wî ji Zînê re bi hezkirina Xwedê re dibe yek."⁴⁵⁴ Wek tê dîtîn, xisletên baş li dora Mem tînin civandin. Di rêyeke baş û pîroz de canê xwe teslîmî Xwedê dike. Berîya ku bimire bûye yek ji sofîyên Xwedê û mirin daxwaz kiriye. Lewre mirin ji bo wî paqîjîya rihê wî ye û şûştina ji qirêjahîyên vê dinyayê ye. Ji ber vê, mirinê dixwaze. Gava mîr destûra wî ya ji derketina zindanê dide jî vê naxwaze û di zindanê de wek mitesewifekî dimire.

Mem, bi mirina xwe ya renegekî îlahî, dibe neferekî rêya tesewifê û li ber xwînerên mesnewîyê dibe kesayetek pîroz û qedirbilind. Mem bi êş û azar digihîje wê asta mitesewifîyê û ev yek cazîbeya wî ya li ber xwîneran zêde dike. Piştî ku dikeve zindanê û li wir rêwîtiya wî ya evîna îlahî dest pê dike, efûkirina mîr red dike û wisleta Zînê naxwaze. Di rêya evîna xwe ya îlahî de îxanetê li doza xwe nake. Lewre îcar ew bûye qencekî Xwedê û ji bo wî derketina derve kirêtî ye. Xweşî û aramîyê di mirinê de dibîne. Li gor wî mirin merhaleya dawî ya gihîştina Xwedê ye. Vê rêyê tercîh dike û bi

⁴⁵⁴ Lescot, 1996, r. 54.

vê tercîha xwe tevecûha xwînerên mesnewîyê bi dest dixê û li ber çavên wan dibe lehengekî îdeal ê di rêyeke paqij de.

3.4.2. Zîn

Di destpêka mesnewîyê de gava ku Xanî behsa Zînê dike, wê wek horîyekê dibîne û vê peyvê ji bo danasîna wê bi kar tîne. Horî, li gor bawerîya îslamî jinên bihiştê yên pir delal, bêqisûr û paqij in. Dîyar e ku Xanî jî xwestiye ku bi peyva horî, van taybetîyan li Zînê bar bike û wê jî wisa bêqisûr, delal û paqij bisêwirîne. Xanî wiha behsa paqijî û rindîya Zînê dike:

2038 *Zîn gulbûnê baxê 'ismetê bû*
Zîn serwê riyazê 'iffetê bû

2039 *Pakîze dura sedef ji hercan*
Layiq te nebû bigêrî mircan

2040 *Nazikbedena letîf û me'sûm*
Bêcurm-i bikî ji 'umr-i mehrûm

2041 *Evrenge di xak û xûn tu dakî*
Bêsûc-i ji can, beden cuda kî⁴⁵⁵

Xanî, gava ku Zîn li ber sekeratê ye, bi van malikên jorê behsa rindî û paqijîya wê dike. Dibêje digel vê paqijîya wê, mîr dibe sedem ku Zîn bimire, lewre nahêle ku ew û Mem bigihîjin mirazê xwe.

Evîna Zînê ya ji bo Mem jî wek evîna Mem, hêdî hêdî ber bi evîneke îlahî ve diçe. Zîn berîya ku bigihîje tesewifê dikeve nav xeman. Bi mûm û perwaneyê re diaxive û derdê xwe ji wan re dibêje.⁴⁵⁶ Perwane ajelekî wisa ye ku perên wî gelekî tenik in. Di edebîyata klasîk a Rojhilat de ev ajel di dîwanên şairan de piştî sedsala 10 - 11an wek metaforekê cihê xwe girtiye.⁴⁵⁷ Perwane (aşiq) digel ku dizane dê bimire, li dora mûmê

⁴⁵⁵ Xanî, 2010, r. 571.

⁴⁵⁶ H.b., r. 390.

⁴⁵⁷ Armutlu, h.b., r. 890.

(maşûq) digere û jê dûr nakeve. Perwane divê astengîyên dora xwe ji holê rake û bigihîje mûmê.⁴⁵⁸ Piştî ku digihîje agirê mûmê anku evînê, dişewite û dimire. Anku dizane ku ew perên wî yên tenik dê bişewitin jî ji dora agirê evînê naqete ta ku dimire. Mem wek perwane ye, Zîn jî di vê rêya tesewifê de xwe wek mirîda Mem dibîne û wiha dibêje:

*Şêxê we ku ez bi dil mirîd im
Ew rûhê rewanê ez qedîd im⁴⁵⁹*

Zîn, Mem wek şêxê xwe dibîne, pesnê wî dide û xwe jî tenê wek goştekî hişk û bêgîyan (qedîd) dibîne. Herçiqas Zîn xwe li ber Mem wiha biçûk bike û xwe wek mitesewifekê nebîne jî em dikarin bibêjin ku ev helwest wek nefsbîçûkîya Zînê xuya ye. Xanî, di gelek malikên xwe de amaje bi mitesewifîya Zînê jî dike. Di van gotinên jêrîn ên Zînê de dîyar e ku ew jî derbasî merhaleya eşqa îlahî dibe:

2101 *Heywaniyyeta me bûye zail
Rûhaniyeta me bûye kamil*

2102 *Cismê me eger diçite çalê
Rûhê di me dê bikin wisalê⁴⁶⁰*

Ji van malikan dîyar dibe ku Zîn, mirinê wek rizgarbûna ji cîhana daringî dibîne. Li gor wê, bedena wê û Mem herçiqas ji hev dûr bikevin jî ew bi mirinê digihîjin hev û rûhen dibin yek.

Di mesnewîyê de li dora Zînê taybetîyek xirab xuya nake. Digel xirabîyên birayê wê mîr û yên Beko nayê dîtin ku bervedanekê dike. Lê Zîn di van malikan de behsa qedera xwe û Mem dike û gazincan ji çerxa felekê dike:

1841 *Her lehze digote çerxê dewwar
K'ey zalimê bê eman û xûnxwar*

1842 *Min qesd û xerez di gel te nîne*

⁴⁵⁸ H.b., r. 903.

⁴⁵⁹ Xanî, 2010, r. 577.

⁴⁶⁰ Xanî, 2010, r. 587.

Aya te di gel min ev çi kîn e?

1843 *Dewrek te nekir demek ji bo min*
Pirr dî te meger Memek ji bo min?!⁴⁶¹

Zîn, di van malikên jorê de radigihîne ku wê tu carî kîna felekê nexistiye dilê xwe, lê felekê Memê wê ji bo wê pir zêde dîtiye û neyartîya wê kiriye. Zîn, digel ku gazincan ji felekê dike, ji hêlekê ve jî mirina xwe û Mem dixwaze da ku evîna wan bimîne axretê û heta ebedîyetê ew û Mem digel hev bin. Mirina xwe û Mem wek roja dawetê dibîne û ji mîr re wiha dibêje:

2050 *Go: ey sebebê se'adeta min*
Bêkeyf-i mebe di de'weta min⁴⁶²

Tê dîtin digel ku mîr wek sebebê bextewarîya xwe jî dibîne dîsa naxwaze ku kesek ji bo mirina wê şînê bike, lewre mirin ji bo Mem û Zînê destpêka wisleta ebedî ye. Daweta wan bi vê malikê rengê xwe dide der:

2105 *'Ursa ku firişte dawetî ne*
Damad û 'erûs-i cennetî ne⁴⁶³

Ji vê malikê tê fehmkirin ku di vê dawetê de firişte anku melayîket jî amade ne û bûk û zava jî cinetî ne.

3.4.3. Mîr Zeydîn

Mîr Zeydîn, di mesnewîyê de mîrê Cizîra Botan e. Wek destanê, nahêle ku Mem û Zîn bigihîjin hev û di vê berhemê de jî Bekir wî araste dike. Tê dîtin ku Mîr Zeydîn digel ku wek mîrekî kurdan e, Xanî wî bi neseba xwe digihîne ereban û wiha dibêje:

365 *Ecnasê millel mutî' û munqad*
Nesla wî 'Ereb emîrê Ekrad⁴⁶⁴

⁴⁶¹ **H.b.**, r. 525.

⁴⁶² **H.b.**, r. 573.

⁴⁶³ **H.b.**, r. 587.

⁴⁶⁴ **H.b.**, r. 171.

Anku dibêje herçiqas ew mîrê kurdan be jî nesla wî ereb e. Xanî, di beşeke din a mesnewîyê de bi devê mîr jî dide gotin ku ew bi eslê xwe ereb e û wiha dibêje:

1189 *Sondê dixum ez bi rûhê walid*
*Hetta bigehîte ceddê Xalid*⁴⁶⁵

Ji vir jî xuya ye ku mîr xwe ji cidên (ced) Xalid dibîne û ji peyva Xalid qesta wî Xalid bin Welîd e. Xalid bin Welîd, wek fermanzarekî serdema îslamî yê navdar tê nasîn. Li gor Xanî eslê mîr digihîje vî fermanzare ereb û mîr jî mîrekî kurdan ê ereb e. Li ser sedema vê helwesta Xanî di beşeke din de me şîroveya xwe kir, ji ber vê em li vir nakevin pey paşxaneyê vê helwestê.

Xanî, carcaran behsa rehma mîr dike û pesnê wî dide, carcaran jî tê dîtin ku rexneya wî dike. Dema behsa xirabî û başîya wî dike, wiha dibêje:

1193 *Hukkam-i bi batin û bi zahir*
Bê şubhe muşabih in bi agir

1194 *Zahir di spahî û bi nûr in*
Batin ji mudareê di dûr in

1195 *Rehmê ku dikin ji rengê roj in*
Qehrê ku dikin cîhan disojin

1196 *Zinhar-i bi wan nekî tu bawer*
Ger bab û pisî û ger birader

1197 *Xasma ku muqerrebê di bedxwah*
*Nêzîk-i bibin ne'ûzûbillah*⁴⁶⁶

Ji van malikên Xanî tê fehmkirin ku Xanî herçiqas zêdebûna rehma mîran bişibîne rojê jî dibêje xezeba wan jî ewqas mezin e û mîr ne mirovên pêbawer in, divê mirov xwe ji wan dûr bike. Dibêje ji derve bi nûr xuya ne, lê ji nav ve ne wek derve ne û

⁴⁶⁵ H.b., r. 362.

⁴⁶⁶ H.b., rr. 362-363.

hifza xwe ji wan dike. Xanî, ji alîyekî ve jî naxwaze mîr wek mirovekî bi tevahî xirab nîşan bide. Di mesnewîyê de tê dîtin ku hin çewtî û qisûrên wî hatine veşartin. Wek mînak, piştî ku mîr bi gotina Bekir dike û ew bûyerên nexweş tînin serê Mem û Zînê; Xanî, Mîr Zeydîn wek mîrekî saf dibîne. Dibêje dilê wî paqij e, lê mîrên çê wiha nakin û dewlet û textê xwe naxin bin hikmê yekî fesad û xirab.⁴⁶⁷ Lê di destanê de tenê alîyên mîr ên xirab hene. Wek li jorê tê dîtin Xanî dixwaze çend xisletên din ên baş li mîr zêde bike û behsa rehma wî, safîya wî û qencîya wî jî dike.

Mîr, di mesnewîyê de wek padîşahêkî tê şîrovekirin. Lewre li ba kurdên wê demê mezintirîn miqamê bilind ê sîyasî û rêvebirî, mîrîtî ye. Mîr Zeynedîn jî wek padîşahê kurdan tê şîrovekirin. Di beşa pêşî ya mesnewîyê de gelek malik hene ku behsa Mîr Zeynedîn dikin û pesnê wî didin. Ehmedê Xanî, bi vî awayî wisa dike ku di berhemê de yek ji lehengên sereke dibe mîr û mîr li vir nûnerê bajarvanîyê ye. Lewre bi miqam û qesra xwe bajarê Cizîrê temsîl dike ku Cizîr ji berê ve xwedîyê şaristanîyeke qedîm e. Zülkûf Ergün ji bo bicihkirina pozîsyona mîr a di hin malikên pêşî yê mesnewîyê de wiha dibêje: "Ehmedê Xanî, bi van nimûneyên Mîr Zeynedînê Mîrê Cizîra Botan her weku hukumdarên bihêz ên wê serdemê nîşan daye û li ser şopa berhemên edebiyata bajarî yê beriya xwe Mîr Zeynedîn ji ber hêz û karîgeriya wî di navenda bûyerên çîroka *Mem û Zînê* de berçav kiriye. Bi vî hêmayê edebiyata bajarî jî Xanî taybetîyeke edebiyata bajarî daye berhema xwe û *Mem û Zîn* kiriye berhemeke edebiyata bajarî."⁴⁶⁸

Di mesnewîyê de bi dîmena seraya wî, mîrîtîya wî xweştir li ber çavan tê raxistin û şayesên xurt ên serayê tê de xuya ne. Xanî, hizireke wisa bi xwîneran re çêdike ku yê berhemê dixwînin wisa difikirin ku mîr lehengekî rastî ye. Xanî, dema behsa wî dike şopên xeyalîbûnê, li dora vî lehengî ne xuya ne. Bi hûngilî behsa vî mîrî dike û wisa bi meriv dide hesandin ku vî mîrî demekê li Cizîrê hikim kiriye. Mirov difikire bê ka Mîr Zeydîn kesayetekî dîrokî yê rast e yan yekî xeyalî ye. Zülkûf Ergün, li ser vî mijarê wiha dibêje: "Ji ber ku Xanî çîroka *Mem û Zînê* wekî ew jî diyar dike ji efsaneyên Botan wergirtiye, navê mîr jî ji van çîrokan seh kiriye û bi vî awayî nivîsiye. Li aliyê din Xanî,

⁴⁶⁷ H.b., r. 558.

⁴⁶⁸ Ergün, 2014, r. 188.

Mîr Zeynedîn ji aliyê nesla xwe ve Xalidî dizane û bi vî awayî derdikeve holê ku Mîr ne kesekî fiktîf e, ji xanedana mîrên Cizîra Botan mîrekî rastîn e."⁴⁶⁹

Roger Lescot, di despêka *Memê Alan* de behsa du şexsîyetên bi navê Mîr Evdal ên di dîroka kurdan de dike û li gor wî yek jê Mîr Zeydîn e.⁴⁷⁰ Ebdurreqîb Yûsif jî wekî Lescot behsa du kesên bi navê Mîr Evdal dike. Yek ji van mîran wek "Mîr Evdalê yekem" bi nav dike û li gor wî ev mîr di sedsala 14an de jîyaye û berî sala 1394an koça dawî kiriye. Yê din jî wek "Mîr Evdalê duyem" bi nav dike û ev mîr jî nevîyê Mîr Evdalê yekem e. Yûsif piştî ku behsa şecereya van mîran dike, wisa hizir dike ku Mîr Evdalê duyem Mîr Zeynedîn e⁴⁷¹ Ev agahîyên di heqê van her du Mîr Evdalan de di *Şerefnameya Şerefhanê Bedlîsî* de jî derbas dibin. Li gor *Şerefnameyê* du Mîr Evdal hene, ev her du bav û kur in. Piştî ku bav dimire, desthilatdarîya Cizîrê dikeve destê kur, lê desthilatdarîya wî zêde dewam nake ji ber ku zû dimire.⁴⁷² Agahîyeke din a di heqê Mîr Zeydîn de jî di qewlekî êzidiyan de derdikeve pêşîya me. Ev qewl di pirtûka Abdurrahman Adak de wiha derbas dibe:

*"Şemsedîn û Fexredîn e
Her du pisêt Stiya Zîn e
Her du xelefêt Şêx Êzdîn e (Êzdînê Mîr)
Her du nevyêt Şerfedîn e."*⁴⁷³

Li gor vî qewlî, Şêx Fexrî Adîyan (Fexredîn) û Şemsedîn du bira ne, bavê wan Şêx Êzdîn e, kalê wan jî Şerfedîn e. Şêx Fexrî Adîyan êzidiyekî qewlbêj e, li gor Adak di navbera salên 1190 û 1260-70 de jîyaye.⁴⁷⁴ Li gora ku Adak navê bavê vî şêxê êzidî di nav kevanekê de wek "Êzdînê Mîr" dide, îhtimal e ku ev mîr û Mîr Zeydîn heman kes bin. Lê em li gor vê îhtimalê tevbigerin dîroka jîyîna Mîr Zeydîn vedigere salên kevntir. Lewre Şêx Fexrî di salên 1190 û 1260-70yî de jîyabe, sedsala jîyîna Mîr Zeydîn jî vedigere sedsala 12 an jî 13an.

⁴⁶⁹ H.b., r. 184.

⁴⁷⁰ Lescot, 2013, r. 10.

⁴⁷¹ Yusif, 2012, r. 117.

⁴⁷² Şerefhanê Bedlîsî, *Şerefname*, (Wer: Ziya Avcı) Weşanxaneya Avesta, Stenbol 2007, r. 217.

⁴⁷³ Adak, 2013, r. 152.

⁴⁷⁴ H.b., h.r.

3.4.4. Bekir

Xanî, di mesnewîya xwe de ne wek Beko, lê wek Bekir behsa vî lehengî dike. Bekir dergevanê mîr e, yekî fesad e. Xanî, dibêje ew ne ji merdên Bohtan e. Di malikeke xwe de jî dibêje ew bi eslê xwe ji Mergevera Îranê ye.⁴⁷⁵ Bekir, di berhema Xanî de wek minafiq tê binavkirin ku ev cure mirov li gor dînê îslamê, ev kes mirovên herî xirab in û dê di tebeqeya jêrîn a dojhê de werin cezakirin. Beko, di fesadîyê de ewqas zêde çûye ku Belûqîyê fesad ê ku di nav ereban de pir navdar e jî di fesadîya xwe de ne bi ecêba Beko ye⁴⁷⁶, anku Beko ji wî fesadê navdar jî xirabtir e. Ji bo Beko peyva şeytan tê bikaranîn û Xanî dibêje şeytan jî şagirtê wî ye, anku Beko di xirabîyê de ji şeytan jî borandiye. Rûyê wî jî li gor xirabîyên wî kirêt e. Tacdîn baş dizane ku Beko yekî xirab e û ji mîr dixwaze ku wî biqewirîne. Mîr dizane ew çî fesad e û digel ku wî wek weledzina jî bi nav dike, lê dîsa jî dev jê bernade. Digel vê xirabîya xwe jî tê dîtîn ku di dawîya mesnewîyê de Bekir diçe bihiştê. Li gora şêxê ku vê çîroka Mem û Zînê ji Xanî re dibêje, wî ji xeybê ev xeber girtiye. Dîyaloga vî şêxî û Beko wiha ye:

2423 *Min gote wî: ey xudan meratib
Aya tu xudan î yane hacib?*

2424 *Go: şêx-i tu ma nizanî ez kî me?
Ez ew Bekirê ku qapuçî me⁴⁷⁷*

Ji malikên jorê tê fehmkirin ku Beko jî digel wan çûye bihiştê û li wir dergevanîya wan dike. Li vir serê pêşî çûna Beko ya bihiştê sosret xuya ye. Lewre li jorê me behs kir berîya çûna Beko ya bihiştê ji bo wî gotinên xirab ên wek "weledzina, minafiq" tîn bikaranîn. Lê em dikarin bibêjin ku di mesnewîyê de rola Beko ya şeytanîyê li gor felsefeya tesewifê cuda ye. Zaza, li ser vê mijarê wiha dibêje: "Ew tasawwûfa ku şeytan ne wek periyekî saqit, lê wek tevkarê Xwedê û yekitî perestê wî yê tekane nîşan dide. Bi destê şeytan Xwedê insanan ji rê derdixîne, wan diêşîne, pîs û

⁴⁷⁵ Xanî, 2010, r. 350.

⁴⁷⁶ H.b., r. 213.

⁴⁷⁷ H.b., r. 663.

nizm dike, da ku paşê wan bigehîne xweşî, delalî, azadî û bilindahiyê."⁴⁷⁸ Di tesewifê de wekî ku Zaza jî gotiye nêrîneke wisa heye ku şeytan ne semboleke xirab e, bi emrê Xwedê dike û wezîfeya xwe pêk tîne.

Bekir, sembola wisleta Mem û Zînê ye. Lewre dibe sedem ku Mem û Zîn ji vê dinyaya fanî destê xwe bişon û berê xwe bidin jîyana ebedî anku axretê. Ev yek jî bi mirinê mimkun e. Beko dibe sedem ku Mem di zindanê de ji evîna beşerî xwe rizgar bike û bikeve pey evîna Xwedayî. Bi vî awayî evîna Zînê ya di dilê Mem de şûna xwe ji evîna Xwedayî re dihêle û gihastina Xwedê dibe armanca Mem. Beko jî ji ber ku vê mîsyona xwe bi cih tîne ji hêla Xwedê ve tê xelatkirin û diçe bihiştê.

3.4.5. Çeko

Çeko, yek ji hevalên sadiq ê Mem û Tacdîn e. Digel Tacdîn hevalrêyê Mem e. Di mesnewîyê de wiha behsa wî tê kirin:

455 *Tacdîn du bira hebûn di qellaş*
Manendî du şahibazê cemmaş

456 *Dayim dilê dijminan disotin*
*Yek Arif û yek Çeko digotin*⁴⁷⁹

Ji malikên jorîn tê fehmkirin ku Çeko jî wek hevalên xwe bi mêrxasîya xwe tê nasîn. Dema Mem dikeve tangasîyê li bal Tacdîn cih digire û dil dike ku alîkarîya Mem bike. Tacdîn gava li ber mîr radibe ku Mem ji zindanê derxe Çeko jî digel wî ye. Amade ye ku ji bo dostanîyê, canê xwe jî feda bike; lê naxwaze tiştêkî şaş bike. Tacdîn çî bike ew jî digel wî tevdigere.

3.4.6. Arif

Arif, digel Çeko yek ji hevalên Mem û Tacdîn ê sadiq e. Ji bo Mem amade ye ku her tiştî bike. Dema dused leşkerên mîr bi hev re xwe diavêjin ser Mem û êrîşî wî dikin;

⁴⁷⁸ Lescot, 1996, r. 55.

⁴⁷⁹ Xanî, 2010, r. 193.

Arif, Çeko û Tacdîn xwe wek mertalekê didin pêşîya Mem ku xisarek negihîje Mem. Dema Tacdîn dixwaze Mem ji zindanê derxe jî Arif pê re ye.

3.4.7. Tacdîn

Tacdîn, kurê wezîrê dîwanê ye. Di mesnewîyê de hevalê Mem ê nêzîktirîn ew e. Xanî, di malikên jêrîn de wiha behsa dostanî, ciwanmêrî û şecereya Tacdîn dike:

451 *Tacdîn-i digotine ciwanek*
Goderzê zeman e pehlewaneke

452 *Nesl û neseb û heseb 'iyan bû*
Serdefter û serwerê kuran bû

453 *Babê wî digotinê Sikender*
Çêkin 'ereban digo Xezenfer⁴⁸⁰

Xanî, hêza Tacdîn dişibîne pehlewaneke. Tacdîn ewqas bi hêz e ku di beşeke din a mesnewîyê de dema Mem dimire kesek nikare wî zeft bike, ji ber vê yekê ji hêla mîr ve tê zincîrkirin. Ji ber vê hêza xwe ya fîzîkî li Ristemê Zal tê şibandin. Ev şibandin di mesnewîyê de wiha ye:

1889 *Arif wiha gote Rustemê Zal:*
Ev emr-i bi min muhal e bê qal⁴⁸¹

Tê dîtin ku Arif dema bangî Tacdîn dike ku emrê wî qebûl dike, Xanî di şûna navê Tacdîn de wî wek Ristemê Zal simbolîze dike.

Dema Mem tê girtin Tacdîn û hevalên wî naxwazin li ber mîr bêhurmetîyê bikin û li ber rabin. Lê piştî ku Mem tê girtin û çendekî di zindanê de dimîne, Tacdîn hew xwe radigire û diçe ber derîyê mîr û bi hêrs jê daxwaz dike ku Mem berde. Tacdîn û hevalên wî wisa li hev dikin ku bi delalî ji mîr rica bikin ku Mem berde, heke bi xweşikayî wî bernede amadekarîya şerê mîr dikin. Tacdîn, dema diçe ber dîwana mîr qasidekî pîr

⁴⁸⁰ H.b., rr. 192-193.

⁴⁸¹ H.b., r. 535.

dişîne hizûra mîr û jê re dibêje yan Mem berde yan jî Beko ji me re bişîne. Mem ji Tacdîn fikaran dike û bi telkîna Beko dibêje ez ê Mem berdim. Li vir tê dîtîna ku Tacdîn ewqas ciwanmêrekî wêrek e ku ji mezinê Cizîra Botan, ji mîr jî natirse û di ser de diçe ber derîyê wî, gefan lê dixwe û şertê xwe pê dide qebûlîkirin. Beko jî naxwaze xezeba Tacdîn bikişîne ser xwe û pê re berberîyê bike.

Dostanîya Tacdîn jî wek hêza wî ya fizîkî xurt e. Dema mîr bi ser Mem û Zînê de digire û dostê wî Mem dikeve tengasîyê, Tacdîn hemû mal û milkê xwe di rêya dostê xwe Mem de dide. Ev beş di mesnewîyê de wiha ye:

1647 *Tacdîni te di çi reng eda kir?*
Mûsa li me behrê xem zuwa kir

1648 *Rabe tu here heremserayê*
Da ez çime agir û nidayê

1649 *Zîn rabû û çûye xelweta xas*
Tacdîni neman ne cil ne palas

1650 *Esbab û tecemmul û defîne*
Emlak û cewahir û xezîne

1651 *Cumle di riya birayî sotin*
*Lew nav-i bi qencî tête gotin*⁴⁸²

Wek di van malikan de tê dîtîna Tacdîn ji cil û bergên xwe bigire heta xezîne û defîneyên xwe qurbana dostê xwe dike. Di dawîyê de ji hêla Xanî ve wek sembola qencîyê tê dîtîna. Di beşên din ên di mesnewîyê de tê dîtîna ku Xanî, girîngîyeke zêde dide dostanîya wan û wan wek du birayên ji hev re sadîq bi nav dike. Li gor Xanî, dostekî mirov ê wek Tacdîn hebe, ne hewceyî heyînên daringî ye.

⁴⁸² H.b., r. 535.

3.4.8. Stî

Xanî, di serê destanê de Sitîyê wek perî bi nav dike. Ew jî wek Zînê keçeke pir delal, saf û pak e. Di qada Newrozê de ew jî dil dikeve Tacdîn û kekê wê Mîr Zeydîn wê dide Tacdîn. Daweta wan çêdibe, lê misêwa di hiş û aqilê wê û Tacdîn de rewşa Mem û Zînê heye. Ji ber ku ew nagihîjin mirazê xwe, dilê Sitîyê jî bi wan kovan e. Sitî, digel ku evqas meraqa Mem û Zînê dike û dilê wê ji bo wan dişewite jî wek Tacdîn ne di nav sahaya têkoşînê de ye. Tê dîtin ku di pratîkê de lehengeke pasîf e. Em wisa hizir dikin ku ev pasîfbûna wê ji ber nasnava wê ya jinantîyê ye. Xanî, di mesnewîyê de roleke aktîf û çalak nedaye wê. Sedema wê jî li gor me ew e ku di edebîyata klasîk de tunebûna lehengên xurt ên jin e. Lewre dema em li lehengên jin ên edebîyata klasîk ên Rojhilat dinêrin em dibînin ku lehengên jin ên xurt di van berhemana de ne xuya ne. Wisa xuya ye ku ji ber tunebûna tradîsyoneke bi vî rengî ya di vî cureyê edebîyatê de, Xanî jî ev rê tercîh kiriye û li gor tradîsyona dema xwe û vî cureyê edebîyatê çûye.

3.4.9. Gurgîn

Kurê mîr e, lê li alîyê Mem e. Bi Çeko û Arif re hevaltîyê dike. Dema Mem tê girtin xebera Arif, Çeko û Tacdîn pê dixê. Çaxê mîr bi dizî Mem gazî serayê dike ku bi lîstika setrencê xefkekê li ber Mem deynin, Gurgîn pê dihese û xebera Tacdîn pê dixê. Ji bilî vê di mesnewîyê de şopên wî zêde xuya nakin.

3.4.10. Heyzebûn

Heyzebûn, wek dayîna Zîn û Sitîyê di seraya mîr de dimîne. Peyva "heyzebûn" li gor şîroveya Jan Dost tê wateya "pîrejin, pîra bi tecrûbe."⁴⁸³ Di mesnewîyê de ev jin jî di pozîsyona pîrejinekê de ye. Heyzebûn, dayîna wan e anku wek dadêya Mem û Tacdîn e. Dema Mem û Tacdîn bi awayekî evîndar ji Newrozê vedigerin malê, cara pêşî ew bi halê wan ê xirab dihese û alîkarîya wan dike. Xanî, cara pêşî bi van malikan Heyzebûnê derdixê ser dikê:

⁴⁸³ H.b., r. 240.

649 *Dayîneke wan hebû zemanî*
Teşbihê belayê asîmanî

650 *Zala felekê li ber zebûn bû*
Wê nav-i ji pîrî Heyzebûn bû

651 *Ew hatî ji xefletê bi ser da*
*Fikrî ku cilê di wan di ber da*⁴⁸⁴

Ji şayesên van malikan tê fehmkirin ku ev dayîn jineke xwedî tecrûbe û pîr e. Lewre wisa xuya ye (zala felekê li ber zebûn bû) ku hêzên wê yên derasayî hene. Di berdewama mesnewîyê de tê dîtîn ku ji bo Mem û Tacdîn xeman dixwe. Pêşî diçe ba remildarekî û hîn dibe ku maşûqên Mem û Tacdîn kî ne, paşê jî xwe digihîne Zîn û Sitîyê. Bi vî awayî xizmetê ji bo zewaca Tacdîn û Sitîyê dike, lê ji ber Bekoyê Ewan nikare heman xizmetê ji bo Mem û Zînê jî bike. Heyzebûn, herçiqaş nikaribe Mem û Zînê bigihîne hev jî di navbera van evîndaran de dibe pirek. Di hin malikên wek ên jêr de hin taybetîyên wê yên nebaş jî xuya ne:

719 *Wê şehleyê hîlekar û cadû*
*Go: bîne ji bo me xateman zû*⁴⁸⁵

Di çend malikên wek a jorê de ji bo wê peyvên wek cadû, hîlekar tînan bikaranîn; lê di pratîka wê de em kirineke wê ya xirab nabînin. Em wisa hizir dikin ku ev binavkirin ji ber nasnava wê ya falvekirin û remildarîyê ye ku îro jî kesên wiha wek mirovên hîlekar û fêlbaz tînan dîtîn. Ji van malikan tê fehmkirin ku nîyeta wê tenê wisleta her çar evîndaran e:

808 *Go: xem mexun ey murad û meqsûd*
Mizgîn ji we ra bi heqqê me'bûd

809 *Tewfîq-i refîq-i bot ji barî*
Ez dê we bikim bi sihrekarî

⁴⁸⁴ H.b., rr. 239-240.

⁴⁸⁵ H.b., r. 253.

810 *Hûn cumle li erdekî cema bin*
*Herçar-i bi meqseda xwe şa bin*⁴⁸⁶

Heyzebûn, di van malikan de eşkere dibêje ku mebesta wê ew e ku heke Xwedê alîkarîya wê bike, ew ê jî bi rêya sêhrê wan her çar aşiqan bigihîne hev. Heta dawîya mesnewîyê ev helwesta wê didome anku tenê dixwaze aşiq û maşûqan bigihîne hev û mîsyona xwe bîne cî.

3.5. Berawirdîya Lehengên di Her Du Berheman de

Mem, di her du berheman de jî lehengê sereke ye. Di destana *Memê Alan* de lehengekî folklorîk e. Taybetîyên wî yên derasayî hene. Digel vê tê dîtîn ku li gor vegotina destanan gelek caran hin alîyên wî tîr pirolekirin. Digel ku lehengekî qenc e, alîyên wî yên xirab jî hene. Me li jorê behsa nimûneyên vê yekê kir. Em wisa texmîn dikin ku gava Mem hatiye îdealîzekirin jî vegêrên destanê ji bo ku wî îdealîze bikin, xwestine alîyên wî yên nebaş bixesixînin an jî binixumînin. Lewre wek li jorê, ji mînak em dibînin, digel alîyên baş ên Mem gelek alîyên wî yên xirab jî hene. Heçî di mesnewîyê de alîyên Mem ên xirab nayên dîtîn. Ehmedê Xanî, wek tîpekî mitesewif wêneya Mem xêz kiriye. Dema Mem îdealîze kiriye jî nehiştiye ku qisûrek li dora wî bimîne. Mem tîpekî sofî ye û wek mitesewifekî hatiye nirxandin. Li gor edebîyata klasîk, divê lehengê îdeal ji her alî ve baş be. Lewre ew parçeyek ji Xwedê ye. Divê kirinên wî jî Xwedayî bin da ku ew layîqî Xwedê be. Mem li dora van esasan hatiye îdealîzekirin. Wek qencekî Xwedê; rast, durist, pak û zelal.

Zîn, di her du berheman de bi milahîm, nayîfbûn û dilovanîya xwe derdikeve pêş. Di destana *Memê Alan* de nahêle ku Hesên heyfa Mem ji mîr hilîne, di *Mem û Zînê* de jî vê yekê ji bo Beko dike. Di destanê de ji bo mîr ji Hesên re dibêje ez naxwazim li ser êşa serdilkê xwe êşa birayê xwe jî bikişînim û nahêle ku xwîna tu kesî birije. Di mesnewîyê de digel ku Tacdîn Beko dikuje jî naxwaze kes ji bo Beko gotinên nexweş bibêje. Lewre Zîn di mesnewîyê de wisa bawer dike ku Beko sedema mezinbûna evîna wê û Mem e. Me di varyantên din ên destanê de dît ku navê gelek lehengên din ên jin jî Zîn e. Ji ber

⁴⁸⁶ Xanî, 2010, r. 277.

vê Mem carinan şaşîfîyan jî dike. Ek mînak, di varyanta Salihê Qubînî de ji ber ku navê qîza Beko jî Zîn e, Mem pê re nîşanê çêdike û piştî ku hîn dibe ew ne Zîna wî ye, dev jê berdide. Di varyanta Evdileyê Koçer de navê hevsera mîr jî Zîn e. Koçer dibêje sedema vê yekê pîrbûna navê Zînê ya li Cizîrê ye û îro jî ev nav li Cizîrê pir zêde ye.

Beko, di her duyan de jî di heman pozîsyonê de ye. Peywira xwe ya fesadî û gelacîyê tîne cih û li şeytan tê şibandin. Di her du berheman de ji bo wî peyva "seypesan" anku "kurê kûçikan" tê bikaranîn. Ji bo ku armanca çîrokên gelêrî bi ser bikeve gelek caran pêşî wek ezmûnekê astengî derdikeve pêşîya lehengan. Astengîya herî mezin a li ber wisleta Mem û Zînê ya destanê, Beko ye. Axyar, (yê din/xeyrî) di gelek berhemên edebîyata klasîk ên Rojhilat de dikevin navbera aşîq û maşûqan û nahêlin ku ew bigihîjin miradê xwe. Beko, di mesnewîyê de di vê pozîsyonê de ye û nahêle Mem û Zîn bigihîjin hev. Beko, di her du berheman de berdêla xirabîyên xwe bi canê xwe dide. Lê herçiqas bi kirinên xwe her du Beko wek hev bin jî di dawîya mesnewîya Xanî de rola Beko hinekî ji ya destanê dûr dikeve. Lewre di mesnewîyê de Xanî wî wek peywirdarekî Xwedê dibîne ew jî wek Mem û Zînê diçe bihiştê. Lê di destanê de ji bo aqûbeta Beko agahî tune ye.

Mîr, di *Memê Alan* de bêhtir bi alîyên xwe yê xirab derdikeve pêşîya me. Di dawîyê de tê dîtîn ku poşman dibe, lê îcar nikare tiştêkî bike, wekî din tiştêkî wî yê baş naxuye. Mîr, ne lehengekî aktîf û çalak e, lewre Beko wî li ser destê xwe dibe û tîne. Vîyaneke wî ya xurt ne xuya ye. Ji ber ku mîr ji bo dek û dolabên Beko şaş û metel namîne, xuya dibe ku ew jî ne yekî dilpak û qenc e. Mîr Zeydînê mesnewîyê jî kêr zêde wiha ye, lê tê dîtîn ku carinan Xanî pesnê wî dide, carinan jî rexneya wî dike. Lewre hem wî wek pêşengê gel dibîne û qîmet dide wî, hem jî ji ber ku dîwana xwe teslîmî kesekî wek Beko dike, rexneya wî dike. Li gor Xanî, rêvebirên wek mîr kesên biqîmet in, lê divê rêvebirîya wan jî li gor edaletê be û ew li gor aqilê xwe tevbigerin û bi ya kesên nîyetxirab û xêrnexwaz nekin.

Di berhemên me de navên hevpar û navên cuda hene. Navên ku di her du berheman de hevpar in; Zîn, Stî, Beko, Çeko û Qeretacîn in. Lê Qeretacînê *Memê Alan* û

Tacdînê *Mem û Zîna* Xanî, ne du tîpên hevterîb in. Qeretacînê *Memê Alan*, ji pismamên Zînê yê herî biçûk e û di destanê de hema bêje bêfonksîyon e. Lê Tacdînê *Mem û Zîna* Xanî, destbirakê Mem e û heta dawîya mesnewîyê digel wî ye û ji hevalên Mem ê herî çalak e. Em dikarin bibêjin ku di *Memê Alan* de kesê ku wek Tacdînê *Mem û Zînê*, destbiratîya Mem dike, pismamê Zînê yê herî mezin, Hesen e. Em dêhna xwe bidin varyantên din ên *Memê Alan* di wan de jî tê dîtin ku di şûna Hesen de Qeretajdîn heye û ev, wek Tacdînê Xanî çalaktirîn hevalê Mem e.

Me dît ku lehengên talî, hem di nav varyantên *Memê Alan* de hevdu nagirin hem jî di navbera *Memê Alana* Lescot û *Mem û Zîna* Xanî de jî hevterîbîyek tune ye. Wek mînak, lehengên talî yên *Memê Alana* Lescot ên wek dêya Mem, apên Mem, Birayên Celalî, Beglî hwd. di mesnewîyê de tune ne; hin lehengên talî yên mesnewîyê yên wek Heyzebûn, Arif, Gurgîn hwd. jî di destanê de tune ne. Hin lehengên talî yên wek Gurgîn, Arif (Efan) jî di hin varyantên din ên *Memê Alan* de û di mesnewîya Xanî de heye, lê em di varyanta Lescot de leqayî van lehengên talî nehatin. Em dikarin bibêjin ku yek ji motîfên sereke yên destanê, hespê Memê Alan, ku ew jî di destanê de wek lehengekî ye, di mesnewîyê de nayê dîtin.

3.6. Statûya Lehengên di Her Du Berheman de

3.6.1. Memê Alan

3.6.1.1. Statûya Mem di Destana Memê Alan de

Mem ji hêla statûya xwe ve elît e. Vê elîtbûna xwe ji eslê xwe digire, lewre ew kurê begê Mixribê ye. Jê re padîşahê kurdan tê gotin, lê padîşahîya wî di destpêka destanê de nayê gotin. Digel vê, ji ber welidîna wî ya derasayî dîyar dibe ku payeya wî dê di nav civaka Mixribê de bilind be. Di destanan de leheng gelek çaran bi statûya xwe renegekî xwedawendî digirin û wek lehengên xwedawend ê rêvebir in.⁴⁸⁷

⁴⁸⁷ Dursun, **h.b.**, r. 36.

Dema Mem û Zîn gustîla xwe bi hev diguherînin li ser gustîla Mem a ku dide Zînê "padîşahê kurdan" dinivîse. Ji vir tê fehmkirin ku Mem padîşah e. Digel vê nivîsa li ser gustîlê jî mirov dikare bibêje ku padîşahîya wî hinekî bi guman e. Lewre di destanê de nayê gotin ku ev padîşahî di çi rewşê de ye. Cihê ku Mem padîşahîya wê dike Mixrib e. Lê Mixrib bajar e, herêm e an welat e em nizanin. Lê em begîtîya bav û apên Mem bihesibînin divê em bibêjin ku Mixrib ne wek welatekî mezin e, lê dibe ku herêmek an jî bajarek be. Anku dibe ku ev padîşahî ne statûyeke sîyasî be, tenê ji bo pesndayîn û payebilindkirina Mem, wek binavkirineke jirêzê be. Wekî din tê gotin ku Mem xwarzîyê şêxê qureyşîyan e. Em dikarin bibêjin ku bi vî awayî xwe digihîne neseba pêxember û payeya wî ya di nav civakê de hinekî din bilindtir dibe.

Di varyantên din de jî statûya Mem bilind e, lê guhdar bi awayên din vê fehm dikin. Wek mînak, di varyanta Evdileyê Koçer de Mem li ba melayekî dixwîne, ew jî dibe mela û wek mirovekî ji vê tebeqeyê tê nîşandan. Em dikarin bibêjin ku melatî di nav gelên misilman de statûyeke bilind e. Li ba milletê kurd herçi qas ne bi qasî berê be jî îro jî bandora wan a li ser gel xurt e. Lewre wek pêşengekî dîmî yê civakê tên dîtin. Tê dîtin ku Mem di vê varyantê de wek xwedîyê vê statûyê hatiye nîşandan.

Di varyanta Xudoê Qaso de jî tê gotin ku Mem bacek ji ba Zînê tîne.⁴⁸⁸ Ev bac, xercê Misirê yê heft salan e, tilsima zêrîn e. Piştî vê bûyerê Mem li ba her sê birayan wekî ku xwe îsbat kiribe, bi qîmettir dibe. Bi vê bûyerê Mem li ber dilê Qeretajdîn û birayên wî, ji xwe re otorîteyekê ava dike. Ev bûyer li xweşa her sê birayan tê û li ser vê yekê Çekîn (Çeko), destgirtîya xwe Zînê dide Mem.

Beşa xweîsbatkirinê di gelek destanan de wek merhaleyekê tê dîtin. Heta ku lehengê destanê yê sereke mêrxasîyekê neke, li ber çavên gel statûyeke wî çênabe. Mem bi vê kira xwe li ber çavên wan xwe meşrû dike û statûyekê bi dest dixê. Di ya Lescot de Mem hewce nabîne ku xwe li ba Celalîyan (her sê birayan) îsbat bike û behsa bûyereke bi vî rengî tune ye. Lewre çawa ku digihîje Cizîrê, ji rabûn û rûniştina wî fehm dikin ku ew padîşah e û qedrekî giran didinê.

⁴⁸⁸ Heciyê Cindî û Emînê Evdal, **h.b.**, r. 322.

3.6.1.2. Statûya Zînê di Destana Memê Alan de

Zîn, qîza Mîr Zengînê milûkê Cizîrê ye, lê navê Mîr Zengîn wek kesekî mirî derbas dibe. Lê di çend cihên destanê de tê gotin ku ew qîza walîyê Cizîrê ye. Gava Zîn gustîla xwe bi ya Mem diguherîne, li ser gustîla wê "Qîza Waliyê Cizîra Botan, Zîna Zêdane." tê gotin.⁴⁸⁹ Di berhemê de wisa tê fehmkirin ku piştî ku Mîr Zengîn miriye rêvebirîya Cizîrê ketiye destê kurê wî yê mezin, Mîr Ezîn. Anku Mîr Ezîn û Zîn xwişk û birayên hev in.

Statûya Zînê bilind e, lê Zîn di bin hikmê birayê xwe Mîr Ezîn de ye. Ji ber ku bavê Zînê miriye, ew jî ketiye bin taserûfa Mîr Ezîn. Mîr jî ji ber sedemên curbicur ên destanê nahêle ku Zîn bi ya dilê xwe bike û bigihîje Mem. Anku statûya Zînê têr nake ku Zîn hêza vê statûyê bi kar bîne û li gor vîyana xwe tercîha xwe bike.

3.6.2. Mem û Zîn

3.6.2.1. Statûya Mem di Mesnewîya Mem û Zînê de

Mem, di mesnewîyê de kurê debîrê (katibê) mîr e. Anku yek ji endamên seraya mîr e. Bi statûya xwe tê dîtîn ku ne mirovekî jirêzê ye. Dema xwişka Mîr Zeydîn dixwaze, nayê dîtîn ku mîr, statûya Mem biçûk dibîne û ev statû ji bo Mem dibe asteng.

3.6.2.2. Statûya Zînê di Mesnewîya Mem û Zînê de

⁴⁸⁹ Lescot, 2013, r. 43.

Zîn, xwişka Mîr Zeydîn e. Mîr Zeydîn mîrê Cizîrê ye. Anku Zîn, bi statûya xwe, xwişka mezintirîn rêvebirê Cizîrê ye. Dayîneke wê ya bi navê Heyzebûn heye û di bin hikmê wê de gelek xizmetkar hene ku kar û barên wê bi rê ve dibin.

3.6.3. Berawirdîya Statûyên Lehengên Destana Memê Alan û Mesnewîya Mem û Zînê

Em dibînin ku statûya lehengên sereke yên destana *Memê Alan* ji hev ne dûr in. Tê dîtîn ku dema Mem û Zîn li hev guncan hatine dîtîn statûyên wan jî bi vî awayî hatine tayînkirin. Lê di *Mem û Zînê* de herçiqas ji hêla statûyê ve aşiq û maşûq nêzîkî hev bin jî tê dîtîn ku ji ber bastûra îdarî ya Cizîrê, statûya Zînê û lehengên jin ên din bilindtir e.⁴⁹⁰ Em bi destanê re berawird bikin heman rewş di vir de jî xuya ye. Lewre Mem di destanê de ji hêla statûyê ve ji mîrê Cizîrê bilindtir e. Gava ku Mem tê sêwirandin di destanê de ji her alî ve xuya dibe ku Mem ji mîr qarîzmatîktir e. Ji ber vê, tirs û xofek di dilê mîr de heye. Lewre ditirse ku ev qarîzmaya Mem bibe sedem ku textê wî ji destê wî here û Mem bikeve şûna wî.

Ji bo tayînkirina statûyan, em li varyantekê binêrin, di varyanteke *Memê Alan* a Celîlan a sêyem (Mem û Zîn) de tê dîtîn ku di rê de berîya ku Mem û Bengîn bikevin Cizîrê, carîyeya Zînê, Guleîş, derdikeve pêşîya Mem û dil dikeve wî. Mem soz dide wê ku wê jî bi xwe re bibe Yemenê. Lê Mem dil dike ku wê ji bo xulamê xwe Bengîn bibe. Di vir de çarçoveya statûyê tê kifşkirin û sînorkirin. Lewre Guleîş carîyeya Zînê ye, Bengîn jî xulamê Mem e. Çawa ku Mem kurê paşayekî be û Zîn jî xwişka mîrekî be û ev her du ji hêla efrîtên cinan ve layîqî hev hatibin dîtîn, carîye û xulam jî layîqî hev tên dîtîn.

Em dikarin bibêjin ku ji hêla statûyê ve Mem û Zîn hinkûfên hev in. Lewre Mem kurê begekî ye û wek padîşah tê binavkirin, Zîn jî xwişka mîrê Cizîra Botan e wek qîza walîyê Cizîra Botan tê binavkirin. Di *Mem û Zînê* de, Mem yek ji ehlê serayê ye û Zîn jî xwişka mezinê serayê ye. Zîn, herçiqas wek statû bilindtir xuya be jî her du jî endamên

⁴⁹⁰ Tek, h.b., r. 51.

serayê ne. Ji ber vê yekê ew jî wek hinkûfên hev in û statûya wan ji wan re tu astengîyê dernaxe.

4. BÛYER

4.1. Bûyer di Destana Memê Alan de

Di destana *Memê Alan* de piştî ku şayesandina bajarê Mixribê tê kirin behsa sê birayên bi navê Elî Beg, Emer Beg û Elmas Beg heye. Ev her sê bira ji ber ku kordûnde ne bi rêyan dikevin, çareyeke ji derdê xwe re digerin û bûyerên destanê bi vî awayî dest pê dikin. Piştî ku Mem çêdibe, mezin dibe û dil dikeve Zînê, ji bo çûna Cizîrê bi rê dikeve. Di rê de leqayî Xocê Xizir tê, ew rê nîşanî wî dide. Digihe Cizîrê, xwe digihîne Celalîyan, alîkarîya wan jî digire. Ji bo ku bi Zînê re bizewice têkoşîna wî li Cizîrê berdewam dike. Li pêşîya wî du asteng hene: Mîr û Beko. Ji ber hîleya Beko, ku mîr jî bi hîleyên wî tê xapandin, hin bûyerên destanê rûdidin. Em dibînin Beko gelek tiştan araste dike. Wek mînak, bûyera çûna sefera eceman organîzasyona Beko ye. Wekî din dixwaze ku di rê de jehrê têxe nav xwarina Mem û wî bikuje. Ev plan bi ser nakeve, Beko lîstika kişîkê datîne û bi vî awayî dibe sedema zindankirin û mirina Mem. Mem dimire, piştî wî ji kerba wî Zîn jî dimire. Xizmên Mem ji Mixribê tên û heyfa Mem ji Cizîrîyan hiltînin û destan bi vê bûyerê diqede.

Em forma rêzebûyerên destanê deynin ber xwe, em dibînin ku di berhemên folklorîk ên Rojhilatî de gelek caran merhaleyên bûyeran bi vî rengî ne. Wek mînak, em dikarin behsa destaneke tirkî bikin. Di vê destanê de kêm zêde hemû merhale wek a *Memê Alan* in. Em dikarin wiha behsa merhaleyên vê destana tirkî bikin:

A - Danasîna malbatê û jidayîkbûna leheng

B - Evîndarbûna leheng

C - Derketina leheng a ji welatê xwe

a. Amadekarîyên leheng ji bo çûnê

b. Veqetîna leheng a ji welat, gihîştina mekanê serdilkê, serpêhatîya wî

D - Vegera leheng û encam⁴⁹¹

Em dibînin ku merhaleya dawî ne tê de, beşên din di *Memê Alan* de jî xuya ne. Di vê destana tirkî de tê dîtin ku lehengê sereke vedigere welatê xwe, lê Mem venagere; lewre Mem di dawîya destanê de dimire. Wekî din beşên destanê bi vî rengî ne. Mirov dikare van beşên jorê wek epîzotên destanê jî bi nav bike.

Em dêhna xwe bidine honaka bûyerên *Memê Alan*, tê dîtin ku bûyer li ser hîmê çêyî û xirabîyê ava dibin. Bûyerên berhemên folklorîk bêhtir bi vî awayî ne û li ser dijberîya qencî û xirabîyê radibin. Carinan ev bûyer beraqil in û li gor rastîya jîyanê ne, carinan jî ji wê daîreyê derdikevin. Di *Memê Alan* de jî ev heye. Wek mînak, dema Beko dixwaze ku Mem bixe zindanê, bûyerên derasayî diqewimin û Beko nikare wî bixe zindanê heta ku Mem paşê bi rizaya xwe dikeve zindanê. Em dikarin bibêjin ku ev helwesta Beko, dibe sedema qewimîna bûyerên derasayî. Di destanê de mînakên bi vî rengî gelek in ku bûyerên destanê araste dikin.

4.2. Bûyer di Mesnewîya Mem û Zînê de

Bûyerên mesnewîya Xanî bi çûna Newrozê dest pê dikin. Mem û Tajdîn hevalên hev in, Zîn û Sitî jî xwişkên hev in. Mem û Tajdîn, bêyî ku haya wan ji Zîn û Sitîyê hebe, cilên jinan li xwe dikin. Li qada Newrozê ev her çar mirov hev dibînin. Mem û Zîn dil berdidin hev, Tajdîn û Sitî jî dil berdidin hev. Daweta Tajdîn û Sitî çêdibe, ew dizewicin, lê Mem û Zîn nagihin hev. Beko ji wan re dibe asteng, ta ku dibe sedema zindankirina Mem. Piştî vê bûyerê Mem digihîje tesewifê û dimire. Zîn jî ji kerba wî dimire û mesnewî diqede.

Di berhemên klasîk de jî wek berhemên folklorîk bûyer li ser hîmê başî û xirabîyê ne. Sedema bûyerên xirab tîpên xirab ên wek Beko ne, bûyerên baş jî ji tîpên

⁴⁹¹ Selami Fedakar, "Alpamış ve Bey Böyrek Hikâyesi Arasında Bir Karşılaştırma", **Millî Folklor Dergisi**, Yıl 13, Sayı 51, rr. 57-64.

baş ên wek Mem û Zîn bi der dibin. Di bûyerên mesnewîyê de bûyerên derasayî bi qasî destanê ne xuya ne. Em dikarin bibêjin ku Xanî, digel mesnewîkirina vê berhemê, ev berhem nêzîkî rastîya jîyanê jî kiriye. Lewre kirinên Mem, ne tevgerên derasayî ne. Digel vê, Xanî di berhema xwe de ji bûyeran zêdetir raman û hizrek derxistiye pêş û ev raman bi bingeş kiriye. Lewre dîyar e ku armanca Xanî ne vegotina bûyeran e, armanca wî bilindkirina fikrên di vê mesnewîyê de ye. Ji ber vê yekê, di mesnewîyê de tê dîtin ku Xanî, zêdetir wateyeke kûr û ramaneke xurt a tesewifê derxistiye holê.

4.3. Berawirdîya Bûyerên di Her Du Berheman de

Di her du berheman de cudatî ji hêla bûyeran ve zêde ne xuya ne. Ji hêla paşxanayên berheman ve herçiqas cudatî hebin jî em van cudatîyan di bûyeran de nabînin. Lê dîyar e ku Xanî bûyerên destanê yê derasayî jê derxistine û destan ji zimanê çîrokîyê ber bi zimanê nivîskarekî ve kaş kiriye.

Di *Memê Alan* de welidandina Mem derasayî ye. Bavê Mem korocax e, bi alîkarîya Xizir dizewice û Mem jê re çêdibe. Behsa mezinbûna Mem jî tê kirin. Di *Mem û Zînê* de behsa welidandin û zarokatîya Mem tune ye.

Di *Memê Alan* de Mem li bajarêkî bi navê Mixribê çêdibe. Piştî ku her sê perî Zînê ji Cizîra Botan tînin koşka wî û dil dikevin hev, Mem ji Mixribê derdikeve û li pey Zînê diçe Cizîrê. Serpêhatîya Mem, bi derketina Mixribê dest pê dibe. Di *Mem û Zîna* Xanî de Mem jixwe li Cizîrê ye û kurê debîrê mîr e. Anku Mem yek ji niştecihên Cizîrê ye, behsa bajarê Mixribê tune ye. Bi qasî ku me karîye me lêkolîn kiriye û li gor lêkolîna me di hemû varyantên folklorîk ên *Memê Alan* de behsa bajarê Mixribê heye (di ya Oscar Mann de di şûna Mixribê de Yemen heye), tenê di mesnewîya Xanî de navê vî bajarî derbas nabe. Di *Memê Alan* de piştî hevnasîn û evîndarbûna Mem û Zînê ya li Mixribê, Mem diçe Cizîrê û bûyerên din li wir diqewimin. Ev beş di pirtûka Lescot de, ji destpêka destanê heta çûna Mem a Cizîrê bîst û pênc rûpelan dewam bike, lê di mesnewîyê de ev beş tune ye.

Di *Memê Alan* de sê perî, şevekê, diçin koşka Zînê; çaxê Zîn di xew de ye bi rêya sêhrê wê ji Cizîrê dibin bajarê Mixribê. Zînê datînin odeya Mem û hevdîtina wan bi vî awayî çêdibe. Di mesnewîya Xanî de Mem û Tajdîn cilên jinan li xwe dikin, Zîn û Sitî jî cilên mêran li xwe dikin û diçin Newrozê. Hevdîtina wan a ewil bi vî awayî çêdibe. Li gor Ayhan Tek cudatîya herî mezin a mesnewîya Xanî û *Memê Alan*, ev beşa hevdîtina evîndaran e.⁴⁹²

Di zindankirina Mem de yek ji mûcîzeyên Mem ew e ku Beko nikare destên wî girêbide. Ev beş di mesnewîyê de ne xuya ye.

Hespê Mem, Bozê Rewan, di mesnewîyê de tune ye ku rêya Mixrib û Cizîrê nas dikir û piştî mirina Mem, bi tena serê xwe Mîr Şem ji Mixribê anîbû Cizîrê.

Wek encam, em fehm dikin ku di bingeha vê destanê de kêm zêde heman rêzebûyer hene. Em lê gerîyan bê ka di mesnewîya Xanî de jî ev bûyer bi vî awayî rêz dibin yan na. Lê me di rêzîkirina bûyeran de heman tişt nedîtin. Wek mînak, motîfên hesp û xewnê yên di destanê de, ji ber ku di mesnewîyê de tune ne; bûyerên li dora van motîfan ên li destanê, di mesnewîyê de xuya nabin û cudatîyên rêzebûyeran derdikevin holê. Em dikarin berovajîya vê jî bibêjin. Wek mînak, ji ber ku di mesnewîyê de şêxekî rawî heye û ji Xanî re ji xeybê xeberan tîne di destanê de tune ye, rêzebûyerên her du berheman hinekî din ji hev dûr dibin. Mînakên bi vî rengî, di her du berheman de gelek in. Herçiqaq bûyerên destanê ji binî neguherînin jî tê dîtin ku herikîna bûyerên berheman bi van hûrgilîyan cihêrengîyan nîşan didin.

⁴⁹² Tek, **h.b.**, r. 29.

BEŞA SÊYEM

BERAWIRDÎ JI HÊLA BINYADÎ (RUXSARÎ) VE

1. ZIMAN

1.1. Zimanê Destana Memê Alan

Zimanê destanê bi kurdîya kurmancî ye. Destan ji hêla ziman ve ji bo folklornasan çavkanîyeke xurt e. Lewre di destanê de tê dîtin ku kurmancîya folklorîk li kar e. Ji hêla şayesên xwezayî ve, zimanê destanê xurt xuya ye. Em dikarin bibêjin ku ev destan teksteke gelêrî ya dîrokî ye. Di sala 1942yan de hatiye qeydkirin û di heqê kurmancîya wê serdemê de agahîyan dide me. Bi rêya berhemên bi vî rengî yên dîrokî mirov dikare hîn bibe bê ka zimanê wê serdemê yê ku li wê herêmê li kar e, di çi rewşê de ye.

Li Ewrûpayê, di serdema klasîsîzmê de berhemên Yewnana antîk û Romaya latîn, wekî çavkanîyên sereke derdikevin pêş û zimanê latînî dibe serdest.⁴⁹³ Lê bi destpêka romantîzmê re kesên wekî Birayên Grîmm ku îlhama xwe ji Herder digirin berê xwe didin berhevkirina keresteyên folklorê. Piştî van xebatan hêdî hêdî zimanên neteweyî bi pêş dikevin û serdestîya latînî dişike.⁴⁹⁴ Li Rojhilat jî bi taybetî piştî belavbûna neteweperwerîyê îcar berhemên folklorîk bêhtir biqîmet tên dîtin û lêkolîner berê xwe didin sahayên folklorê xwe. Lewre di helbesta kevn de bi rêjeyêke zêde bandora zimanên bîyanî ên wek erebî û farisî heye, lê di berhemên folklorîk de mirov van peyvên bîyanî kêmtir dibîne. Nûredîn Zaza jî ji ber folklorîkbûna vê destanê

⁴⁹³ <https://jimithekewl.com/2013/01/29/bir-cirpida-latincenin-tarihi/> (11.10.2018).

⁴⁹⁴ H.b

qîmeteke zêde dide vê berhemê û dibêje herçiqas li gor helbesta kevn a klasîk, zimanê vê destanê yê folklorîk, bêqîmet were dîtin jî di cîhana îro de zimanê folklorîk biqîmettir e.⁴⁹⁵ Ev tesbîta Nûredîn Zaza li gor me jî di cih de ye.

Di berhemên folklorîk de taybetiyên wî zimanî yên karakterîstîk xuya dibin. Wek mînak, em di *Memê Alan* de rastî gelek dengên onamofonîk (dengên ku ji xwezayê tîna teqlîdkirin) ên wek çîrkeçîrk, çelpîn, şingîn hwd. tîna ku ev peyv li gor hemû zimanan bi fonemên cuda tîna çêkîrin. Ev peyvên teqlîdî, bêhtir dengên ji xwezayê ne û di zimanê folklorîk de tîna dîtin. Ji ber ku zimanê kurdan ê folklorîk ji hêla xwerûbûnê ve ji ya nivîskî bêhtir li pêş e û kurdan tîkilîya xwe û xwezayê îro jî qut nekiriye, di kurdî de dengên onamofonîk pir zêde ne. Vê rewşê sîrayetî destanê jî kiriye û bi vî awayî zimanê destanê herikbartir bûye. Mehmed Uzun jî pesnê zimanê vê destanê dide û wiha dibêje: "Herçî zimanê wê ye; ez divê baweriya xwe bibêjim ku, ez hê rastî esereke din nehatime ku tîna de zimanê kurdî, mîna destana Memê Alan, evçend bi zelalî, xurtî û edebî hatibe lêkîrin. Ji bo wî zimanê paqij û spehî, ez, car bi car, destana Memê Alan dixwînim. Eger meriv hin peyv, gotin û qîseyên erebî ku piştî Îslamiyetê ketine zimanê kurdî, bide aliyekî, zimanê Memê Alan şahesereke edebî ye."⁴⁹⁶

Destan, bi devoka herêma Rojava hatiye gotin û wisa hatiye qeydkirin. Lescot ev destan ji devê dengbêjekî bi navê Miço qeyd kiriye. Dema destan tîna xwendin ji ber ku peyvên gelêrî tîna bikaranîn, zimanê destanê ne di zemîneke zivir (cîhê ku ne hilû ye) de, berovajîya wê di zemîneke hilû de diherike. Tîna dîtin ku gotinên pêşîyan, biwêj û gotinên ku li gor her herêmê tecrûbeyekê di nav xwe de di hewînin, xuya dibin. Di hin beşan de ji bo ku rewşa heyî xweştir were ravekirin hevokên bi vî rengî derdikevin pêşîya me. Wek mînak, li derekê tîna gotin ku "Para berxê nêr, her gav kêr e."⁴⁹⁷ Ev hevok, gotina pêşîyan e û îro jî li gelek herêman li kar e. Bi me dide fehmkirin ku mîr divê ji bo her rewşê (wek şer, kuştin hwd.) amade bin, lewre qedera wan ev e. Di mînakeke din de jî tîna gotin ku

⁴⁹⁵ Lescot, 1996, r. 49.

⁴⁹⁶ Uzun, 2007, r. 39.

⁴⁹⁷ Lescot, 2013, r. 143.

"Serê ko were birîn tu caran nayê kirîn bi perane.⁴⁹⁸ Ev jî tecrûbeyekê rave dike û bi me dide fehmkirin ku her tişt bi pereyan nayê kirîn û vegera hin tiştan ne mimkun e.

Herêma Rojava, (bakurê Sûrîyeyê) bajarên wek Efrîn, Kobanî, Amûdê û Qamişlo dihewîne. Li alîyê din ê sînor anku li Bakur jî (başûrê Tirkîyeyê) bajarên wek Mêrdîn, Riha û Dîlok hene. Di navbera van her du kombajaran de îro sînor heye. Lê ji dîrokê tê zanîn ku ev sînor, di sedsala dawî de, bi plana dabeşkirina vê coxrafyayê ya ji hêla dewletên Fransa û Îngilistanê ve, bi peymana Sykes -Pickotê hatiye danîn û di vê çarçoveyê de Îngilistan û Fransayê çar dewletên wek Iraq, Sûrîye, Lubnan û Filistînê ava kirine.⁴⁹⁹ Li gor vê plane, Sûrîye bûye para Fransa, lê digel serdestîya Fransîyan (1921 - 1946) a li ser Sûrîyeyê jî, Sûrîye di sala 1946an de bûye welatekî serbixwe.⁵⁰⁰ Herçiqas Sûrîye heta 1946an nebûbe serbixwe jî di sala 1923yan de bi avabûna Tirkîyeyê re ev sînorê îro (Hatay ne tê de) hatiye danîn. Digel danîna vî sînorî jî ji ber nêzîkayîya cografîk, peyvên kurmançî yên van her du kombajaran ji hev dûr neketine. Berîya vî sînorî, bi sedan salan, kurdên van her du herêman di nav hev de bûne. Herçiqas di navbera van kombajaran de îro sînorek fermî hebe jî têkilîyên bazirganî û xizmantîyê yekcar qut nebûne û îro jî çûnûhatinek di navbera van her du herêman de heye. Wek encama vê rewşê di zimanê destanê de tê dîtîn ku hin peyv rengê devoka vê herêmê didin xuyan. Peyvên wek "şorekirin, tewr, hwd." îro jî li ser sînorê Rojava, li bajarê Rihayê xuya ne. Em wisa dibînin ku zimanê destanê ji nav bajarên Rojava bêhtir dişibe peyvên hêla Kobanî û Efrînê. Lewre peyvên van bajarên û yên Rihayê pir nêzîkî hev in. Herçiqas sînorê Qamişlo jî bi Nisêbîna Mêrdînê re hebe jî me taybetîyên zimanê vê herêmê di destanê de nedîtin.

Dema em dêhna xwe bidin ergatîvîya van bajarên wek Riha, Qamişlo û Efrînê tê dîtîn ku îro jî di devoka vê herêmê de ev taybetî tê parastin. Ergatîvî, di dema borî de, kişandina lêkeran a li gor bireserê ye. Li gor vê qayîdeyê lêkerên gerguhêz yên ku dibin

⁴⁹⁸ H.b., r. 144.

⁴⁹⁹ Erdal İnce, "Suriye'de Baas Rejiminin Kuruluşu ve Türkiye", **Tarih ve Günce, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi**, Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic, I/1, 2017, rr. 263-264.

⁵⁰⁰ H.b., 263.

pêveber, di dema niha de li gor kirdeyê, di dema borî de jî li gor bireserê tên kişandin.⁵⁰¹ Di destanê de jî ev taybetî di van hevokan de xuya dibin: "Xort û nasiyan tu biriye nav bistanane, şev li we çûye û tu veğerandî qiraxa bajêr."⁵⁰² Di mînakeke din de wiha tê gotin: "Tu hildayî ser darê û di bin te da dîkin bibirin guliyane."⁵⁰³

Di daçekên vê herêmê de carinan taybetîyên ji dûrî kurmancîya nivîskî tên dîtin. Di destanê de jî şopên vê hene. Di gelek pasajên destanê de tê dîtin ku dengbêj di şûna daçeka "ji"yê de, daçeka "bi"yê bi kar tîne. Wek mînak, Zîn di beşekê de ji Mem re dibêje: "Min çiqas bi te re got, tu fehm nakî gotinê meriyane."⁵⁰⁴ Ev daçek di kurmancîya nivîskî de wek "ji te re" tê bikaranîn. Di beşeke din de jî wiha tê gotin: "Ez li we dixwazim hon mêran weke perên darên payîzê di erdê da raweşînin."⁵⁰⁵ Ev daçek di kurmancîya nivîskî de wek "ji we dixwazim" tê bikaranîn. Carinan jî di şûna daçeka "ji"yê de "li" tê bikaranîn: "Heywan î li xeybê ye, wê bigihîne xwediyane."⁵⁰⁶ Ev daçek di kurmancîya nivîskî de wek "Heywan ji xeybê ye" ye.

Ji bilî hin taybetîyên kurdî, me dît ku di destanê de bandora zimanên bîyanî heye û me li jêr behsa bandora van zimanan kir. Me dît ku bandora zimanê erebî û tirkî di destanê de xuya ye, lê me bandora farisî, ku ew jî zimanekî bibandor ê Rojhilat e, di destanê de nedît.

1.1.1. Bandora Erebi

Me li jorê got ku di zimanê destanê de bandora zimanên bîyanî ne xurt e, bêhtir bi peyvên kurmancîya gelêrî destan hatiye honandin, lê ev nayê wê wateyê ku di destanê de peyvên bîyanî qet tune ne. Jixwe em dikarin bibêjin ku zimanekî wiha saf û xwerû tune ye. Ji ber vê, di vê destanê de jî bivê nevē peyvên ji zimanê bîyanî xuya ne. Yek ji van zimanan erebî ye ku ev ziman yek ji wan zimanan e ku herî zêde bandora xwe li ser

⁵⁰¹ Samî Tan, **Rêzimana Kurmancî**, Weşanxaneyê Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol 2011, r. 85.

⁵⁰² Lescot, 2013, r. 38.

⁵⁰³ **H.b.**, r. 112.

⁵⁰⁴ **H.b.**, r. 39.

⁵⁰⁵ **H.b.**, r. 148.

⁵⁰⁶ **H.b.**, r. 151.

berhemê kiriye. Heke em li paşxaneyê bandora erebî ya li ser zimanê destanê binêrin em dibînin ku destan wek mekan li Kurdistana Sûrîyeyê hatiye qeydkirin û bi giştî li vî welatî zimanê serdest erebî ye.

Mîrov li taybetîyên devoka kurdên Sûrîyeyê binêre, tê dîtin ku kurdîya wan zêdetir di bandora erebî de ye, ji ber ku ji mêj ve li Sûrîyeyê ereb hene û kurdan bi wan re cîrantî kiriye. Bi hilweşîna dewleta Osmanî û avabûna Komara Tirkîyeyê re Sûrîye ketiye destê ereban û wek li jorê me behs kir di 1946an de bûye welatekî serbixwe. Piştî ku Sûrîye ketiye destê ereban û bi serxwebûnê re zimanê dewletê bûye erebî, wisa xuya ye ku bandora erebî li ser kurdî xurttir bûye. Lê bi me, fermîbûna zimanê erebî ya li Sûrîyeyê bandoreke zêde li ser vê destanê nekiriye. Lewre ev destan di sala 1942yan de hatiye qeydkirin. Heta ku Fransî ketin Sûrîyeyê (1920)⁵⁰⁷ dewleta Osmanî li wir serdest bû, kurd û ereb li wê herêmê di heman erdnîgarîyê de bûn. Em faktora têkilîya dîne îslamê û erebî jî bihesibînin bivê nevē bandora erebî zêdetir dibe. Ev jî nîşanî me dide ku paşxaneyê bandora erebî ya di destanê de vedigere dîrokeke kevntir a kûr û dirêj. Piştî damezirîna dewleta Sûrîyeyê û bi vir ve (çend salên vê dawîyê ne tê de) bi qasî tê zanîn li wê derê perwerdeya kurdî çênebûye. Heke hewldanên takekesî yê rewşenbîrên kurdan neyên hesibandin zimanê kurdî li wê derê hikim nekiriye û nebûye zimanê fermî. Tenê wek zimanê gelêrî hebûna xwe domandiye. Digel vê, perwerdeya kurdî hebûya û kurdî bibûya zimanê fermî jî bi ihtimaleke mezin dê bandor li ser zimanê dengbêjîyê nekira û dê zimanê vê destanê kême zêde wek xwe bima. Lewre tê zanîn ku dengbêj îcrakerên biqabilîyet ên berhemên zargotinî ne, bêyî perwerdeya dibistanan radibin û hewcedarîya wan bi perwerdeyê tune ye. Lê herçiqas ev dengbêj zêdetir li çolteran (bi taybetî li gundan) bin û têkilîya wan a rasterast bi sazî û dezgehên xwendinê re tune be jî ji ber ku di bin serwerîya dewletekê de dimînin kême zêde bandora zimanê xelkên wê dewletê bi rêya nîrxên civakî li ser wan çêdibe. Ev zimanê bi bandor li Sûrîyeyê erebî ye.

⁵⁰⁷ İnce, **h.b.**, r. 265.

Yek ji sedemên din ên bandora erebî ya li ser destanê îslamîyet e. Erebi zimanê îslamîyetê ye û bi rêya dînî gelek peyvên erebî derbasî zimanên milletên din ên misilman bûne û vê yekê sîrayetî zimanê dengbêjan jî kiriye. Ji ber ku dengbêj herçiqas nexwende bin jî bi piranî misilman in û beşek ji van dengbêjan; mirovên nimêjker, Quranxwîn hwd. in. Anku ew jî li gor bawerîyên xwe, parçeyekî civaka xwe ne û heke misilman bin (ên ne misilman jî hene) di nav daîreya îslamîyetê de ne. Bi vî awayî tiştêkî asayî ye ku bandora dînî li ser zimanê wan çêbe. Heke mirov nêzîkbûna herêmên kurd û ereban a cografîk jî bide ber çavên xwe û cîrantîya wan hesab bike, çêtir tê fehmkirin ku çima hin peyvên erebî di destanê de tên dîtin. Ji ber van sideman, mirov dikare bibêje ku zimanê dengbêjê destanê ji van hêlan ve, ne zêde be jî, di bin bandora erebî de maye. Çawa ku di kurdî de ji ber sedemên curbicur peyvên erebî zêde ne, di vê destanê de jî rengvedana vê heye. Wisa xuya ye ku ev peyvên erebî yên di destanê de, piştî îslamîyetê ketine nav kurdî. Di destanê de tê dîtin ku bi sedan peyvên erebî hene. Çespandina van peyvên erebî yek bi yek zehmet e û çespandina hemû peyvên erebî xebateke din a hûrgilî ye. Em tenê dikarin behsa bandora erebî bikin û çend mînakên wê nîşan bidin. Me jî di vê çarçoveyê de hin peyvên erebî yên di destanê de çespandin. Hin peyvên erebî yên bi îslamê re têkildar hene ku rasterast bandora îslamê ya li ser destanê didin xuyakirin. Ev peyv rasterast ji erebî ne û bi me didin fehmkirin ku rihekî dînî di berhemê de heye û hemû leheng bi bawerîya xwe ji vî dînî ne, lewre hema bêje di zimanê hemû lehengên di destanê de ev peyv xuya dibin. Hin peyvên dînî yên ku ji erebî ketine nava destanê ev in: "Rehmet,⁵⁰⁸ misilman,⁵⁰⁹ qureyşî⁵¹⁰ ayet,⁵¹¹ Rebê alemê,⁵¹² mele,⁵¹³ şêx û meşayîx,⁵¹⁴ welah,⁵¹⁵ esselamûleykûm,⁵¹⁶ cimaet,⁵¹⁷ ilm,⁵¹⁸ rikat,⁵¹⁹ şafî,⁵²⁰ gawir,⁵²¹ şêhid,⁵²² dia,⁵²³

⁵⁰⁸ Lescot, 2013, r. 26.

⁵⁰⁹ H.b., r. 117.

⁵¹⁰ H.b., r. 27.

⁵¹¹ H.b., r. 33.

⁵¹² H.b., r. 137.

⁵¹³ H.b., r. 28.

⁵¹⁴ H.b., r. 46.

⁵¹⁵ H.b., r. 28.

⁵¹⁶ H.b., h.r.

⁵¹⁷ H.b., h.r.

⁵¹⁸ H.b., h.r.

⁵¹⁹ H.b., r. 49.

⁵²⁰ H.b., r. 48.

eyda qurbanê⁵²⁴ hwd. Ev peyv û peyvên din ên bi vî rengî yên di destanê de, ji bandora zimanekî bîyanî wêdetir wek rengvedana zihnîyeta dînê îslamê ne. Lewre tê dîtîn ku vê zihnîyetê, bi peyvên erebî sîrayetî hemû rehên destanê kiriye û navên cih û warên di destanê de, navên lehengên destanê, seremonîyên wan, sondxwarinên wan, bi giştî erebî ne. Ji bo ku em vê meseleyê hinekî din zelal bikin em dikarin bibêjin ku gelek navên lehengên di destanê de yên wek Mem, Elî, Emer, Sitî, Ezîn (Zeyneddîn), Hesên, Celal, Bekir (Beko), bi erebî ne. Wek mekan, navê Mixrib ji erebî tê. Em dikarin bibêjin seremonîyên wan ên dînî ên wek sondxwarin, diakirin, tefekkur, sebir û sebat tev bi peyvên erebî ne.

Wek encam, em dikarin bibêjin ku sedema bandora erebî em nikarin tenê bi tiştêkî ve girêbidin. Lewre ev bandor xwe bi gelek sedeman ve digire û em dibînin ku ev bandor ne di pêvojayeke kurt û nû de teşe girtiye.

1.1.2. Bandora Tirkî

Bandoreke din a li ser zimanê dengbêj jî zimanê tirkî ye. Tê dîtîn ku piştî zimanê erebî, zimanê ku herî zêde bandor li ser destanê kiriye, tirkî ye. Li gora ku Lescot di pêşgotina berhema xwe de dibêje wî ev berhem ji dengbêj Miço girtiye û kurmancîya vî dengbêjî ewçend di bin tesîra erebî û tirkî de maye ku zimanê wî, hem ji alîyê şêwe hem jî ji alîyê zelalîya xwe ve ji kurdî bêhtir dişibe zimanekî din.⁵²⁵

Me berê gotibû ku herêma Sûrîyeyê ji dewleta Osmanî veqetîyaye. Berîya ku ev herêm bibe serbixwe, di bin serwerîya dewleta Osmanî de bû û zimanê dewleta Osmanî jî tirkî bû. Mihtemel e ku bandora tirkî ya li ser kurdên wê herêmê ji wan salan mabe. Di şûna Osmanîyan de îro Tirkîye û Sûrîye hene û bi sînorekî ji hev qetîyane. Em dikarin bibêjin ku bandora tirkî li ser herêma Rojavayê Kurdistanê kêma zêde îro jî berdeyam e. Di vê bandorê de hem sedemên dîrokî hene hem jî ji ber ku kurdên Sûrîyeyê hê jî li

⁵²¹ H.b., r. 103.

⁵²² H.b., r. 143.

⁵²³ H.b., r. 103.

⁵²⁴ H.b., r. 25.

⁵²⁵ H.b., r. 9.

nêzikî sînorê Tirkîyeyê dijîn, bivê nevê danûstandinên wan ên curbicur ên wek çûnûhatin, bazirganî, teknolojîk hwd. çêdibin.

Wek encam, em dikarin bibêjin ku bandora tirkî ya li herêma Rojava berê jî hebû, îro jî heye. Ji bo bandora tirkî ya di destanê de em dikarin behsa sedemên berîya sala 1942yan bikin. Çawa ku li jorê jî me behs kir wisa xuya ye ku sedema bandora tirkî ya destanê bi hikimkirina Osmanîyan re têkildar e û vedigere serdemên berê. Wek rengvedana vê rewşê, tê dîtin ku di destanê de peyvên tirkî yan jî peyvên ku bi kurdî ne, lê qertafên bi tirkî girtine, xuya dibin. Ji van ên ku ji alîyê me ve hatine çespendin ev in: "Bozobelî (Bozabalî),⁵²⁶ midirlix (müdürlük),⁵²⁷ qapî (kapı),⁵²⁸ walîlix (valilik),⁵²⁹ yazlix (yazlık),⁵³⁰ dengiz (deniz),⁵³¹ yapicî (yapıcı, inşaatçı),⁵³² singû (süngü),⁵³³ bengz (beniz),⁵³⁴ etebey (atabey),⁵³⁵ êmeg (yemek),⁵³⁶ yatax (yatak),⁵³⁷ nimêja yasî (yatsı namazı),⁵³⁸ delxe (dalga),⁵³⁹ geçîd (geçit),⁵⁴⁰ qolordî (kolordu),⁵⁴¹ mîradçî (mirasçı),⁵⁴² yas (yas)"⁵⁴³ hwd.

1.2. Zimanê Mesnewîya Mem û Zînê

Ehmedê Xanî, berhema xwe bi kurdîya kurmancî nivîsandiye. Herçiqaş ev berhem bi awayekî nivîskî be jî tê dîtin ku sîya devoka Xanî li ser zimanê berhemê xuya ye. Samî Tan, ji bo zimanê vê berhemê dibêje kurmancîya ku Xanî bi kar anîye

⁵²⁶ H.b., r. 103.

⁵²⁷ H.b., r. 25.

⁵²⁸ H.b., h.r.

⁵²⁹ H.b., h.r.

⁵³⁰ H.b., h.r.

⁵³¹ H.b., r. 36.

⁵³² H.b., r. 37.

⁵³³ H.b., h.r.

⁵³⁴ H.b., r. 43.

⁵³⁵ H.b., r. 68.

⁵³⁶ H.b., r. 45.

⁵³⁷ H.b., r. 47.

⁵³⁸ H.b., r. 48.

⁵³⁹ H.b., r. 50.

⁵⁴⁰ H.b., r. 99.

⁵⁴¹ H.b., r. 122.

⁵⁴² H.b., r. 51.

⁵⁴³ H.b., r. 45.

kurmancîya derdora Culemêrg û Cizîra Botan e.⁵⁴⁴ Heke mirov li ser sedema vê raweste, dikare were gotin ku herçiqas Xanî ji Bazîdê rabûbe jî ji ber ku bi eslê xwe ji Culemêrgê ye, wisa xuya ye ku bi awayekî xwezayî devoka eşîra xwe derbasî berhema xwe kiriye.

Faktoreke din jî ew e ku devoka Botan bandora xwe berîya Xanî jî li ser edebîyata kurdî ya klasîk hiştiye. Tê dîtin di berhemên klasîk ên berîya Xanî de jî devoka Botan heye. Di vê yekê de mimkun e ku bandora giregirên edebîyata klasîk hebe. Wek mînak, Melayê Cizîrî ji Cizîrê ye, Feqîyê Teyran ji Miksê ye, Elîyê Herîrî ji Culemêrgê ye, Melayê Bateyî ji Culemêrgê ye. Ev navên ku hatine jimartin wek otorîteyên edebîyata klasîk in û kesên wek Melayê Cizîrî, Feqîyê Teyran û Elîyê Herîrî berîya Ehmedê Xanî berhemên xwe nivîsîne. Haya Xanî ji van helbestkaran çêbûye. Mihtemel e ku van helbestkaran bandora xwe li ser Xanî kiribe. Em ji van malikên Xanî fehm dikin ku haya wî ji yê berî xwe heye:

250 *Min dê 'elema kalamê mewzûn*
'Alî bikira li banê gerdûn

251 *Bînave ruha Melê Cizîrî*
Pê hey bikira 'Elyê Herîrî

252 *Keyfêk we bida Feqîhê Teyran*
*Hetta bi ebed bimaye heyran*⁵⁴⁵

Xanî jî piştî van helbestkaran bûye yek ji otorîteyên girîng ên edebîyata klasîk ên ji herêma Botan. Lewre ew jî ji gundekî Culemêrgê ye. Em dikarin bibêjin ku herêma Culemêrgê jî bi taybetîyên xwe yê zimanî nêzîkî herêma Botan e. Wek helbestkarên jorê Xanî jî di berhemên xwe de bivê nevé şûna devoka xwe hiştiye û wek silsile di bin bandora yê berî xwe de maye. Xanî herçiqas devoka Culemêrg - Cizîra Botan bi kar anîbe jî ji vê malika Xanî tê fehmkirin ku haya wî ji devokên kurmancî yê din jî heye:

2480 *Buhtî û Mihemmedî û Silîvî*

⁵⁴⁴ Samî Tan, "Kurmanciya Xanî û Şarezatiya Wî di Warê Ziman de", **Kovara Zend**, Rêzepirtûk 7, Stenbol, havîn-payîz 2007, r. 92.

⁵⁴⁵ Xanî, 2010, r. 144.

Hin le'l û hinek ji zêr û zîvî⁵⁴⁶

Ev navên jorê yên wek Bohtî, Mihemmedî, Silîvî wek şêwe û devokên kurmancî tîn qebûlkin. Xanî, dema behsa van dike; wan dişibîne cewherên wek le'l, zêr û zîv. Ji vir jî tê fehmkirin ku li ber dilê Xanî ev devokên kurmancî, wek van cewheran biqîmet in û pê re hişmendîyeke zimanî heye. Lê divê em li vir bibêjin ku Xanî wek ziman tenê behsa zaravayê kurmancî û devok û şêweyên wê dike. Di mesnewîyê de nayê dîtin ku behsa zaravayên din ên wek soranî, goranî, loranî û kirmanckî dike. Em nizanin bê ka Xanî van zaravayên din çawa dinirxîne yan jî haya wî ji kurdbûna wan grûban heye yan na. Di hin beşên mesnewîyê de dibêje "ekrad" ku ev peyv li gor erebî pirjimarîya peyva "kurd" e, lê îhtimal e ku gava dibêje "ekrad" qesta wî tenê kurmanc bin. Ji ber vê yekê, dema em dibêjin "hişmendîya zimanî" qesta me ne hemû grûbên kurd ên wek kirmanc, goran, soran û loran in; em ancax dikarin bibêjin ku bi Xanî re hişmendîya zimanî yan jî hişmendîya kurmancbûnê heye. Digel vê hişmendîya wî ya zimanî, sîya devoka wî li ser mesnewîyê xuya ye û bêhtir peyvên vê devokê di mesnewîyê de xuya ne. Zana Farqînî, dema di gotareke xwe de li ser zimanê edebîyata klasîk radiweste, behsa deh wêjenasên edebîyata klasîk dike û yek ji van jî Xanî ye. Li gor wî, Xanî jî tê de bi giştî zimanê edebîyata klasîk li ser devoka hêla Botan û Behdînan/Hekarîyê ava bûye. Lewre nûnerên vê êkolê bi giştî ji vir rabûne. Farqînî, di berdewama gotara xwe de dibêje herwiha kesên ku ne ji van deran in jî, ku hejmara wan ewçend ne zêde ye, dîsa jî di bin bandora vê devokê de mane.⁵⁴⁷

Wek tê zanîn, taybetîyên karakterîstîk ên devoka herêma Botan hene. Yek jê bikaranîna qertafa kesane ya sêyem e. Îro di gelek herêman de û bi taybetî di kurmancîya nivîskî de ev qertaf "e" ye. Di herêma Botan de "it" e û îro jî li vê herêmê ji bo qertafa kesane ya yekjimar "it" tê bikaranîn. Xanî, di malika xwe ya jêrîn de dide xuyakirin ku di devoka wî de ev taybetî heye:

612 Destê xwe dirêj-i kir ku bînit

⁵⁴⁶ H.b., r. 677.

⁵⁴⁷ Zana Farqînî, "Zimanê Wêjeya Klasîk a Kurdî", **Kovara Zend**, Rêzepirtûk 10, Stenbol, payîz 2008, r. 59.

*Da qenc-i nezer bikî bibîn*⁵⁴⁸

Ji bo pirjimarîya qertafa "it" jî em dibînin ku Xanî di şûna "in"ê de ya Botan tercîh dike û dibêje "itin":

615 *Serraf-i eger bibîte Buqrat*
*Texmîn bikîtin bi wezn û qîrat*⁵⁴⁹

Xanî, peyvên wisa di mesnewîya xwe de bi cih kirine ku îro jî li herêma Botan ev peyv li kar in. Wek mînak, ji bo "ziman" gotiye "ezman".⁵⁵⁰ Îro jî li hin herêmên Botan ev peyv bi vî awayî dijî. Ji bo "pel" gotiye "berg".⁵⁵¹ Ev peyv jî li hin herêmên Botan îro wek "berg" e. Wekî din, hin peyvên Botan ên karakterîstîk ên di mesnewîyê de ev in: "Nik (cem, ba), sohtin (şewitîn), kusan (çawa), werîn (weşîn)" hwd.

Taybetîyeke din a vê devokê qertafa "ve"yê ya paşgir e. Ev qertaf tê dawîya lêkeran û wateya dubarekirinê dide peyvê. Xanî, ev lêker; wek hatineve,⁵⁵² bîneve,⁵⁵³ rabûneve,⁵⁵⁴ çûyeve,⁵⁵⁵ bêmeve,⁵⁵⁶ diçîve⁵⁵⁷ di mesnewîya xwe de bi kar anîne.

Hin peyvên kurmancî hene ku bi daçekan re dibin yek û wek peyveke hevedudanî tînin bikaranîn û gelek caran wateya bihevrebûnê didin peyvê. Ev peyv li herêma Botan pir berbelav in. Xanî jî peyvên bi vî rengî yê wek vêkra,⁵⁵⁸ têkra,⁵⁵⁹ pêkve,⁵⁶⁰ têkda⁵⁶¹ di mesnewîya xwe de bi cih kirine. Mînakek ji bo van peyvan ev malik e:

⁵⁴⁸ Xanî, 2010, r. 231.

⁵⁴⁹ H.b., h.r.

⁵⁵⁰ H.b., r. 285.

⁵⁵¹ H.b., h.r.

⁵⁵² H.b., r. 243.

⁵⁵³ H.b., r. 254.

⁵⁵⁴ H.b., r. 257.

⁵⁵⁵ H.b., r. 263.

⁵⁵⁶ H.b., r. 277.

⁵⁵⁷ H.b., r. 279.

⁵⁵⁸ H.b., r. 300.

⁵⁵⁹ H.b., r. 293.

⁵⁶⁰ H.b., r. 304.

⁵⁶¹ H.b., r. 320.

891 *Vêkra bi devê xwe wan sena kir*
*Têkda bi dilê xwe wan du'a kir*⁵⁶²

Taybetîyeke din a zimanê vê mesnewîyê qayîdeya wê ya ergatîvîyê ye. Tê dîtin ku di berhemê de ji hêla vê qayîdeya rêzimanî ve çewtî ne xuya ye. Mimkun e ku ev taybetî jî bi herêma Botan re têkildar be. Lewre îro herçiqas di gelek herêmên Bakur de ev qayîde têk çûbe jî⁵⁶³ li herêma Botan hê jî xurt e. Mînakên rastbûna vê qayîdeyê di van malikan de xuya ne:

1851 *Yûsif te li min şihande çalê*
*Hiştim te di vê xirabe malê*⁵⁶⁴

1872 *Ez jî bişihandima wê çalê*
*Rojek vekuta li min di salê*⁵⁶⁵

Herçiqas berhema Xanî di bin bandora erebî û farisî de be jî li ber dilê Xanî kurdî zimanekî bi qedir û qîmet e. Qedirdayîna xwe bi van malikan tîne ziman:

267 *Kurmancî ye sirf e bêguman e*
Zêr nîne, bibên spîdeman e

268 *Sifrê me ê sûret aşikare*
Ziv nîne bibên ku kêr 'iyar e

269 *Neqdê me mebêje kêmbuha ye*
*Bê sikkeê şah e, şehrewa ye*⁵⁶⁶

Ji van malikên Xanî tê fehmkirin ku li ber dilê wî kurmancî zêr e, lê ji derve wek zêrekî sixte tê xuyan. Li gor Xanî, çima ku bêsikke (mohra desthilatdarekî) ye anku bêxwedî ye, qedrê vî zimanî kêr nabe.

⁵⁶² **H.b.**, r. 293.

⁵⁶³ Tan, 2011, r. 87.

⁵⁶⁴ Xanî, 2010, r. 527.

⁵⁶⁵ **H.b.**, r. 530.

⁵⁶⁶ **H.b.**, r. 147.

Wisa xuya ye ku Xanî dizane ku xwînerên kurmancî wê demê kê m in. Lê ev yek jê re nabe sedem ku bi zimanekî bîyanî binivîse. Digel vê faktora neyînî, bi kurdî dinivîse, lê gazinca xwe jî di vê malikê de tîne ziman:

253 *Çi bikim qewî kesad e bazar*
*Nîn in ji qumaşî re xerîdar*⁵⁶⁷

Zimanê edebîyata klasîk bi ciwankarîyan (hunerên edebî), bi mezmûnan hwd. xemilandî ye û berhemên vê edebîyatê bi zimanekî giran (têrpeyvên bîyanî) tê honandin. Zimanê *Mem û Zînê* jî li gor usûla edebîyata klasîk di çarçoveya van esasan de teşeya xwe girtiye.

Di edebîyata klasîk de helbestnivîsandina bi çend zimanan wek mulemma tê binavkirin.⁵⁶⁸ Xanî jî li gor usûl û qayîdeyên edebîyata klasîk xwestiye nîşan bide ku bi zimanên erebî, farisî û tirkî jî dizane. Ji ber vê, di vê berhema xwe de bi teşeya mulemmayê jî helbest nivîsîne. Em dibînin ku Xanî di çend malikên mesnewîyê de rêzek bi zimanên erebî, tirkî û farisî û rêza din jî bi kurmancî nivîsîye.

Xanî, hemû berhemên xwe bi zimanê kurdî nivîsîne. Di mesnewîyê de tê dîtîn ku Xanî nîşan daye ku bi zimanê kurdî huner dikare were îcrakirin û bi zimanê kurdî tesewifeke kûr derxistiye holê. Ji ber vê yekê, zimanê *Mem û Zînê* li gor berhemên Xanî yê din girantir e. Lewre di berhemên din ên wek *Eqîda Îmanê* û *Nûbara Biçûkan* de tê dîtîn ku Xanî ji tesewifê wêdetir xwestiye ku ilmên dînî hînî xwendevanan bike û xizmeta îslamê bi zimanê kurdî bike.

1.2.1. Bandora Erebi

Di mesnewîyê de em dikarin bibêjin ku zimanê herî bibandor erebî ye. Lewre di paşxaneyê vê berhemê de dînê îslamê heye û ev dîn bi zimanê erebî belav bûye. Di erebî de peyvên wisa hene ku bi rêya îslamê li hemû zimanên Rojhilatî yê misilman belav bûne û berginda wan peyvan di nav zimanê wan miletan de heta îro jî peyda nebûye.

⁵⁶⁷ H.b., r. 144.

⁵⁶⁸ Adak, 2013, r. 402.

Perwîz Cîhanî, ji bo bandora erebî ya di mesnewîya *Mem û Zînê* de wiha dibêje: "Di babetên îrfan û felsefeyê de gelek peyv hene ku hemwateyên wan ne tenê di zimanê kurdî de, belkî ji bilî erebî, di hîç zimanekî din ê Rojhilata Navîn de û bi giştî yên misilmanên ne ereb de tune ne. Îcar ji ber nebûna van cure têgîn û biwêjên di zimanê kurdî de, Xanî neçar bûye van peyv û biwêj û têgînên erebî bi kar bîne."⁵⁶⁹

Xanî, dema mulemma nivîsîye, rêzeke malikekê jî bi erebî nivîsîye. Ew di mesnewîyê de wiha derbas dibe:

1384 *Refzê meke tu bi dil be sunnî*
*Ma baluke, weyhek ente minnî!*⁵⁷⁰

Li gora ku Jan Dost kurmancîya vê nîvmalikê dide, ev rêz tê vê wateyê: "Te xêr e hey xwelî li ser! Tu ji min î."⁵⁷¹ Xanî, di malikeke xwe ya din de dibêje ku dema wî ev berhem nivîsîye ji zimanên din sîd wergirtiye. Yek ji van zimanan jî erebî ye. Xanî di malikeke xwe de wiha dibêje:

2478 *Kurdî 'erebî derî û tazî*
*Terkîb-i kirin bi hezl û bazi*⁵⁷²

Di malika jorîn de Xanî dibêje min erebî, farisî û kurdî anîn ba hev û ev berhem nivîsî. Ji peyva "tazî" jî qesta Xanî erebî ye, lewre ev peyv jî ji bo ereban tê bikaranîn. Ji peyva derî jî qesta wî farisî ye.

Wek encam, em dikarin bibêjin ku di mesnewîya *Mem û Zînê* de bi sedan peyvên erebî hene. Ji ber ku evqas zêde ne me yeko yeko behsa wan nekir. Lê wek mînak em dikarin çend peyvan bibêjin: "alî meqam (payebilind),⁵⁷³ mulaqat (hevdîtin),⁵⁷⁴ ewwel

⁵⁶⁹Perwîz Cîhanî, "Li ser Wergera M. Emîn Bozarslan a Mem û Zîna Ehmedê Xanî", **Kovara Zend**, Rêzepirtûk 2, Stenbol, havîn 2005, r. 43.

⁵⁷⁰Xanî, 2010, r. 414.

⁵⁷¹**H.b.**, r. 415.

⁵⁷²**H.b.**, r. 676.

⁵⁷³**H.b.**, r. 264.

⁵⁷⁴**H.b.**, r. 328.

(pêşî),⁵⁷⁵ bilcumle (tev),⁵⁷⁶ sewab (qencî),⁵⁷⁷ sewda (evîn),⁵⁷⁸ libas (cil û berg),⁵⁷⁹ filcumle (bi giştî),⁵⁸⁰ hebîb (hezkirî, serdilk),⁵⁸¹ muyesser (serketî)"⁵⁸² hwd.

1.2.2. Bandora Farisî

Farisî, yek ji zimanên herî bihêz ê Rojhilat e. Bi taybetî di warê edebîyatê de gelek zimanên Rojhilatî di bandora vî zimanî de mane. Yek ji van zimanan jî kurdî ye. Herçiqas kurdî û farisî di nav heman malbata zimanî anku Hind - Ewrûpî de bin jî derfeta pêşveçûnê ya farisî ji ya kurdî zêdetir çêbûye. Ev ziman di dîrokê de gelek caran bûye zimanê edebîyat, ilm û zanînê.

Tê dîtin ku di serdema edebîyata klasîk de li ser şairên edebîyata kurdî ya klasîk jî bandora farisî heye. Yek ji van şairan Xanî ye. Di *Mem û Zînê* de gelek caran tê dîtin ku Xanî digel ku kurdîya hin peyvên heye, dîsa jî farisîya wan nivîsîye. Peyvên farisî, di mesnewîyê de herçiqas bi qasî erebî tune bin jî gelek in. Me hin ji wan tesbît kirin ku ew jî ev in: "Zeban (ziman),⁵⁸³ teşneleb (lêvtî),⁵⁸⁴ dîde (çav),⁵⁸⁵ çeşm (çav),⁵⁸⁶ koh (çîya),⁵⁸⁷ şeker (şekir),⁵⁸⁸ ab (av),⁵⁸⁹ sîmînbeden (bedenzîv),⁵⁹⁰ şîr (şûr),⁵⁹¹ leb (lêv),⁵⁹² xergûş (kîvroşk, kerguh),⁵⁹³ duşmen (dijmin),⁵⁹⁴ şeb û rûz (şev û roj),⁵⁹⁵ damad (zava),⁵⁹⁶ rehber (rêber),⁵⁹⁷ guftar (axaftin),⁵⁹⁸ ebrû (birû),⁵⁹⁹ xorşîd (roj, tav)"⁶⁰⁰ hwd.

⁵⁷⁵ H.b., r. 509.

⁵⁷⁶ H.b., r. 479.

⁵⁷⁷ H.b., r. 712.

⁵⁷⁸ H.b., r. 419.

⁵⁷⁹ H.b., r. 591.

⁵⁸⁰ H.b., r. 686.

⁵⁸¹ H.b., r. 665.

⁵⁸² H.b., r. 701.

⁵⁸³ H.b., r. 329.

⁵⁸⁴ H.b., r. 395.

⁵⁸⁵ H.b., r. 317.

⁵⁸⁶ H.b., r. 401.

⁵⁸⁷ H.b., r. 426.

⁵⁸⁸ H.b., r. 321.

⁵⁸⁹ H.b., r. 443.

⁵⁹⁰ H.b., r. 322.

⁵⁹¹ H.b., r. 332.

⁵⁹² H.b., r. 338.

⁵⁹³ H.b., r. 467.

Wisa xuya dike ku Xanî dema ev peyv nivîsîne, ne ku kurdîya van peyvan tune ye yan jî ji ber ku Xanî bi kurdîya van nizane farisîya wan nivîsîye; Xanî bi zanebûn wiha nivîsîye. Lewre di hin beşên berhemê de carinan kurdîya wan jî nivîsîye. Wek mînak, ji bo peyva "ziman" carinan bi forma kurmancîya Botan gotiye "ezman", carinan jî bi farisî gotiye "zeban". Ji vir wisa xuya dike ku Xanî wek tercîh ev tişt kiriye. Xanî, dema bi şewaza mulemma nivîsîye jî nîvmalikek bi farisî nivîsîye. Ew malik wiha ye:

1362 *Evrenge bibêje ey seba tîz*
*V'an gah-i zemîn bibûs û berxîz*⁶⁰¹

Li gora ku Jan Dost dibêje, kurmancîya vê rêzê wiha ye: "Û wê demê erdê ramûse û rabe!"⁶⁰² Mem, dema bi bayê re diaxive; bang li bayê dike û vê gotina jorê jê re dibêje.

Wek encam, tê fehmkirin ku farisî wek zimanê duyem ê ku mesnewîya Xanî di bin bandora xwe de hiştiye, xuya dike. Li gor me, sedema vê yekê jî statûya vî zimanî ya bilind a li Rojhilat e ku gelek ziman di bin bandora vî zimanî de mane.

1.2.3. Bandora Tirkî

Tirkî, di mesnewîyê de wek zimanekî bibandor xuya nake. Lewre peyvên tirkî yên di mesnewîyê de gelekî kêr in. Ji bo kêmbûna bandora tirkî; em dikarin bibêjin ku tirkî, li Rojhilat, wek erebî û farisî xwedîyê statûyeke bilind nîn e. Lewre tirkî jî wek kurdî, çavkanîyên xwe yên hizrî yên edebîyata klasîk, ji edebîyata farisî û erebî digire. Ji

⁵⁹⁴ H.b., r. 475.

⁵⁹⁵ H.b., r. 529.

⁵⁹⁶ H.b., r. 293.

⁵⁹⁷ H.b., r. 681.

⁵⁹⁸ H.b., r. 285.

⁵⁹⁹ H.b., r. 307.

⁶⁰⁰ H.b., h.r.

⁶⁰¹ H.b., r. 408.

⁶⁰² H.b., h.r.

bilî vê sedemê, ji ber ku kurdan berîya tirkan bi ereb û farisan re têkilî danîne, zêdetir bandora xwe ji edebîyatên faris û ereban girtine.⁶⁰³

Herçiqas di mesnewîyê de tirkî, bi qasî erebî û farisî ne bi bandor be jî, hindik be jî rengvedana tirkî hem li ser edebîyata kurdî ya klasîk hem jî li ser Xanî heye. Li gora ku Adak dibêje Xanî du helbestên serbixwe yên bi tirkî jî nivîsîne.⁶⁰⁴ Lê em di mesnewîyê de ji bilî çend peyvan, bandoreke xurt a zimanê tirkî nabînin. Peyvên tirkî yên ku me di mesnewîyê de tesbît kirine ev in: "Qapûçî,⁶⁰⁵ qaweçî,⁶⁰⁶ sûbaşî,⁶⁰⁷ surme (kil),⁶⁰⁸ qizilbaş⁶⁰⁹" hwd. Dibe ku çend peyvên din ên ku li ber çavên me neketibin hebin, lê çend hebên din hebin jî ew nayê wê wateyê ku em bibêjin zimanê tirkî bandoreke xurt li ser berhemê hiştiye. Lewre çend peyvên din werin tesbîtkirin jî ji ber ku rêjeya peyvên tirkî dîsa dê kêr bimîne, ev encam naguhere.

Tê dîtin ku Xanî carinan qertafa "ci"yê ya tirkî, wek paşgir, bi kar anîye. Em dikarin bibêjin ku ev qertaf îro jî yek ji qertafên herî bibandor a tirkî ye ku di nav kurmancîya gel de bi dawîya gelek peyvên wek "daholçî, zirneçî" hwd. ve tê kirin. Wisa xuya ye ku ev bandor di dema Xanî de jî heye ku Xanî di vê malika jêrîn de ev qertaf bi kar anîye:

862 *Hindek ji we re bibin ricaçî*
*Hindek ji me re bibin du'açî*⁶¹⁰

Peyvên "rica" û "dua" herçiqas bi erebî bin jî Xanî ev qertaf bi van peyvan ve kiriye û ev peyv ji danehevîya du zimanan pêk anîne. Wekî din, Xanî peyva "qapûçî" jî

⁶⁰³ Abdurrahman Adak, "Li gorî Serdemên Tarîxî Têkiliyên di Navbera Edebiyatên Kurdî û Tirkî yên Klasîk de", **Sempozyûma Edebiyata Berawirdî ji Duh Heta Îro di Edebiyatên Kurdî û Tirkî de Texeyûlên Nasnameyî**, Nüket Esen & Ramazan Çeçen (Amd.), Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2015, r. 105.

⁶⁰⁴ **H.b.**, r. 88.

⁶⁰⁵ Xanî, 2010, r. 380.

⁶⁰⁶ **H.b.**, h.r.

⁶⁰⁷ **H.b.**, r. 354.

⁶⁰⁸ **H.b.**, r. 565.

⁶⁰⁹ **H.b.**, r. 135.

⁶¹⁰ **H.b.**, r. 287.

di mesnewîyê de bi kar tîne ku em vê neqlê dibînin ku ev qertaf bi peyveke tirkî ve hatiye kirin, lewre "kapı" peyveke tirkî ye û peyva "qapû" ji vir tê.

Xanî, wek parçeyekî mulemmayê xwe, di du malikên xwe de, ji her yekê rêzek bi tirkî nivîsîye. Li gor Adak, Xanî di dîroka edebîyata kurdî de yekem kes e ku di mulemayekî de cih dide zimanê tirkî.⁶¹¹ Her du malikên Xanî yên bi tirkî wiha ne:

1350 *Bêje ji me da ku padişahim*
*Benden aka soyle qiblegahim*⁶¹²

1579 *Êdî çî bibêjim ez nizanim*
*Bilmez ki ne soylîye zebanim*⁶¹³

Xanî, bi van malikan bi xwîneran dide fehmkirin ku ew bi tirkî jî dizane. Em wisa hizir dikin ku sedema nivîsandina van rêzên bi tirkî ne ji statûya zimanê tirkî ya wê demê ye, ji ber ku me li jorê jî got tirkî wê demê wek statû ne di asteke bilind de ye û ew jî di bin bandora zimanê erebî û farisî de ye. Em wisa texmîn dikin ku herçiqas bi rêvebirên Osmanî re hişmendîyeke zimanî ne xuya be jî ji ber ku gelek rêvebirên vê dewletê tirk in, îmajeke tirkî çêbûye û Xanî di vê çarçoveyê de cih daye zimanê tirkî jî. Li gor Adak, Xanî bi nêzîkatîya xwe ya li hember tirkî (bi nivîsandina mulemma û du helbestên bi tirkî) kesê yekem e ku di navbera edebîyatên klasîk ên kurdî û tirkî de bûye pirek û wî wisa kiriye ku têkilîya van edebîyatan dest pê kiriye.⁶¹⁴

2. CUREYÊ VEGOTINÊ

2.1. Cure di Destana Memê Alan de

Me di beşa destpêka vê xebatê de got ku du cure destan hene û yek ji wan çêkirî ye yek jî xwezayî anku zarekî ye. Destana *Memê Alan* a ku mijara vê xebatê ye jî destaneke zarekî ye. Dîsa wekî ku me berê jî gotibû ku çend guherto di nav gel de hene û

⁶¹¹ Adak, 2015, r. 87.

⁶¹² Xanî, 2010, r. 405.

⁶¹³ H.b., r. 461.

⁶¹⁴ Adak, 2015, r. 86.

ev guherto ji hêla kesên curbicur ve hatine qeydkirin. Em dibînin ku di van xebatên sahayê de ji bo cureyê vê berhemê gelek caran peyva "çîrok" hatiye bikaranîn, lewre gel ev berhem wek çîrokekê dîtiye û di nav xwe de belav kiriye. Di gelek herêman de navê wê wek "çîroka Mem û Zînê" derbas dibe. Ji ber ku cureyên destan û çîrokê ji hin alîyan ve nêzikî hev in û gel bi peyva destanê zêde nizane di nav gel de zêdetir wek "çîrok" tê binavkirin. Gel, îro gelek berhemên bi vî rengî yên wek *Zembîlfiroş, Derwêş û Edûle* hwd. di nav xwe de wek çîrok bi nav dike û peyva destan di nav gel de zêde nayê bikaranîn. Em dibînin ku di farisî de jî, ku farisî û kurdî du zimanên Îranî yên nêzikî hev in, peyva "destan" carinan bi wateya çîrokê jî tê bikaranîn. Wek mînak, di farisî de gotina "çîrokên farisî" wek "dastanheyê farisî" ye. Herçiqas di qada zanista folklorê de têgiha destanê ji çîrokê cuda hatibe bikaranîn jî di nav gel de çîrok û destan heman tişt in. *Memê Alan* jî digel ku di nav gel de wek "çîrok" hatiye binavkirin, lê di lîteratûra kurdî de wek "destan" bi cih bûye û taybetîyên destanan jî di hundirîne. Dibe ku di destpêkê de wek çîrokekê be, yan jî gel wisa bi nav kiribe û ev nav heta îro hatibe, lê carinan pêkan e ku hin cureyên edebî yên di nav gel de, di nav demê de, cureyê xwe yê edebî jî biguherînin. Celadet jî ji bo vê berhemê di kovara Hawarê de peyva "destançîrok"ê bi kar tîne.⁶¹⁵

Destan, bi giştî li ser bûyerên mêrxasîyê ava dibin. Anku zêdetir behsa mêrxasîya lehengan dikin û di naveroka wan de şer û pevçûn derdikevin pêş. Lê di *Memê Alan* de taybetîyeke wiha xuya nake. Em dibînin ku Mem di gelek varyantan de taybetîyên mêrxasîyê di xwe de nahewîne. Ji ber vê, em nikarin rasterast bibêjin ku *Memê Alan* wek gelek destanan destaneke mêrxasîyê ya klasîk e. Herçend di destanê de lehengên mîna birayên Celalî, Beglîyê kurxaltîkê Mem ên ku bi wêrebûn û mêrxasîya xwe tînan naskirin hebin û cih bi cih em leqayî şayesên epîk werin jî ji ber ku lehengê me yê sereke, Mem, ne tîpekî wisa ye; mirov nikare bêyî ku bikeve gumanekê bibêje ev berhem rasterast berhemeke epîk e. Carcaran di hin varyantan de Mem bi hin taybetîyên xwe amaje bi mêrxasîyê bike jî bi giştî, mirov nikare wî bixe nav kategorîya lehengên epîk. Wek mînak, di varyanta Salihê Qubînî de Mem pehlewan e û li Cizîra Botan tu kes tune ye ku

⁶¹⁵ Celadet Alî Bedirxan, "**Memê Alan**", Kovara Ronahî, Weşanxaneya Jîna Nû, Hejmar 23, r. 448.

pê karibe. Di gelek varyantan de şûrê Mem jî derdikeve pêşîya me. Tê dîtin ku dema efrît an jî perî Zînê tînin odeya Mem û her du di odeyekê de radizin, Mem şûrê xwe dixê navbera xwe û wê û wisa radikevin. Şûr, di vegotinên gelêrî de amaje bi mêrxasîyê dike. Di varyanta Evdileyê Koçer de dema Çekan (Çeko) tê ku bi Mem re şer bike, Mem qet jê re kêm nake û dibêje were meydanê, em ê bibînin ku kî berx e, kî beran e. Herçiqas Mem di vir de bi Çekan re şer neke jî tê fehmkirin ku Mem di şer de gernasekî jêhatî ye û taybetîyên mêrxasîyê nîşan dide. Lê ev mînak têrê nakin ku em bibêjin Mem lehengekî epîk e û ev berhem destaneke epîk e.

Em dêhna xwe bidin berhemên tirkî yê bi vî rengî em dibînin ku di tirkî de berhemên wiha wek "halk hikayesi" (çîrokên gelêrî) hatine binavkirin Ev çîrokên gelêrî yê bi tirkî ji hêla aşiqên gerok ên tirk ve, bi sazê tînan strandin.⁶¹⁶ Ji îcrakerên van çîrokên gelêrî re aşiq (bi zimanê tirkî "aşık") tê gotin.⁶¹⁷ Carinan bi helbestkî, carinan jî bi pexşankî tînan vegotin. Van aşiqan; *Leyla û Mecnûn*, *Ferhad û Şîrîn* û gelek berhemên din ên navdar di vî formatê de di nav gelê tirk de vegotine. Di van cure berhemên de bûyerên wisa hene ku tê de hem rastîya jîyanê heye hem jî hinekî pirolekirin heye. Lehengên van berhemên herçend wek *Memê Alan* carinan taybetîyên derasayî bihewînin jî lehengên evîndar in û li pey evîna xwe digerin. Mem jî ne lehengekî mêrxas, lê lehengekî evîndar e û têkoşîna wî ji bo evîna wî ye. Canser Kardaş, dema di teza xwe ya tirkî ya doktorayê de berawirdîya aşiqên edebîyata tirkî û dengbêjên edebîyata kurdî dike ji bo cureyê *Memê Alana* gelêrî (Canser Kardaş ji ya gelêrî re dibêje *Mem û Zîn*) bi zimanê tirkî dibêje "halk hikâyesi" (çîrokên gelêrî)⁶¹⁸ Em dibînin ku Ayhan Tek jî di teza xwe tirkî ya doktorayê de ji bo cureyê *Memê Alan* dibêje "halk hikayesi/destan".⁶¹⁹ Anku hem wek çîrokeke gelêrî dibîne hem jî jê re dibêje destan.

Bi çarçoveyeke giştî em lê binêrin em dibînin ku Mem di varyantên din de jî wek tîpekî evîndar e û ne bi mêrxasîya xwe, lê bi nasnava xwe ya evîndarîyê derdikeve pêşberî me. Em di honaka van varyantan de jî dibînin ku mijara sereke evîn e, ne

⁶¹⁶ Kardaş, **h.b.**, r. 68.

⁶¹⁷ **H.b.**, r. 69.

⁶¹⁸ **H.b.**, r. 42.

⁶¹⁹ Tek, **h.b.**, r. 20.

têkoşîna li dijî kesek an jî pergalekê ye. Herçiqas di lîteratûrê de bi giştî fehmeke wisa hebe ku destan behsa mêrxasîyê dîkin, destanên evînîyê yan jî yên lîrîk jî hene. Di çavkanîyên vê destanê de (varyantên din ên nivîskî û sahayî) me nedît ku Mem wek lehengekî epîk derketiye pêş. Ji ber vê yekê, em gihîştin wê qinyatê ku Mem lehengekî lîrîk e û ev berhem jî destaneke lîrîk e. Lê em dibînin ku di pênasekirina cureyê vê berhemê de pênasekirineke dîyar di lîteratûra kurdî de baş rûnenîştiye. Hînan gotiye destan, hin kesan gotiye çîrok û Celadet jî gotiye destançîrok. Ji ber ku di lîteratûra kurdî de bêtir pênasekirina destanê ji bo vê berhemê tê bikaranîn me jî pênaseya destanê tercîh kir û me go destana *Memê Alan*.

2.1.1. Ristên Memê Alan

Roger Lescot, di gotareke xwe de behsa ristên vê varyantê dîke û em hîn dibin ku destana *Memê Alan* a ku Lescot berhev kiriye ji 3675 ristan pêk tê.⁶²⁰

2.1.2. Ahenga Memê Alan

Di berhemên helbestkî de ahenga nezmê bi serwayan tîn pêkanîn. Ev rê, ji bo avakirina ahenga nezmê rêyeke berbelav e. Di destana *Memê Alan* a Lescot de tê dîtin ku qaliba "-ane" tê bikaranîn. Em dikarin bibêjin ku di destanê de qaliba ku herî zêde tê bikaranîn jî "-ane" ye. Piştî rûpela 134an tê dîtin ku digel vê qalibê, qalibên din jî derdikevin pêşîya me. Di vê beşa dawî ya destanê de şêwaza vegotinê diguhere. Dengbêj serî li qalibên din dide.

2.2. Cure di Mesnewîya Mem û Zînê de

Mem û Zîn, wek teşe bi helbestkî hatiye nivîsîn. Li gor formata edebîyata klasîk, bi cureyê mesnewîyê hatiye nivîsîn ku *Mem û Zîn* di edebîyata kurdî ya klasîk de wek mesnewîya kurdî ya yekem a birêkûpêkê tê qebûl kirin.⁶²¹

⁶²⁰ Lescot, 2014, r. 215.

⁶²¹ Adak, 2013, r. 229.

Wekî ku ji navê "klasîk" jî dîyar e, qayîdeyên edebîyata klasîk kifşkirî ne. Kesê ku binivîse li gor çarçoveya vê edebîyatê tevdigere. Vê edebîyatê, bi sedsalên dûvedirêj dewam kiriye û kevneşopîyeke xurt ava kiriye. Ji ber vê yekê, qayîdeyên wê yên teşeyî jî bo milletên Rojhilatî bûne klîşe.

Di edebîyata klasîk de her cureyekî nezmê xwedîyê çend qayîdeyan e û di çarçoveya wan qayîdeyan de helbest têne nivîsandin. Xezel, qesîde, mesnewî çend mînak ji cureyên nezmê ne ku di edebîyata klasîk de herî zêde ev cure tên bikaranîn. Ev cureyên navborî malik bi malik têne nivîsandin û hejmarên malikên wan kifşkirî ne. Lê ji van cureyên nezmê yek heye ku di nivîsandina wê de sînore malikan tune ye, ew jî mesnewî ye. Şair, dikare bi dilê xwe dûvedirêj binivîse û wek mijar jî dikare helbesta xwe li ser bûyeran ava bike. Ji ber vê yekê mesnewî, di çandên Rojhilatî de eleqeyeke mezin dîtiye. Remziye Aslan dibêje ji ber ku têkilîya ereb, faris, tirk û kurdan heye, taybetîyên wêjeyên van neteweyan derbasî hevdu bûne.⁶²² Tê dîtin ku Xanî jî mesnewîya xwe bi bandora van edebîyatan û li gor usûl û qayîdeyên wan ên hevpar nivîstîye.

Cureyê nezmê yê *Mem û Zînê* wek me li jorê eşkere kir mesnewî ye. Berhemên navdar ên wek *Leyla û Mecnûn*, *Yûsif û Zuleyxa*, *Xusrew û Şîrîn* hwd. ji ber ku di nav xwe de rêzebûyeran dihewînin, bi çendîn zimanên Rojhilatî ên wek kurdî, tirkî erebî, farisî û bi cureyê mesnewîyê hatine nivîsandin. Sedema hîlbijartina cureyê mesnewîyê ya ji hêla Xanî ve jî wisa xuya ye ku rêzebûyerên destana *Memê Alan* e. Em dikarin bibêjin ku sedema din jî bêsnorîya mesnewîyê ye. Gava helbesteke klasîk were nivîsandin û vê helbestê bingeha xwe ji destaneke folklorîk girtibe di edebîyata klasîk de cureyê nezmê yê herî maqûl mesnewî ye. Lewre di cureyê mesnewîyê de, ne tenê di malikekê de, heta dawîyê behsa mijarekê tê kirin.⁶²³ Cureyên din destûrê nadin nivîskarên xwe ku di çarçoveya mijareke tenê de behsa bûyeran were kirin û honakeke wê berhemê ya bûyeran hebe.

⁶²²Remziye Aslan, , "Berawirdiya Destana Memê Alan û Mem û Zîna Ehmedê Xanî", **International Journal of Kurdish Studies**, 2015, r. 93.

⁶²³Haluk İpekten, **Eski Türk Edebiyatında Nazım Şekilleri ve Aruz**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005, r. 59.

Di mesnewîyan de serbestîya hîlbijartina mijaran jî heye. Nivîskarê mesnewîyê dikare mesnewîya xwe li ser mijarên curbicur ên wek evîn, mirin, tesewif, xerîbî hwd. saz bike. Mijara *Memê Alan* a ku ji mesnewîyê re bûye bingeh jî evîn e. Em dikarin bibêjin ku di mesnewîyan de yek ji mijarên ku herî zêde tê tercîhkirin evîn e. Xanî jî tesewifek li vê evînê bar kiriye û ev berhem bi rengekî nû pêşkêşî xwîneran kiriye.

2.2.1. Beşa Sebebê Telîf

Ev beş, di hemû helbestên ku wek mesnewî hatine nivîsandin de heye û di vê beşê de behsa sedema nivîsandina mesnewîyê tê kirin. Xanî jî di vê mesnewîya xwe de rê û rêçikên mesnewîyê dane ber xwe û li gor çarçoveya qalibên mesnewîyê ya edebîyata klasîk tevgerîyaye, lê em dibînin ku Xanî, di vê beşê de ji sînoren edebîyata klasîk derketiye. Ji beşa "Sebebê Telîf" a mesnewîyan em nasnava nivîskar derdixin. Nasnava Xanî, bi rastî jî di vê beşê de veşartî ye. Lewre di vê beşê de helbestkarên klasîk pesnê giregirekî sîyasî didin, lê Xanî ev tişt nekiriye. Wî, li vir behsa derdê miletê xwe kiriye. Em dibînin di vê beşê de bangî kurdan dike û wisa xuya ye ku wî xema miletê xwe xwariye. Xwestiye ku bi nivîsandina vê berhemê xizmeta miletê xwe bike û wan ji wê rewşa nexweş a bêxwedîtîyê rizgar bike. Herçiqas di beşên din ên mesnewîyê de cih bi cih pesnê mîr dabe jî di vê beşa "Sebebê Telîf" de ev mijara pesndayîne tune ye.

2.2.2. Malikên Mem û Zînê

Malik, yekeya nezmê ya edebîyata klasîk e. Yekeya nezmê ya ku ji du rêzên bi serwa pêk tê, wek beyît (malik) tê binavkirin ku beyt di erebî tê wateya kon, ode û mal.⁶²⁴ Her malikek ji du rêzan pêk tê. Li gor taybetîya mesnewîyan sînor ji bo hejmarên malikan tune ye. Ji ber ku di mesnewîyan de bûyer hene, piranîya mesnewîyan dirêj in û gelek malik tê de hene. Ji bo hejmarên malikên mesnewîya *Mem û Zînê*, fikrên cuda hebin jî di navbera wan de cudatîyên mezin tune ne. Li gorî çapa M. Emin Bozarслан

⁶²⁴ Saraç, **h.b.**, r. 15.

mesnewîya Xanî ji 2657 malikan, li gor nusxeya Rudenko ji 2655 malikan, li gorî Secadî ji 2661 malikan, li gorî Perwîz Cîhanî jî ji 2658 malikan pêk tê.⁶²⁵

2.2.3. Kêşa (Wezna) Mem û Zînê

Wezna *Mem û Zînê* erûz e. Peyva erûzê ji erebî tê. Di erebîya rojane ya nav ereban de jî tê bikaranîn. "Erûz, navê sitûna nîvî ya konan e."⁶²⁶ Ji vir derbasî edebîyatê bûye û îro jî wek têngîneke edebî tê bikaranîn. Mirov ji wateya wê pê derdixe ku hêmana helbestê ya ku wê li ser pêyan digire, erûz e.

Bi taybetî di serdema edebîyata klasîk a Rojhilat de wezna erûzê serdest e. Pîranîya berhemên edebîyata klasîk bi vê weznê hatine nivîsandin. Wezna helbestê ya mesnewîyan jî erûz e. Ji ber vê, *Mem û Zîn* bi vê weznê hatiye nivîsandin. Mesnewîya *Mem û Zînê* bi behra hecezê hatiye nivîsandin. Li gor Blau, ev wezin wezneke populer, kurt, sivik, ahengdar (muzîkal) û lezkî (bilez) ye ku zehf baş li zimanê kurdî tê."⁶²⁷ Perwîz Cîhanî, ji bo qaliba vê mesnewîyê dibêje ev mesnewî bi qaliba Mef'ûlo, mefa'êlon, fe'ûlon -u / u - u - / u - - hatiye nivîsandin.⁶²⁸

2.2.4. Serwaya Mem û Zînê

Cureyê nezmê yê *Mem û Zînê* ji ber ku ku mesnewî ye, serwaya (qaffiyeya) wê ya nezmê diyarkirî ye. Serwaya wê wek aa, bb, cc... dewam dike.

Serwayên xezel û qesîdeyan wek aa, ba, ca... dewam dikin û bi van serwayan nivîsandina berhemeke dûvedirêj zehmet e. Li gor qayîdeya edebîyata klasîk, qesîdeyek dikare herî kêr sî û sê, herî zêde ji nod û neh malikan pêk were û xezel jî herî zêde dikare ji pazdeh malikan pêk were. Lê di teşeya mesnewîyê de hem sînorê malikan tune ye hem jî ji ber ku serwaya wan bi şiklê aa, bb, cc... dewam dike, nivîsandina bi vê şewazê ji ya xezel û qesîdeyan hêsantir e. Ev cure berhem, bêhtir ji bo vegotina

⁶²⁵Remezhan Alan, "**Di Nav Lepê Şîroveyan de Mesnewiyeye Mîstîk**", Bendname li ser rûhê edebiyatekê, Weşanxaneya Avesta, Stenbol 2009, r. 23.

⁶²⁶Macit û Soldan, **h.b.**, r.169.

⁶²⁷Blau, **h.b.**, r. 9.

⁶²⁸Perwîz Cîhanî, **Şîroveya Mem û Zîna Ehmedê Xanî**, Weşanxaneya Nûbihar, Stenbol 2013, r. 73.

serpêhatîyên evîndaran tèn nivîsîn û ne wek menzûme, wek duristeyî tèn binavkirin.⁶²⁹
Anku nivîskar dikare di her malikeke xwe de lihevanînek cuda çêke û ne mecbûr e di
nivîsandina her malikekê de hesabê malika çûyî bike û girêdayî wê malika derbasbûyî
be. Tenê pêwîst e ku her malikek di nav xwe de bi serwa bin. Lewma dibe ku vê
taybetîyê, rêjeya tercîhkirina vî cureyî zêde kiribe.

⁶²⁹ **H.b.**, r. 194.

ENCAM

Me wek encam, di xebata xwe de wisa dît ku *Memê Alan* destaneke dêrîn û kevnar e. Hate tesbîtkirin ku di nav dîrokê de çend varyantên *Memê Alan* hatine qeydkirin û îro jî gelek varyantên wê hene. Me wisa dît ku di navbera van varyantan de cudatîyên karakterîstîk ne xuya ne û hemû varyantên li ber destê me kêma zêde li hev dinêrin.

Me dît ku Roger Lescot, di pêşgotina *Memê Alan* de gotiye ku guhertoyên *Memê Alan* ên bi kirmanckî û soranî tune ne. Lê em gihîştin wê encamê ku digel ku zêdetir di nav kurmancan de varyantên *Memê Alan* belav bûne, varyantên *Memê Alan* ên bi kirmanckî û soranî jî hene. Me xwe gihîştand sê guhertoyên kirmanckî û yeke soranî. Ji van her sê guhertoyên kirmanckî yek jê bi me hinekî bi guman bû. Lewre wek wergera kurmanckî xuya dikir. Lê me tesbîtkir ku her duyên din, ji nav sahaya kurmancan hatine berhevkirin. Me di rojnameya kirmanckî de, di *Newepelê* de, dît ku yek ji herêma Licê, yek jî ji herêma Çewligê wek xebatên sahayî hatine berhevkirin. Ya soranî jî me di berhema Qanatê Kurdo ya *Mem û Zin Duwanzde Varyant* de dît ku O. Mann di sala 1906an de ev varyant li Berlînê çap kiriye.

Me gava ji hêla kok û çavkanîyê ve li mijara xwe nihêrt, ji bo koka dîrokî ya *Memê Alan* û berhemên folklorîk ên bi vî rengî, em rastî fikrên curbicur ên folklorzanan hatin. Ji ber vê, ji bo koka *Memê Alan* me biryareke rasterast neda. Lewre ev xal, xaleke wisa ye ku serûbinê wê ne dîyar e û mirov yekser nikare di nav kûrahîyên dîrokê de çavnêrîyeke rasteqîn a rasterast bike. Li ber ronîya çavkanîyan, me li ser vê mijarê nîqaş kir. Lê wek me got me biryareke teqez neda û ji bo qewimîn û binyada vê destanê me behsa dîrokeke kifşkirî nekir.

Mekanên berheman ji bo me amajeyên girîng bûn. Lewre me dît ku di hemû varyantên li ber destê me yê destanê de û di mesnewîya Xanî de mekanê hevpar Cizîr bû û ev der ji bo me nîşaneyê hêla kurdî ya van berhemana bû. Ji ber ku di çavkanîyan de tê dît ku Cizîr, ji salên dûr û dirêj û vir ve bajarekî kurdî ye û çandeke kurdî ya qedîm li wê derê heye. Piştî Cizîrê mekanê din ê sereke jî wek Mixrib derket pêşîya me. Ev mekan di piranîya varyantên folklorîk de kêma zêde bi vî navî derket pêşîya me. Me dît ku navê vî bajarî, ji hêla etîmolojîya xwe ve bandora dînî - erebî nîşanî me dide; ji hêla xeyalîbûna xwe ve jî folklorîkbûna destanê nîşanî me dide. Ji tunebûna vî mekanî ya di mesnewîya Xanî de jî me wisa fehm kir ku Xanî, di berhema xwe de tenê bajarekî kurdî, Cizîr, hîlbijartîye û bi behsnekirina bajarê Mixribê ya xeyalî hem berhema xwe bêhtir nêzîkî rastîyê kiriye hem jî wisa kiriye ku berhema wî ji hêla kurdewarîyê ve xurttir be. Lewre bûyer û geşedanên mesnewîya Xanî tenê li bajarekî kurdî yê qedîm, li Cizîrê, rûdidin.

Me di sêwirandinên berhemana de dît ku her du berhem jî ji hêla sêwirandinê ve xurt in. Di destanê de me dît ku sêwirandinê bêhtir li ser xwezayê û li ser hal û tevgerên lehengan e. Di gelek beşên destanê de me dît ku tevgerên lehengan, bi awayekî şênber û bi şewazeke tîyatral xuya dibin. Lê di mesnewîya Xanî de ev sêwirandin bi şewazeke din derkete pêşîya me. Me wisa dît ku sêwirandinên mesnewîyê bêhtir li ser texeyûla lehengan e, anku şayesên rûhî ne. Ji berovajîya destanê, şayesên Xanî bêhtir bi awayekî razber û bi şewazeke derûnî xwe didin der. Lewre sêwirandinên mesnewîyê herî zêde dema Mem û Zîn ji hev tîne veqetandin û dikevin nav deryaya xeman xuya dibin. Me dît ku Xanî, meyûsî û xemgînîya lehengan di vê beşê de bi berfirehî şîrove kiriye û serî li sêwirandîneke rûhanî daye.

Ji bo demên her du berhemana em negihîştin encameke dîyar û me ji bo demê çarçoveyê teqez kifş nekir. Ji bo ku di her du berhemana de jî ji bo dema qewimîna bûyeran, bi qasî ku me lê nihêrt amajeyên dîyarkirî li ber çavên me xuya nebûn.

Di vegotina her du berhemana de şewazên jihevçuda li ber çavên me xuya bûn. Me wisa dît ku di destanê de li gor berhemên din ên folklorîk ên bi kurdî, dengbêj bi

şêwaza vegêrê Xwedayî tevgerîyaye, xwe danîye navenda destanê û ketiye navbera guhdar û destanê. Di mesnewîya Xanî de me wisa dît ku Xanî xwe di pozîsyona veguhêzerekî de dibîne. Lewre di destpêka mesnewîyê de destnîşan dike ku dê çîrokekê ji me re veguhezîne û paşê dîyar dike ku di pişt perdeya vê çîrokê de rawîyekî şêx heye. Anku wisa bi me dide fehmkirin ku ew navbeynkar e di navbera xwîner û rawîyê vê çîrokê de.

Di navbera lehengên destan û mesnewîyê de ji bilî lehengên sereke (Mem, Zîn, Beko û mîr), di lehengên talî de me çend lehengên jihevçuda dîtî. Herwiha lehengên mêr, li gor lehengên jin xurttir xuya ne. Me wisa dît ku di destanê de nêzîkatîya li hember jinan ne maqûl xuya ye, lê me di mesnewîya Xanî de nêzîkatîyeke nexweş li hember jinan nedît.

Ji hêla ziman û cureyê ve me cudatîyên mezin di navbera her du berheman de dîtî. Ji bo ku destan bi şêwaza folklorîk, mesnewî jî bi şêwaza edebîyata klasîk hatiye nivîsandin; vê cudatîyê herî zêde bandora xwe li ser cureyên berhemê kiriye. Di vê çarçoveyê de me dît ku destana *Memê Alan* wek gelek destanên din ên bi kurdî hem bi helbestkî hem bi pexşankî hatiye nivîsandin û di destanê de zimanê gelêrî yê gund û çolterên kurdan xuya ye. Di *Mem û Zîna* Xanî de me dît ku li gor usûl û qayîdeya edebîyata klasîk cureyê mesnewîyê hatiye tercîhkirin û di vê çarçoveyê de zimanekî mişt bi peyvên erebî û farisî di vê berhemê de xuya ye.

Di merhaleya nivîsandina vê xebatê de me dît ku nîqaşên girîng di nav lêkolînerên *Mem û Zînê* de li ser beşa "Sebebê Nivîsîna Pirtûkê Bi Zarê Kurdî" hene. Ji ber ku Xanî di vê beşê de behsa kurdan dike û li gor hin kesan ev beş, nîşaneyê girîng e ji bo neteweperwerîya kurdî. Me dît ku ev xal, her du berheman ji hêla neteweperwerîyê ve ji hev cuda dike. Me dît ku beşa "Sebebê Nivîsîna Pirtûkê Bi Zarê Kurdî" di nav gelek lêkolîneran de bûye sedem ku vê berhemê wek berhemeke neteweyî bibînin. Digel vê, me dît ku ji ber ku Xanî berhema xwe li ser bingeha destana *Memê Alan* rakiriyê ev şîrove ji bo destanê jî hatine kirin û ev destan jî ji hêla hin kesan

ve wek destana neteweyî ya kurdan hatiye dîtîn. Lê herçiqas me bi çarçoveyeke giştî di her du berheman de şop û hêmanên neteweyî dîtîbin jî em gihîştin wê encamê ku neteweyîdîtîna her du berheman jî ne di cih de ye. Lewre herçiqas şopên van hêmanan di berheman de xuya bin jî me dît ku *Mem û Zîna* Xanî ji bilî beşa "Sebebê Nivîsîna Pirtûkê Bi Zarê Kurdî" mesnewîyeke wisa ye ku li gor tradîsyona menewînivîsandina edebîyata klasîk ava bûye. Ev beşa navborî jî bêhtir gazinca tunebûna hamîyekî di nav xwe de dihevine. Me dît ku destana *Memê Alan* jî berhemeke folklorîk e û rasterast ne berhemeke neteweyî ye. Ji ber ku di sedsala 20î de, bi geşbûna fikrên neteweperwerîyê re, neteweperwerên kurd ên wek Celadet Bedirxan destana *Memê Alan* nasyonâlîze kiriye û hêmanên neteweperwer xistine nav vê destanê, li gora ku me tesbît kir, hêmanên kurdewarîyê bi vî awayî ketine nav destanê.

Dema me li paşxaneyê her du berheman nihêrt, me tesbît kir ku di her duyan de jî bandora îslamê xurt xuya ye. Lê ev bandor bi şêwazên cuda tevî nava deqan bûye. Me dît ku bandora îslamê ya li ser mesnewîya Xanî, di çarçoveya edebîyata klasîk de zêdetir wek tesewifeke îslamî xwe nîşan daye. Lê bandora îslamî ya li ser destana *Memê Alan* zêdetir xwe wek bawerîyeke gelêrî nîşan daye û di destanê de bandora tesewifê qels xuya ye. Herçiqas çavkanîya van bandorên îslamî yê li ser her du berheman yek bi yek ne wek hev bin jî em dikarin bibêjin ku bi çarçoveyeke giştî di paşxaneyê her du berheman de jî dîne îslamê heye û her du berhem li gor bawerîya îslamî ava bûne.

ÇAVKANÎ

ADAK, Abdurrahman, "Li gorî Serdemên Tarîxî Têkiliyên di Navbera Edebiyatên Kurdî û Tirkî yên Klasîk de", **Sempozyûma Edebiyata Berawirdî ji Duh Heta Îro di Edebiyatên Kurdî û Tirkî de Texeyûlên Nasnameyî** (Amadekar: Nûket Esen & Ramazan Çeçen), Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin, 2015, rr. 75-110.

ADAK, Abdurrahman, **Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk**, Weşanxaneyê Nûbihar, Stenbol, 2013.

AKAY, M. Orhan, Poetika Dersleri, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018.

ALAKOM, Rohat, "300 Saliya Koçkirina Ehmedê Xanî", **Kovara Zend**, Rêzepirtûk 6, Stenbol, bihar 2007, rr. 15-26.

ALAKOM, Rohat, "Di Çanda Kurdî de Cihê Nêçîrê", **Kovara Nûbiharê**, Hejmar 143, Stenbol, bihar 2018, rr. 10-20.

ALAKOM, Rohat, "Silîva: Bajarê ku Heft Car Xerab û Heft Carî Ava Bûye", **Kovara Bîr**, Hejmar 1, Dîyarbekir, bihar 2005, rr. 179-192.

ALAKOM, Rohat, **Folklor û Jinên Kurd**, Weşanxaneya Nefel, Çapa dijîtal, 2002.

ALAN, Remezan, "Bavê Helbesta Gelêrî û Ferxên Wê," **Kovara Bîr**, Hejmar 1, Dîyarbekir, bihar 2005, rr. 199-205.

ALAN, Remezan, "Di Nav Lepê Şîroveyan de Mesnewiyeke Mîstîk", **Bendname li ser rûhê edebiyatekê**, Weşanxaneya Avesta, Stenbol, 2009, rr. 19-51.

ALAN, Remezan, "Yûsiv Bûda û Zembîlfiroş", **Kovara War**, Hejmar 2, Stenbol, payîz 1997, rr. 145-156.

ALAN, Remezan, **Li Dor Texeyyulên Berê Rêçên Îroyîn Folklor û Roman**, Weşanxaneya Peywend, Stenbol, 2013.

ALLISON, Christine, **Yezidi Sözlü Kültürü**, Avesta Yayınları, İstanbul, 2007.

ARAS, Ahmet, "Zargotina Kurdî û Metodên Lêgerînê", **Kovara Zend**, Hejmar 3, Stenbol, payîz 1997, rr. 47-52.

ARAS, Ahmet, **Efsanevi Kürt Şairi Evdalê Zeynikê**, (Kürtçeden Çeviren: Fehim Işık), Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2004.

ARAS, Ahmet, **Sîyabend û Xecê**, Ülkem Kitapevi, İzmir, 1993.

ARMUTLU, Sadık, "Kelebeğin Ateşe Yolculuğu: Klasik Fars ve Türk Edebiyatında Şem' ü Pervâne Mesnevileri" **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 39, Erzurum, 2009, rr. 877-907.

ASLAN, Remziye, "Berawirdiya Destana Memê Alan û Mem û Zîna Ehmedê Xanî", **International Journal of Kurdish Studies**, 2015, rr. 86-101.

ASLAN, S. Azad, "Folklor û Netewetîya Kurd a Ewil: Guherînên Girîng ji Osmanîyê ber bi Netewetîya Kurd ve", **Edebiyata Kurdî ya Gelêrî, Dîrok-Teorî-Rêbaz-Lîteratur-Berawirdî 1**, Weşanxaneyê Avesta, Stenbol, 2015, rr. 111-138.

ATMACA, Fadime, (8 Çile 2011), "Destana Memê Alan û Zîna Zedan", **Rojnameya Azadiya Welat**.

ATTI, Hikmettin, **Lêkolîneke Folklorî li ser Destana Mem û Zînê**, Enstîtuya Zimanên Zindî yên li Tirkîyeyê, Teza Masterê, Mêrdîn, 2013.

AVCI, A. Haydar, "Halkbilimi Konuları ve Araştırma Yöntemleri", **Kovara Berhem**, Hejmar 9, Stockholm, îlon 1990, rr. 37-42.

AYDOĞAN, İbrahim Seydo, **Guman 2 Wêjeya Kurdî û Romana Kurdî**, Weşanxaneyê Rûpel, Stenbol, 2014.

AYTAÇ, Gürsel, **Karşılaştırmalı Edebiyat**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1997.

AZİZAN, Herekol, "Klasîkên Me an Şahir û Edîbên Me ên Kevin", **Kovara Hawar**, Hejmar 33, Weşanxaneyê Belkî, Stenbol, 2012, rr. 558-565.

AZİZAN, Herekol, "Siyabendê Silivî", **Kovara Hawar**, Hejmar 13, Weşanxaneyê Belkî, Stenbol, 2012, rr. 201-202.

BALCI, Musa, "Poetik Bir Tavır Olarak Mesnevi'de Anlatım", **Birey ve Toplum Dergisi**, Cilt 8, Sayı 16, Güz 2018, rr. 87-107.

BARDUR, Abdulmecit, "Berawirdiya Destana Zembîlfiroş û Çiroka Yûsif û Zuleyxa", **Kovara Nûbihar**, Hejmar 137, Stenbol, 2016, rr. 76-79.

BEDIRXAN, Celadet Alî, "Memê Alan", **Kovara Ronahî**, Weşanxaneyê Jîna Nû, Hejmar 23, rr. 448-451.

BEDIR-XAN, Mîr Celadet Alî, "Memozîn" **Kovara Hawar**, Hejmar 43, Weşanxaneya Belkî, Stenbol, 2012, rr. 738-741.

BEYAZ, Şefîk, "Fîlozof Xanî û Sêwirana Wî", **Kovara Zend**, Rêzepirtûk 6, Stenbol, bihar 2007, rr. 5-14.

BEYTER, Önder, "Zanista Edebiyata Rûberhevî/Muqayesekirin û Rûberhevkirina Çîrokên 'Ewilîn ên Kurdî(Mem û Zîn) û Tirkî(Ta'aşşuk-ı Talat û Fîtnat)", **Kovara Nûpelda**, Hejmar 5, Wan, Zivistan 2011, rr. 26-29.

BLAU, Joyce, "Jiyan û Berhemên Ehmedê Xanî", **Kovara Çira**, Hejmar 3, Swêd, 1995, rr. 3-11.

BOYNUKARA, Cuma, **Arîn & Mem û Zîn**, Evrensel Basım Yayın, Stenbol, 2008.

BOZARSLAN, M. Emîn, **Mem û Zîn**, Hasat Yayınları, İstanbul, 1990.

BRUINESSEN, Martin, "Mem û Zîna Ehmedê Xanî û Rola Wî ya di Neteweperwerîya Kurdî de" Azîme Kutlay (Wer.), **Kovara Çira**, Hejmar 4, Swêd, 1995, rr. 3-17.

CEBECİOĞLU, Ethem, **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, Otto Yayınları, Ankara, 2014.

CHYET, Michael L., "Mem û Zîn: Şax û Şovên Zargotî û Şîira Ehmedê Xanî", **Kovara Çira**, Hejmar 7, Swêd, payîz 1996, rr. 28-33.

ÇİFÇİ, Tekin, **Di Kilamên Evînî yên Dengbêjan de Temaya Jinê - Kilam û Jin**, Weşanxaneya Nûbihar, Stenbol, 2014.

CÎHANÎ, Perwîz, "Li ser Wergera M. Emîn Bozarşlan a Mem û Zîna Ehmedê Xanî", **Kovara Zend**, Rêzepirtûk 2, Stenbol, havîn 2005, rr. 43-52.

CÎHANÎ, Perwîz, **Şîroveya Mem û Zîna Ehmedê Xanî**, Weşanxaneya Nûbihar, Stenbol, 2013.

CIWAN, Mûrad, "Dewra Ahmedê Xanî û Kurdewarî", **Kovara Çira**, Hejmar 2, Swêd, 1995, rr. 13-25.

CIWAN, Mûrad, **Ahmedê Xanî Jiyan Berhem û Bîr û Baweriyên Wî**, Weşana Weqfa Kurdî ya Kulturî li Stockholmê, Stockholm, 1997.

ÇOBANOĞLU, Özkul, **Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş**, Akçağ Yayınları, İstanbul, 2015.

DEMİR, Ahmet, "Di Heyama Eyûbîyan de Jina Kurd", Zafer Berdestî (Wer.), **Kovara Nûpelda**, Hejmar 5, Wan, zivistan 2011, rr. 20-23.

DENİZ, Serwet, "Destpêka Nûjeniya Kurdî Ehmedê Xanî ye", **Kovara W**, Hejmar 18, Dîyarbekir, Rêbendan-Reşemî 2008, rr. 38-46.

DÊRSİMÎ, M., "Têlî Leylan û Mecnûn", **Kovara Berhem**, Hejmar 5, Stockholm, hezîran 1989, rr. 28-33.

DEVELLİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006.

DILKOÇER, Yûnus, "Li ser Çend Têgehên Tesewufê", **Kovara Nûbihar**, Hejmar 128, Stenbol, 2014, rr. 23-26.

DORSON, Richard M., **Folklor û Teorîyên Folklorê yên Îroyîn**, Necat Keskin (Wer.), Weşanxaneya Avesta, Stanbol, 2017.

DORU, M. Nesim, **Melayê Cizîrî Felsefî ve Tasavvufî Görüşleri**, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2016.

DOSKÎ, Tehsîn Îbrahîm, **Yûsif û Zuleyxa Vehandina Selîmê Hîzanî**, Weşanên Spîrêz, Dihok, 2004.

DURSUN, Aysun, "Mit, Destan ve Halk Hikâyelerinde Birinci Dereceden Kahramanların Statüleri Üzerine Bir İnceleme", **Söylem Filoloji Dergisi**, 3/1, Haziran 2018, rr. 19-38.

Ehmedê Xanî, **Hemû Berhem**, Kawa Nemir (Edîtor), Weşanxaneyê Lîs, Stenbol, 2008.

Ehmedê Xanî, **Mem û Zîn Metnê Kurdî & Wergera Tirkî Kürtçe Metin & Türkçe Çevirisi**, Mehmet Kaplan (Wer.), Weşanxaneyê Nûbihar, Stenbol, 2014.

Ehmedê Xanî, *Mem û Zîn*, Şîrove û Kurdiya Îro: Jan Dost, Weşanxaneyê Avesta, Stenbol, 2010.

ELBİR, Bilâl, **Edebiyat Bilgi ve Kuramları**, Pegem A Yayıncılık, Ankara, 2006.

ELÇİN, Şükrü, **Halk Edebiyatına Giriş**, Akçağ Yayınları, Ankara, bêdîrok.

Erebê Şemo, **Şivanê Kurmanca**, Weşanxaneyê Lîs, Dîyarbekir, 2016.

ERGÜN, Zülküf, "Taybetiyên Vegêrana Edebiyata Kurdî ya Sovyetê", **Kovara Mukaddime**, Mêrdîn, 2018, 133-150.

ERGÜN, Zülküf, **Bajar-Edebiyat û Cizîra Botan**, Weşanxaneyê Nûbiharê, Stenbol, 2014.

ERGÜN, Zülküf, **Nerît û Helbest Nerîta Neteweyî di Helbesta Nû ya Kurdî de**, Weşanxaneyê Nûbihar, Stenbol, 2017.

EROĞLU, Yaşar, "Çend Gotin li ser Destana Memê Alan", **Kovara Zend**, Rêzepirtûk 3, Stenbol, zivistan 2006, rr. 72-82.

FARQÎNÎ, Zana, "Ehmedê Xanî û Muzîk", **Kovara Zend**, Rêzepirtûk 8, Stenbol, zivistan 2008, rr. 3-13.

FARQÎNÎ, Zana, "Zimanê Wêjeya Klasîk a Kurdî", **Kovara Zend**, Rêzepirtûk 10, Stenbol, payîz 2008, rr. 55-61.

FEDAKAR, Selami, "Alpamiş ve Bey Böyrek Hikâyesi Arasında Bir Karşılaştırma", **Millî Folklor Dergisi**, Yıl 13, Sayı 51, rr. 51-64.

Feqiyê Teyran, **Feqiyê Teyran Jiyan Berhem û Helbestên Wî**, M. Xalid Sadinî (Amd.), Weşanxaneya Nûbihar, Stenbol, 2013.

FİLİZ, Mehmet Şirin, **Xebatek li ser Destana Dewrêşê Evdî**, Enstîtuya Zimanên Zindî yên li Tirkîyeyê, Teza Masterê, Mêrdîn, 2014.

GEVERÎ, Ayhan, **Yûsuf û Zuleyxa - Selîmiyê Hîzanî**, Weşanxaneya Nûbihar, Stenbol, 2013.

GÖKHAN, Asuman, Deniz ERÇAVUŞ, "Hâfız-ı Şîrâzî ve Âb-ı Hayât", **Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi**, Sayı 1, mart 2018, rr. 113-132.

GÜRTÜRK, Eyyüp, Bandora Rêbaza Realîzma Civakparêz di Romana Şivanê Kurmanca de, **Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü**, sal 2, Cîld: 2, Hejmar 3, rr. 183-196.

Heciyê Cindî & Emînê Evdal, **Folklor a Kurmanca**, Weşanxaneya Avesta, Stenbol, 2008.

Heciyê Cindî, **Epîkên Kurdî**, (Çapa nû: Memo Yetkîn), Boras/Sverige, 1985.

HÎKMET, Bedran, **Teorîyên Folklorê**, Weşanxaneya Lîs, Dîyarbekir, 2016.

İbn Şeddad, **Cizre Tarihi**, Wergera tirkî: Hüseyin Güneş, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2011/1, Cilt. II, Sayı: 3, rr. 135-150.

İNCE, Erdal, "Suriye'de Baas Rejiminin Kuruluşu ve Türkiye", **Tarih ve Günce, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi**, Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic, I/1, 2017, rr. 261-280.

İPEKTEN, Haluk, **Eski Türk Edebiyatında Nazım Şekilleri ve Aruz**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005.

İŞİK, İbrahim S., **A'dan Z'ye Kürtler Kişiler/Kavramlar/Kurumlar**, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2013.

İZBUL, Yalçın, **Kültür Antropolojisinin Folklor Bakış Açısı II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, Cilt I, Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi, Ankara, 1982.

KARABEY, Turgut, "Ahmed-i Hani(1651-1707) Hayâtı, Eserleri ve Mem o Zîn Mesnevisi", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 30, Erzurum, 2016, rr. 57-65.

KARDAŞ, Canser, **Dengbêjlik Geleneği ve Âşık Edebiyatı ile Karşılaştırılması**, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Teza Doktorayê, Elazığ, 2013.

KEFELİ, Emel, **Karşılaştırmalı Edebiyat İncelemeleri**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2000.

Kurdîyê Bitlîsî, Dehak Efsanesi, Kovara Jîn, (Wergera ji tîpên erebî: M. Emîn Bozarslan), Stenbol, 1918, rr. 206-209.

LESCOT, Roger, "Edebiyata Kurdî" Serdar Ay (Wer.), **Kovara Wêje û Rexne**, Hejmar 1, Dîyarbekir, Rêbendan-Sibat-Adar-Avrêl 2014, rr. 212-220.

LESCOT, Roger, *Memê Alan*, (Pêşgotin: Nûredîn Zaza), Weşanxaneyê Orfeus, Stenbol, 1996.

- LESCOT, Roger, **Memê Alan**, Weşanxaneyaya Avesta, Stenbol, 2013.
- LEVEND, Agâh Sırrı, **Türk Edebiyatı Tarihi**, Cild 1, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- LEZGÎN, Roşan, N. CELALÎ, **Bi Kirdkî/Zazakî Memê Alan**, Weşanxaneyaya Roşna, Dîyarbekir, 2014.
- MACIT, Muhsin, Uğur SOLDAN, **Edebiyat Bilgi ve Teorileri El Kitabı**, Grafiker Yayınları, Ankara, 2008.
- MAMO, Cengîz, "Di Hizra Ehmedê Xanî de Civaka Diyalektîk û Kuantomîk", **Kovara W**, Hejmar 42, Dîyarbekir, Gulan-Pûşper 2012, rr. 71-73.
- Mela Mehmûdê Bayezîdî, **Adat û Rusûmatnameê Ekradiye Lêkolîn: Jan Dost**, Weşanxaneyaya Nûbihar, Stenbol, 2012.
- Melayê Cizîrî, **Dîwan**, Selman Dilovan (Amd.), Weşanxaneyaya Nûbihar, Stenbol, 2012.
- MEM, H., **Rastiyên Destana Memê Alan**, Weşanxaneyaya Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol, 2006.
- MEM, H., **Tesewira Xaniyê Fîlozof**, Weşanxaneyaya Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol, 2004.
- Memê Mala Hine, "Helwesta Xanî ya li Hemberî Felsefeya Îslamê û Kelamê", **Kovara Zend**, Rêzepirtûk 19, Stenbol, payîz 2012, rr. 3-10.
- Mengi, Mine, **Eski Türk Edebiyatı Tarihi Edebiyat Tarihi-Metinler**, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.
- Mihoyê Mecîd, "Jı Folkloru Me", **Kovara Roja Nû**, Hejmar 2, Swêd, 1983, rr. 16-18.

NIKITINE, Basil, **Kürtler**, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2015

NİZAMÎ, Seyîd Celal, "Xusrew û Şîrîna bi Kurdî ya Xanay Qubadî", **Kovara Zend**, Hejmar 13, Stenbol, havîn 2010, rr. 21-24.

NÛBAR, A., "Jî Nav Edebiyata Kurdi ya Klasiki", **Kovara Roja Nû**, Hejmar 15, Swêd, 1987, rr. 10-12.

OĞUZ, M. Öcal, Metin EKİCİ, Mehmet AÇA û yê din, **Türk Halk Edebiyatı El Kitabı**, Grafiker Yayıncılık, Ankara, 2004.

ÖNER, Ahmed, "Kurtejiyana Ehmedê Xanî", **Kovara Nûpelda**, hejmar 20, Wan, bihar 2015, rr. 62-69.

OPENGÎN, Dilşad, *Li Ser Bingehên Felsefî yê Mem û Zînê*, **Kovara Zend**, Rêzepirtûk 13, Stenbol, Havîn 2010, rr. 59-65.

ORBELÎ, Î. A., **Li Muksê Folklor û Jiyana Rojane**, (Amadekar: Sînan Hakan), Weşanxaneya Nûbihar, Stenbol, 2011.

Ordîxanê Celîl, Celîlê Celîl, **Zargotina K'urda I**, Weşanxaneya Aram, Dîyarbekir, 2013.

ÖZCOŞAR, İbrahim, "Sultan ve Mir: Osmanlı Kürt İlişkilerine Giriş" **Osmanlı ve Kürtler**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017.

ÖZOĞLU, Hakan, **Osmanlı'da Kürt Milliyetçiliği - Kimlik, Evrim, Sadakat**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

ÖZTÜRK, Mustafa, "Manzum Sözlüklerden Sübha-i Sıbyan ile Kürtçedeki İlk Manzum Sözlük Nûbehara Biçûkan Arasında Bir Karşılaştırma", **the journal of mesopotamian studies**, Cilt 1, Sayı 1, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Mardin, 2016, rr. 1-32.

PARILTI, Abîdîn, "Cih û Girîngiya Dengbêjiyê di Muzîka Kurdî de (wergera ji tirkî: Samî Berbang)", **Kovara Zend**, Rêzepirtûk 5, Stenbol, zivistan 2007, rr. 119-128.

PEKER, Zelîxa, (Hezîrane 2014) , "Mem û Zîne", Rojnameya Newepel, Hûmare 64.

PETEKKAYA, Hacer (15-31 Adare 2013), "Memê Alo", **Rojnameya Newepel**, Hûmare 49.

PÎREMÊRD, **Mem û Zîn Şanname**, (Amadekar: Memê Mala Hine), Weşanxaneya Peywend, Stenbol, 2016.

PROPP, Vladimir, **Folklor Teori ve Tarih**, Avesta Yayınları, İstanbul, 1998.

Qanatê Kurdo, **Mem û Zin Duwanze Variyant**, Weşanên Roja Nû, Stockholm, 1996.

ROHAT, **Kürdoloji Biliminin 200 Yıllık Geçmişi(1787-1987)**, Weşanên Deng, Stenbol, 1991.

RONAHÎ, Mihemed, "Wêjeya Kurdî ya Devkî", **Kovara Zend**, Rêzepirtûk 14, Stenbol, payîz 2010, rr. 104-107.

RONÎ, Miraz, "Berbanga Rewşenbîriya Kurdî: Ehmedê Xanî", **Kovara Zend**, Rêzepirtûk 7, Stenbol, havîn/payîz 2007, rr. 83-89.

ROUSSEAU, M. Andrews, Claude PICHOS, **Karşılaştırmalı Edebiyat**, (Çev: Mehmet Yazgan), MEB Yayınları, İstanbul, 1994.

SAĞNIÇ, Feqî Huseyn, **Dîroka Wêjeya Kurdî**, Weşanxaneya Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol, 2002.

Salihê Kevirbirî, **Filîtê Quto**, Weşanxaneya Nefel, Stockholm, 2002.

SAMUR, Aziz, **Destana Zembîlfiroş û Gulxatûn**, Weşanxaneyaya Nûbihar, Stenbol, 2015.

SARAÇ, Yekta, *Klasik Edebiyat Bilgisi Biçim - Ölçü - Kafiye*, Gökkubbe Yayınları, İstanbul, 2015.

SEGAL, Robert A., **Mit**, (Türkçesi Nursu Özge), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2012.

Şemoyê Memê, "Di Mîtos, Dîrok û Zargotina Kurdî de Rostemê Zal", **Kovara Zend**, Rêzepirtûk 22, Stenbol, havîn-payîz 2014, rr. 54-71.

Şerefexanê Bedlîsî, **Şerefname**, (Wer: Ziya Avcı) Weşanxaneyaya Avesta, Stenbol, 2007.

SERFIRAZ, Mesûd, "Di çapemenîya Kurdî ya Dewra Osmanî de Helbesta Kurdî", **Kovara Wêje û Rexne**, Hejmar 1, Dîyarbekir, rêbendan-sibat-adar-avrêl 2014, rr. 8-24.

SERFIRAZ, Mesûd, **Kurd, Kitêb, Çapxane**, Weşanên Peywend, Stenbol 2015.

SIWADÎ, **Leyla û Mecnûn**, (Amadekar: M. Reşit Irgat, Selman Dilovan), Weşanxaneyaya Nûbihar, Stenbol, 1999.

TAN, Samî, "Di Dîroka Pêşketina Zimanê Kurdî de Cihê Cizîrê", **Kovara Zend**, Rêzepirtûk 12, Stenbol, havîn 2009, rr. 35-40.

TAN, Samî, "Di Têkoşîna Neteweyî de Cihê Wêjeya Klasîk a Kurdî", **Kovara Zend**, Rêzepirtûk 10, Stenbol, payîz 2008, rr. 41-47.

TAN, Samî, "Kurmanciya Xanî û Şarezatiya Wî di Warê Zimên de", **Kovara Zend**, Rêzepirtûk 7, Stenbol, havîn-payîz 2007, rr. 89-94.

TAN, Samî, **Rêzimana Kurmancî**, Weşanxaneyaya Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol, 2011.

TAVAKKOLI, Muhammed Rauf, **Kürdistan Tasavvuf Tarihi**, (Çeviren: Mehmet Polat), Weşanên Hîvda, Stenbol, 2010.

TDK Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.

TEK, Ayhan, **Osmanlı Edebiyatında Mem û Zîn Mesnevisi ve Yayılımı**, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Teza Doktorayê, Ankara, 2015.

TENİK, Ali, **Tarihsel Süreçte Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar**, Weşanxaneya Nûbihar, Stenbol, Stenbol, 2015.

UZUN, Mehmed, **Antolojiya Edebiyata Kurdî**, Weşanxaneya Aram, Stenbol, 2003.

UZUN, Mehmed, **Dengbêjlerim**, İthaki Yayınları, İstanbul, 2006.

UZUN, Mehmed, **Destpêka Edebiyata Kurdî**, Weşanxaneya İthaki, Stenbol, 2007.

YILDIRIM, Kadri, Ramazan PERTEV, Mustafa ASLAN, **Ji Destpêkê Heta Niha Folkloru Kurdî**, Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2013.

YILDIZ, Ayhan, **Qewlê Hespê Reş (Metn û Lêkolîn)**, Enstîtuya Zimanên Zindî yên li Tirkîyeyê, Teza Masterê, Mêrdîn, 2015

YUSIF, Ebdurreqîb, **Dîwana Kurmancî Şaîrên Klasîk ên Kurd**, Weşanxaneya Dîwan, Stenbol, 2012.

YUSIF, Ebdurreqîb, **Hunerê Tabloyên Şerefnameyê**, (Ji Soranî bo Kurmancî Ziya Avci), Weşanxaneya Avesta, Stenbol, 2007.

ZAL, Azad, Omer FÎDAN, Serwet DENÎZ, "Di Medreseyan de Zimanê Kurdî û Wêjeya Kurdî bi Xwezayî Hatiye Parastin", **Kovara W**, Hejmar 17, Dîyarbekir, sermawez-berfanbar 2007, rr. 40-51.

ZINAR, Zeynelabidîn, "Bingeha Çîroka Kurdî", **Kovara Zend**, Hejmar 1, Stenbol, payîz 1996, rr. 49-52.

ZINAR, Zeynelabidîn, "Folklorê Kurdî û Wêjeya Nifşên Nû", **Kovara Zend**, Rêzepirtûk 9, Stenbol, bihar-havîn 2008, rr. 50-55.

ZINAR, Zeynelabidîn, "Memê Alan", **Kovara Xwençe**, Cild 8, Stockholm, 1995, rr.146-161.

ZINAR, Zeynelabidîn, **Nimûne ji Gencîneya Çanda Qedexkirî**, Yekîtiya Nivîskarên Kurd, Swêd, 1991.

ZIVINGÎ, Necat, **Zana û Rewşenbîr Evdirehîm Rehmî Hekarî Jiyan, Berhem û Helbestên Wî**, Weşanxaneya Avesta, Stenbol, 2015.

ZÎLAN, Reşo, Serdar ROŞAN, **Destanên Kurdî Ji Zargotina Kurdî**, Weqfa Kurdî ya Kulturî li Stockholmê, Stenbol, bêdîrok.

LEZGÎN, Roşan, hevdîtina taybet, Dîyarbekir, (22.08.2018).

Evdileyê Koçer, qeydîya deng, (04.06.2018).

Evdilezîzê Koçer, qeydîya deng, (04.06.2018).

Salihê Qubînî, qeydîya deng, (03.10.2018).

Çavkanîyên Dîjîtal

<https://m.youtube.com/watch?v=PkQSfhLDXtg> (12.07.2018).

<https://m.youtube.com/watch?v=zkdVYZZUpYo> (06.08.2018).

<https://jimithekewl.com/2013/01/29/bir-cirpida-latincenin-tarihi/> (11.10.2018).

http://karsilastirmaliedebiyat.blogspot.com/2008/04/kurulusundan-bugune-karslastrmal_03.html (02.01.2019).

T.C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
YAŞAYAN DİLLER ENSTİTÜSÜ
İNTİHAL RAPORU

**BERAWIRDÎYEK LI SER DESTANA MEMÊ ALAN Û MEM Û ZÎNA
EHMEDÊ XANÎ JI ALÎYÊ BINYAD Û HONAKÊ VE**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın kapak sayfası, giriş, ana bölümler ve sonuç kısımlarında oluşan toplam 257 sayfalık kısmına ilişkin 03/05/2019 tarihinde tez danışmanım tarafından *Turnitin* adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orjinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı alıntılar dahil %7

Uygulanan Filtrelemeler:

Kaynakça hariç

Alıntılar dahil

5 Kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç açıklamalar

Açıklamalar Mardin Artuklu Üniversitesi *Turnitin* adlı intihal tespit programı sonucunda; azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Adı Soyadı: Volkan Korkmaz

Öğrenci No: 14711016

İmza

Tarih ve

Programı: Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı

Statüsü: Yüksek Lisans

Danışman Onayı

A.B.D. Başkanı Onayı

Doç. Dr. Hayrullah Acar
Adak

Prof. Dr. Abdurrahman

T.C.

Mardin Artuklu Üniversitesi

Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü

Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

***MEMÊ ALAN DESTANI VE EHMEDÊ XANÎ'NİN MEM Û
ZÎNÎ ÜZERİNE YAPISAL VE KURGUSAL BİR KARŞILAŞTIRMA***

VOLKAN KORKMAZ

14711016

Danışman

Doç. Dr. Hayrullah ACAR

Mardin – 2019